

83.3(2=632.1/-3

К 928

КЫЧЫРАР БИЧИК

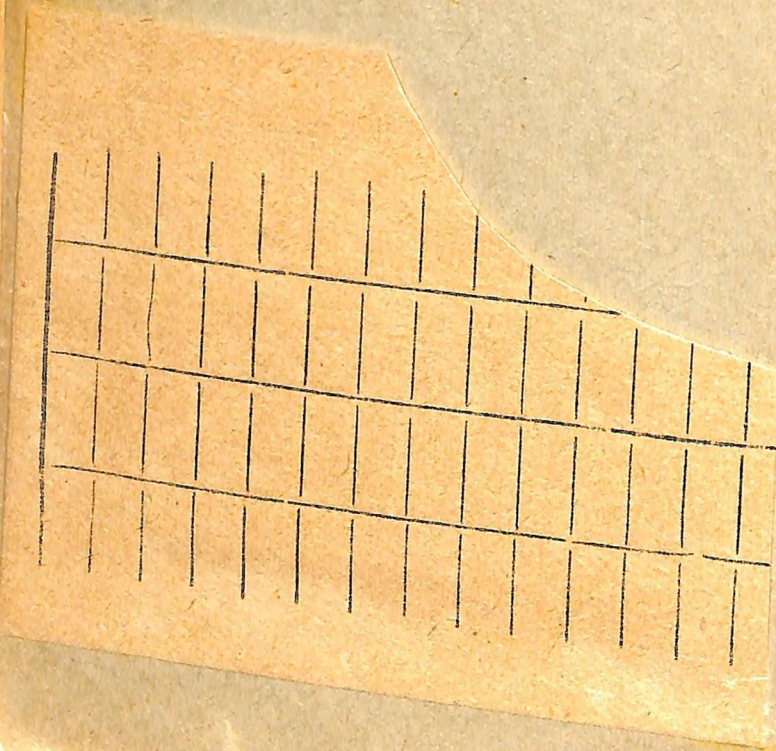
БАШТАМЫ ШКОЛДЫҢ
ІІІ КЛАССЫНА КЕРЕКТҮ

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ КНИЖНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО * 1956

69615 xp.

✓

4C
П. 18
З. Н. ПАРАЕВА

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
III КЛАССЫНА КЕРЕКТҮ

*Горно-Алтайский облоно
jöптөгөн*

✓
мр.
519690 20
Горно-Алтайская Областная
* БИБЛИОТЕКА *

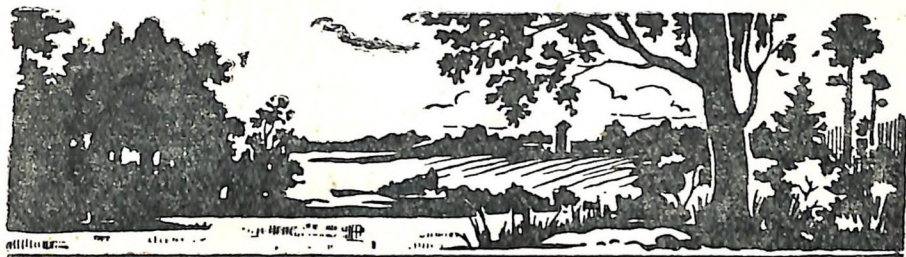
ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ КНИЖНЫЙ
ИЗДАТЕЛЬСТВО 1956

83.3(2=632.1)-3971

~~7180~~

K 978

5-173A-K5-3-56

ЛИТЕРАТУРНЫЙ БӨЛҮК.

ЛАЙДЫ ЭСКЕ АЛЫНГАНЫ.

Кеен жай.

И. Соколов-Микитов.

Суунын жаказында, көөлмөктөрдө өзөтөн лилия деп ак ла сары чечектер жайыла берди. Суунын кашказы деп чечектер жайылып, суунын үстин бүркөп ийди.

Жерлик суукуш састын кыйгак өлөңинин ортозынан оок балдарын ээчидип чыкты. Суунын үстүлө ак ла көк тырлууштар учкулайт, сууда чербек азыбаштар жүскүлөп жүрөт, жажыл кыйгак өлөңнин ортозында дезде, курч тиштү чортонок жажынып алган жадат.

Буунтыда суунын узун бутту жөргөмөштөри сурт эдет.

Жараш жытту жажыл бүклө жүгүрип жүрөргө сүрекей жакшы! Санаага жеткенче жүгүрип алала, кайындардын төзінде, жаш өлөңнин үстүнө амырап жадарга да жакшы.

Лайды үйдешкени.

Е. Благинина.

Агаштан, суудан айрылар алдында
База катап базып жүрүбис.
Бу ла жуукта бу жалаңда
Кандый жаан от күйдүрдис!

Табышту, ару, соок суу
Кожон айдып коркурайт.
Жорукка барарда баскан жолыс
Көлөткөдө жажынат.
... Аш кезер машиналар таркырайт,
Агаштын алтын бүри төгүлет.
Лагердин жанында калганчы катап
Кызыл мааны бийик көдүрилет.
Эзен бе, школыс, жараш турабыс!
Жаантайын ырысту балдар бис.
Жараш туранын ичинде ончобыс
Жангыс биледий нак жүрерис.

Жакылта.

Журукты айкап көрөлө, айдып беригер:

1. Балдар кайдан келгилейт, олор оноор не керектү барып жүргөн?

2. Олордын кемизи нени экелип жат? Олор неге сүйүнгилейт?

3. Бу тапкан немезин балдар кайда эдер?

4. Слер жаланга жүрдигер бе? Ондо нени көрдигер? Жалан-нан нени экелдигер? Экелген немелерди кайда эттигер? Куучындап беригер.

Жилектеп жүргени.

Л. Толстой.

I.

Жаланда аттарла кожо конгон эр улус ла уулчактар жа-
нып келеттилер.

Резунов Тараска деп он эки жашту уулчак ончозын озо-
лоп, төндөги деревне жаар мантатты. Кара ийт, аттар жаар
кайра көрүп, сергелен мантап баратты. Тараска турага же-
тире жортуп келеле, аттарын воротанын жанына буулап койо-
ло, сенекке кирип келди.

— Эй, бу не уйку!—деп, ол сенекте уйуктап жаткан сыйын-
дарын ла карындажын ойгозып, кыйгырды.

Энези уй саарга туруп келген эмтир.

Ольга тура жүгүрип келеле, семтейип калган сары чачын
эки колыла жазап турды.

Балдар жилектеп барарга энгирденг ала тергенип турган-
дар. Тараска жаланда конуп алала, келген ле бойынча сыйы-
нын ла кичү карындажын ойгозып ийер болгон. Ол ончозын
ойгосты. Энези ого кружкага сүт уруп берди. Калашты дезе
Тараска бойы кезип алала, столдын жанына отуруп ажанды.

Жангыс кат чамчалу Тараска жолго чыгарда, балдар онон
озолоп, ыраак жүре берген эмтир. Тараска ологорго жаан агаш-
тын ары жанында жедишти.

II.

Жилектү жерлер агашты жакалай болгон. Жаш жыраалар-
дын ортозында такыр өлөндү кезек жерлерде кызара быжып
калган жилектер тургулайт.

Энчейип алган кызычактар жилекти түргөн-түр эн терип,
коомой дегенин оосторына салып, жакшы дегенин аяктары-
на салып турдылар.

— Ольгушка, бери кел! Мында жилектин көби сүреен!

— Төгүндебе! Ау!—деп, ологор жыраанын ортозына кирген
тушта, бирүзи бирүзиненг ыраак барбай, кыйгырыжып жүр-
гендер.

Тараска ологордон ырап, жуука жаар барды.

— Грушка!

— А-а!

— Бөрү келзе, канайдарыс?

— Келзе келгей ле! Сен не коркудуп турун? Мен коркубай жадым—деп, Грушка айдып, ундуп ийеле, жилектин эн жакшызын аякка салбай, оозына салып турды.

— Бистин Тараска жууканын ары жанына жүре берди. Тараска! Ау!

— Э-э!—деп, Тараска жууканын ары жанынан каруузын берип турды.—Бери келигер!

— Ондо жилек көп болзо, барарыс.

III.

Кызычактар жуука төмөн түштилер, мында күнет жерде тудуш өскөн жилекке учурадылар. Экилези унчугушпай, колдорыла, оосторыла иштенип жүрдилер.

Кенетийин не де шылырап, өлөгнүн ле жыраанын ортозыла тибиреп өдө берерле, олор сүреен коркуды.

Груша коркуган бойынча жыгылала, терип алган жилегин төгүп ийди.

— Эне-ем!—деп, ол чынгырып ийеле, ыйлай берди.

— Койон, ол койон ине! Тараска! Койон! Бу жүрү!—деп, жыраанын ортозынча элес эдип мантап бараткан узун кулакту койоннын боро арказы жаар уулап, Ольгушка кыйгырды.

— Сен кайттын?—деп, койон көрүнбей барарда, Ольгушка Грушкадан сурады.

— Мен бөрү болор деп санангам, коркуганым сүреен!—деп, кончокочок ошкоч үнгүр үниле каткырып, Грушка айтты.

IV.

Күн өксөп келеле, жерди ле жердин үстүндө бар немелерди кызыдып турды.

— Ольгушка, эжинектер!—деп, Ольгага жууктап келген кызычактар айдышты.

Ончолоры жуулыжып алала, кожондожып, суу жаар баргылады. Күнбадыш жанынан кара булут чыгып, күнди бүркеп ийгенин, чечектердин ле кайыннын жалбырактарынын жыдытанып келгенин, тегери араай күркүрөп турганын, күрежип, чынгырыжып, буттарын сырандадып турган балдар аярыбай калдылар. Кызычактар кийинип аларга жеткелекте, жааш жаап келеле, олорды торт көптирип ийди.

V.

Јаашка өткөнинен кара өңдү бололо, эдине жапшынып калган кийимдү кызычактар жүргүргөчө жанып келдилер.

Олор курсак ичкенче, чамчалары кургай берди. Олор койжилекти арутап, аякка салып алала, садарга дача жаар апардылар.

Айылына жанып келеле, Ольгушка пладынын учындагы түүнтин тижиле чечип, жирме акчаны алала, энезине берди. Энези акчаны сугуп салды.

Тараска дезе курсак ичип алган кийининде адагыла кожо картошконун жерин сүрүп иштенеле, койу, кара дуб агаштын көлөткөзінде уйуктап жаткан.

Сурактар ла жакылталар.

1. Балдар жайгыда агаш аразына жүргөн керегинде ле олорло кандый учуралдар болгону керегинде слер нени кычырып алдыгар?

2. Тараска жайгыда кандый иш эдип жүргөн?

3. Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалык таап алыгар.

4. II-чи ле III-чи бөлүктөрдө рольдор аайынча кычырыгар.

5. Жайгыда слерле кандый учуралдар болгонун куучындап беригер.

Айылда бүдүрер таскаду.

Куучыннын III-чи бөлүгинен мындый сурактарга каруу бергедий эрмектерди бичип алыгар:

1. Балдар койжилекти кайда тергиледи?

2. Жилек терген жерде не болды?

3. Грушка не деп кыйгырды?

4. Ольгушка оны канайда токунадып турды?

5. Грушка бойыннын коркуганын канайда жартап айдып берди?

Табышкак¹.

Кызыл, тату, жараш жытту; жерге жаба өзөт.

¹ Табышкактарды табатан сөстөрдү киниганын учуна көрүгөр.

Жайгыда.

А. Твардовский.

Алтын ошкош, мөт жытту
Кей кыймыктанбайт.
Жаш өлөнning, жилектин
Жараш жыды жытанат.

Адарулар уйазы
Агаш ортодо жажынат,
Көрүнбей де тургажын,
Көп үндери угулат.

Табышкак.

Карангуй жерде кыс журтайт,
ийнелик жокко түүп отурат.

Айу балдарын сууга јунганы.

В. Бианки.

(Изложение бичи ирге.)

Биске таныш анчы агаш ортозыла аккан суунын јарадыла барадала, кенетийин будак јызыраганын угуп ийди. Ол коркуйла, агашка чыкты.

Агаш ортозынан эки шулмус балазын ээчидип алып, ја-

ратка жаан күрөң эне айу чыгып келди. Эне айу бир балазын житкезинен тиштеп алала, оны канча-канча катап сууга чөңдирди. Айунын балазы кыгзып, тепкиленип турды, же энези оны жетире жунбаганча божотподы.

Айунын экинчи балазы соок суудан коркуп, агаштын ортозы жаар качып мантады. Энези ого жедижип, токтогын береле, баштапкы балазын сууга суккан чылап, жунала, божодып ийди.

Айунын эки балазы сууга кирип алганына сүйүнүп, кургак жердин үстүндө мантажып жүрдилер: жайгы каан күндө, желбер түктү тон кийип алала жүрөргө, ологго сүрөөп изү болгон. Олор сууга жакыны серүүнденип алды. Айулар сууга кирип алала, агаш аразы жаар жүргүлөй берди, аячы десе агаштан түжүп алала, жанып ийди.

Сурактар.

1. Аячы агашка неинг учун чыкты?
2. Эне айу балдарын сууга канайып жунды?
3. Сууга кирип алган кийининде айунын балдарына кандый болды?

Жаңылга.

Н. Некрасов.

Баштак балдар кыйгырды,	Өткөнгөн үнди ончозы уккан,
Бала таандар чуркурады,	Өткөнчөкти кем де көрбөгөн,
Олордын үндери жаңыланып,	Тыны жокко ол жүрөт,
Ойто такып угулды.	Тили жокко өткөнөт!

Бастыра чөл—колхозтын идиргени.

А. Яшин.

Бастыра чөл—колхозтын идиргени,
Клаттар, клаттар айландыра —
Күнчыгышта, күнбадышта,
Түндүк ле түштүк талала
Тенгериен жерге жетире
Темирдин табыжы күркүрейт.

Јууктап келеткен тракторлор,
Јуудагы танктардый, көрүнгилейт.
... Аштын јаан мажактары
Алтын топчыдый билдирет,
Орооныстын кызыл маанызында
Оролып јуралгандый көрүнөт.

К Ы С.

Кеткин кушкаштар учкулайт.

М. Исаковский.

Кеен жайдын жыргалын бедреп, Жайым, төрөл ороонымнан
Кеткин кушкаштар учкулайт. Жангыс та күнге айрылбазым!
Изү жер жаар олорды ээчип, Өскө жерлерге мен барбазым,
Менин барар күүним келбейт. Өскөн жеримде жүрерим.

Күс.

К. Ушинский.

Август айдын учынан ала кей соой берет. Кейдин сооп турганы анчадала эртен тура билдирет. Сентябрь айда дезе, кичинек сооктор до болуп турат. Эртен тура уйкудан туруп келеле, өлөннинг үсти ле коштой турган туранын жабынтызы кажайа кырутып калганын слер көрүп турадыгар. База ла эмеш ой өткөн кийининде—анчадала күскиде көп болотон түүнти суулар түнде тонуп калат. Күски соок жанмыр жайдын күкүрттү жанмырына сырангай түнгей эмес: күски жанмыр үзүк жок жаап турган учун, жер, жайгыдагызына көрө, бачым кургабай жадат. Жаантайын согуп турган салкын агаштардын ла өлөндөрдүн быжып калган үрендерин ыраак учурып аппарат, уулчакка чаазыннан эдиң алган змейказын тегери өрө бийик божодорго арга берет.

Август айдын учында агаштардын жалбырагы каа-жаа саргара берет; жажыл бойынча тура калган кайыгнын жажыл бүрлеринин ортозында анда-мында алтындый сап-сары жалбырактар турганын слер сентябрь айда көрүп аларыгар: олорды күс кату колыла ужай тудуп ийеле, жүре бергендий. Кайыг ончозынан озо бүрленет, ончозынан озо саргарат.

Саргарган жалбырактар күнүн сайын там ла көптөн турат. База эки—үч күн өткөн кийининде желбирүүш бүрлү аспак бастыра бойы кызыл, кызыл-күрен, алтын-сары өңдү турат. Же экинчү салкын агаштардын калганчы да чүмин үзе согуп турат: курган калган жеңил жалбырактарын кейде собурып турала, оларды чыкту жерге жайып салат.

Жаландар бир эмештенг ээн артып турат; кескен ашты да ончозын тартып апарган, бүктерде жеңыс ла чедендеп салган бийик обоолор кыпка артат. Чечектер жоголо берди, чабылбай артып калган өлбөң саргарала, жер жаар энгейип, кар керексип тургандый турат. Жеңыс ла жадаган аштын кылгазы жажыл килиндий бир түнөй көдүрилет. Бу орой өскөн жинт кылга удабай тонуп калар учурлу. Же ондый да болзо, аштын тазылдары кар алдында коруланып, үрөлбөй артала, жаскыда жажыл кылгазын өскүрип ийер.

Сурактар ла жакылталар.

1. Күскиде ар-бүткенде кандый кубулталар болды?

Күстин башталганы керегинде, агаш ортозында, жаланда күс керегинде база катап кычырыгар.

2. Бу статьяда ар-бүткеннинг кандый бүдүмдерин көргүс-кен?

3. Күстин бу бүдүмдерин айдып турган кееркедү сөс-төрдү темдектеп алыгар.

К е п с ө с т ө р .

1. Бир чарактан жуузан—бир таар аш болор.

2. Мажакты мажакка кошсон — Төрөлгө беретен сноп бүдер.

Эрте күс.

А. Саруева.

(Ўзук.)

Ак кыру мызылдап,
Таң эртеде једин келди.
Чанкыр тегери јалтырап,
Каан күндер тура берди.
Сары, күренг торколо
Ар-бүткен кийинди,
Јараш күски кийимле
Кыска ойгө чүмденди.
Эзин араай сокконына
Јука торко элбирейт;
Күннинг алтын чогына
Јалбырактар түшкүлейт.
Алмаз ошкош ару суу
Араай агып шоркурайт,
Јажарып чыккан јараш туу,
Күмүш чилеп, мызылдайт.
Јарамык, јараш алтын күс
Бастыра тындуны түйметти,

Киленкей эмес корон кыш
Јууктап келгенин билдиртти.
Сыгын айга көкүгилеп,
Сыгын андар мантажат;
Тус-кујурга келгилеп,
Ўн алыжып ойногылайт.
Чайбалып јаткан балыкту көл
Јанар кушты көөрөдөт,
Тынарга јенгил ару кей
Кижини эмди чыйрадат.
Јерине тойынган турна куш
Чанкыр тегериде курлуктайт,
Түрген учушту суукуш
Төрөлин керип ајыктайт.
Саргара берген јаланда
Алтын клаттар телтейди,
Јаан идирген јанында
Ышталып, машина күүледі.

Јакылталар.

Күстин күндери керегинде, ар-бүткеннинг бүдүми кере-гинде, ан-куштар керегинде стихотворениеде не айдылганын кычырыгар.

Күски күнди ајарып көрүгөр.

В. Бианки ле А. Клыкова.

Бойыгардын ајарып көргөнигерди бичип алыгар.

Сентябрь.

Баштапкы ла кыру качан тўжер.

Турналар ўўрлежип, тўштүк жаар качан учуп барар.

Кайынчынн бўри качан саргарат, клённын ла јодранын бўри качан кызарат.

Колхозчылар качан кыра сўрўп, јылдам ашты ўрендейт. Јылдам аш качан јажарып келет.

Октябрь.

Јалбырак бўрлў ағаштардын бўри качан тўжер.

Баштапкы ла кар качан жаар.

Кызылтөш деп баштапкы ла кеткин кушкаштар качан көрўнер.

Ноябрь.

Буунтылар, көлдөр, онын кийининде агын суулар качан чек тонуп калар.

Кандый числодонг ала чанакту јўрер.

Јакылталар.

Бойыгардын көзнөгөрдиг алдына кушкаштарга кормушка јазап беригер, ого кандый кушкаштар келип отурар, көрўп туругар.

Ар-бўткенде кандый кубулталар болуп турганын ла кушкаштардын кылык-јаңын көрўп, бойыгарга бичип туругар.

Күскиде колхозто.

Н. Незлобин.

I.

Агын суу сооп, тўбине јетире јарык боло берди.

Карлагаштар уча берди.

Колхозто тўни-тўжиле сеялкалар табыштанат.

Түн-түш тракторлор күүлежет.

Балдар школго баргылайт. Марков Серёжага энези желбер бөстөн жылу чамча көктөп берген, Коля жаңы сапогту. Ончолоры төп болуп, эмеш чыдап, жаанай бердилер. Балдардын ончозынан жааны—Тихонов Гриша: ол чын ла костюмду, галстукту, школго дезе велосипедтү барат.

Школго жүретен балдар кечсин деп, чобразын сойып салган жоон жулма тоормоштордон тайанчыкту жаңы кемирү салып койгон: сыраңай кичинек те балдар, коркубай, бу кемирүле кечип жүрет.

II.

Айас күндер узак турат, жалаңда жөргөмөштин уйазы учуп жүрет, тенериде бир де булут жок, тенери жаңыс ла мындый айас өйдө ондый ару болотон.

Улус картошко казарын баштады.

Бир ат жеккен жеңил салда жалаңга келди.

— Чике-е бас!—деп, салдачы кыйгырат, керсү ат чип-чике базарда, салда тобракты эки башка жайрадып барадат. Сүрүп бараткан салданын жолына картошко, таардан төгүлгендий, төгүлип турат.

Балдар школдо үренип божогон кийининде ончозы картошко казарга болужат. Бирүзи бирүзинен артык иштеерге кичеенет. Миша да бир каламага толтыра картошко жууп алган.

Картошкону жаан каламаларга чокчойто салып алдылар

— Балдар, слер картошконы көп салбагар, уур ине!—деп, бригадир айдып турат.

— Кем жо-ок, чыдажарыбыс!

Чук жаткан картошкого база ла экелип ургулайт.

Чук картошко там ла өзүп туру.

Кош тартар машиналар келгилейт.

— ЗИС!—деп, балдар кыйгырыжат.

— Туку ол жажыл ГАЗ келип жат.

Балдар башка-башка машиналарды ончозын билер.

Картошконы машинага коштоп турганча, балдар ижин таштап, ончолоры машинанын жаңына келгилейт. Кошту машиналар барарга белен ле болзо, балдар толтыра кошту машинанын кийин жаңынан эптү чыгып, отуруп аладылар.

Балдар жалаңнан кыйгырыжып, кожондожып келгилейт.

Деревнеге жууктап келгенде, шофёрлор машиналарын токто-
дып ийедилер.

— Же болор, оной өскө Москва жаар апарарыбыс!

Балдар машиналардан калып түжедилер.

— Быйан болзын!—деп айдала, машиналарды ээчий бөрүк-
териле узак жангы турадылар.

Онын кийининде жарыш эдип жүгүрүп, ойто ло жаланга
барып, база ла иштей бердилер.

III.

Сооктор башталды.

Балдар эртен тура толтыра книгаларлу, тетрадьтарлу сум-
каларын алганча сууны кечип баратканда, суунын жарадын-
дагы жер соокко агара кырутып калган жалтырап жатат.

Жаланда бир де неме артпаган.

Жангыс ла өзөктө, суунын жаказында, капуста көгөрүн
турат.

Капуста соокко алдырбайтан. Соокко ол там ла агарып, ам-
таны кирип турат.

Колхозчылар капуста кезерге барганда, жеңил тон, меелей
кийип алгылайт. Капустанын болчокторы жаан—кучак та
жетпес.

Таандар учкулай берген.

Уроктор божогондо балдар школдон жангылабайт. Лозунг-
тар журагылап, класстарды кееркедип турадылар.

Удабас байрам болор.

IV.

Байрам!

Сууны кечер кемирүний жангында арчыннын бүрилес, кы-
зыл бөслө кееркеткен бийик арка туру. Бу жангыдырып кеер-
кеткен арканын алдынча кызыл галстукту балдар, пионер-
лер, кожондожып өткүлейт.

Марков Миша үренбей де турган болзо, байрамга оны да
кожо апаргылады.

Ой, школы кандый жангы эдип кееркеткен!

Райса Дмитриевна жангы платьелү. Төжинде эки медальду,
же балдар да, бойыннын директоры чылап, ару-чек, жакшы
кийинип алгандар. Анчадала кызычактар жанган—ленточка-
лар, бантиктер, ак жакалар кийип алгандар.

Көп балдардын ада-энелери мында ок—олор балдарын көрүп сүйүнерге келген.

Балдар музыкалу жыргазын деп, тракторист Иван Васильевич баянду келди.

Байрам гимнен башталды.

Онын кийининде балдар кожондогылаган. Миша да балдарла кожо кожондоды:

Балдардын төрөл жери бар,
Ол төрөлдөң артыгы жок!

Чүмдөп салган стол жаар акаларын ээчип, Марков Миша барды. Ого, ончолорына чылап ок, база сый бергиледи: конфеттер, печенье, кузук, яблоколор.

Онын кийининде балдар жүзүн-жүүр ойындар ойногылаган. Колхозтын председатели база мында. Ол школго жаантайын келип жүрөт. Школдын ичи жылу ба, жарык па деп, аяктап көрүп турат. Кандый бала канайып үренип турганы керегинде үредүчи ого куучындап берет.

Балдар школдон энгирде жангылайт.

Көзнөктөрдөң от жаркындалат. Байрам күнде кееркедип салган ором телкем боло бергендий көрүнөт.

Кейде ак чымылдар учкулайт—баштапкы кар жаап келди.

Сурактар.

1. Үредү жыл башталар алдында ада-энелери балдары керегинде канайып кичеендилер?
2. Үренчиктерге колхоз нени этти?
3. Октябрдын байрамына школ канайда белетенди?
4. Колхозто кўскиде кандый иштер өткүрилген?
5. Үренчиктер жаан улуска канайда болушкандар?

Карагайлар ненин учун өспөгөн.

И. Кондратьев.

(А г а ш ы с к ы р е ч и н и н г к у у ч ы н ы.)

Мен карагайды сўрекей сўйдим. Менин санаамла болзо, карагай сўрекей жакшы, жараш агаш. Бистинг деревнеде азында карагай жок болгон. Мен үренчик болорымда он километр жерге барып, оок карагайларды экелип туратам. Оок карагай-

Государственная библиотека
БИБЛИОТЕКА

ларды јулуп алала, тазылдарын салбандадып, сүўнип, көкүп, ойто јанып келетем. Мен онойып јулуп алган карагайларды канча кирези отургусканымды билбей де турум. Је онойып отургускан карагайларымнын бирүзи де өспөгөн.

Агашты, ол өспөй, амырап турар тушта, эмезе эрте јаста, эмезе орой күсте отургузар керек. Мен дезе онын ондыын билбей, јайгыда, агаш өзүп турар тушта, отургузып тургам. Ого ўзеери, јулуп алган агаштарды јолой келеди тазылдарын серпий согуп туратам. Чынын алза, јулуп алган агаштын тазылын чыкту бөслө ороп алып әкелер керек. Онойып оробозо, тазылдары кургай берген агаш өспөс.

Мен карагайларды отургузарын да јастыра өткүргем: төзиндеги тобракты ныктай тепсеп саларынан коркуп туратам. Отургускан карагайларды сугарбайтам—карагай чечек эмес, оны сугарбаза да кем јок деп бодойтом. Олорды отургузатан ороны кичинек әдиپ казатам, агаштын тазылдары бадышпай турганда, мен олорды анаар-мынаар бүктей тудуп, көмүп салатам. Чын әәжи аайынча болзо, агаштын тазылдарын јаантайын төмөн јер јаар баргадый әдиپ отургузар керек. Карагайды отургузар тушта оны јерге терен көмөтөм. Агаштын тазылдары өзүп турган јеринин ўсти јанында тазылдын мойнагы бар деп, мен ол тушта билбегем.

Әмди мен јаанап келген кижи, агаш отургузып иштеп турум. Бу јажыма карагайларды көп отургустым. Отургускан агаштарым әмди менен јаан, мен олорды алдынан өрө көрүп турадым.

Сурактар.

1. Агаштарды казып, өскө јерге качан отургузар керек?
2. Агаштарды отургузар тушта, тазылдарын канайып чеберлеер керек?
3. Агашты отургускан кийининде әбиреде тобракты ненин учун ныктай тепсеер керек?
4. Ўренчиктин отургускан карагайлары ненин учун бирүзи де өспөди?
5. Слер кандый агаш отургустыгар?

ШКОЛ, НӨКӨРЛӨР, БИЛЕ.

Эн јакшы үренчик.

М. Кузнецов.

Онон бери көп жылдар өткөн. Мен ол тушта Симбирск городто болгом.

Мен гимназияга келеримде, коридордо балдар көп, тал-табыш тын болгон. Мен „бойымнын“ нөкөрлөриме, мен чилеп јангы келген балдарга јууктап алдым. Бис јаан балдардан бөлүнип, бир аай турганыбыс. Чук турган балдардын ортозында сары чачту, кичинек, батпак уулчакты ајарып көрдим.

Күзүни шынгырады. Балдар ончозы класстар сайын таркай берди. Менле коштой шак ол уулчак отурды.

Үредүчи балдардын ады-јолын тоолой кычырарда, мен ол уулчактын өбөкөзин билип алдым. Онын өбөкөзи Ульянов болгон.

Ол балдардан ончозынан кичинек болгон. Мен 12-чи јашка бараткам. Јажы менен де јаан үренчиктер бар, ол уул дезе јүк ле тогус јашту. Је ол бир де эмеш јалтанбайтан.

Ульянов сүреен јакшы үренген. Өскө орооннын тилдерине, анчадала латинский тилге үренерге биске сүрекей кўч болгон. Бир катап мындый учурал болгоны санаама кирет. Латинский тилдин үредүчизи Федоровский класска кирип келеле, книганы ачып, эн алдындагы партада отурган үренчикти адады. Ол туруп келеле, түрген, јакшы көчүрди. Је бир уур сөс учураарда, үренчик бир минут кире сананып, унчукпай турды. Је Федоровскийдин урогында узак сананып болбозын! Коштой отурган үренчиктен сурады. Онызы туруп чыгала... унчукпады. Је Федоровскийдин сурагына үренчик-

тердин кемизи-кемизи чын каруузын айтпаганча, турган балдардын отурар учуры жок болгон. Эки үренчик бут бажында туру. Федоровский дезе үчүнчи үренчикти тургусты. Үчүнчи, төртүнчи, бежинчи, алтынчы үренчик турды. Бирүзи де көчүрип болбоды. Класстагы үренчиктердин кабортозы бут бажында туру. Сурак Ульяновко жетти. Балдардын санаазы жарый берди. Ульянов ол сөсти көчүрип ийди. Балдар эмди отурза да кем жок.

Балдар нени-нени билбегенде, ологро кандый бир сөс жарт эмес болгондо, жаантайын Ульяновтон сурагылайтан. Ульяновтон нени ле суразан—айдып беретен.

Ульянов „кажык“ ойноорго сүйүтөн болгон. Мячик согуп ойноор ойынды бис анчадала тыг сүйүтенис. Санаага жеткенче ойнойло, Свияга сууга эжинерге баратанис. Сууга эжинетен жерге кемирүле једип, чечинип ийеле—суу төмөн калып ийетенибис. Ульянов ыраак, суунын ортозына јетире эжинип баратан. Сууга ага бербезин деп, кезикте коркуп туратанис. Је ол чыйрак уул болгон—эжинип ойто чыгып келетен.

Эжинип алала, ологдын айылына баратанис. Онын комнатазы экинчи этажта болгон. Ол кыпта бир де артык неме жок болгон. Стенеде жарым шарлардын картазы, оруннын јанында—коларткыш, көзнөктин јанында—илин салган полочка. Полочкада учебниктерден ле словарьлардан өскө Пушкиннин, Лермонтовтын, Тургеневтин сочинениелери турган.

Мен онын айылына јүрүп, Ульянов канайда иштеп турганын көрүп туратам. Ол сүреен чек-чебер, иштеерге күйнзек, эткен ишти качан да болзо учына јетиретен уул болгон. Ол кандый ла уур урокты билип албаганча, туура салбайтан,

онын учун јебрен латинский ле греческий тилдерди јакшы ўренип алган.

Ол керекти чала-была, мендей-шиндей качан да этпейтен. Сочинение бичиирге ого јакылта бергенде, ол оны калганчы кўндерге артыспай, тургуза ла баштап иштей беретен. Библиотекага барып, керектў бичиктерди талдап алала, кычырып, керектў јерлерин бичип алатан.

Онын учун ол гимназияда ўренген сегис жылдын туркунына класстанг класска кўчўп, энг јакшы ўренчик болуп, баштапкы награданы алып туратан, гимназияны божодордо, алтын медаль алган.

Балдарга бичиген письмо.

Н. Крупская.

Кўндўлў балдар, Лениннинг керегин кўндўктиригер, бастыра улустын јўрўми там ла јарык, культурный, аргалу болоры учун кандый ла керекти ончозын бўдўригер. Бичикти кўп кычырыгар, јакшы ўренигер, —слерге кўп неме билер керек. Иште, ўредўде нўкўрлўригерге болужып, нак јўерге ўренигер. Слердинг ортогордо, башка-башка национальностьту балдардын ортозында, уулчактар ла кызычактардын ортозында, јаан ла кичинек балдардын ортозында чындык нўкўрлик болзын.

Кўчтў, билгир балдар кўчи јок балдарга, јегире билбес балдарга олужар учурлу.

База онойып ок албатынын јўбўжўзин кичееп јўрўгер. Чеден жемирилип

Н. К. Крупская.

калган болзо, оны жазап салар керек; кирлү чаазын јатса— оны јуунадып салар керек; тегин јерге от күйүп тургажын—оны өчүрүп салар керек; кичинек баланы кем-кем көмөлөп турган болзо—онын адаанын алар керек; бичик билбес кижи учураза—оны бичикке үредер керек. Јаан улуска болужар керек, үренер керек, јүрүмди ајарулу көрүп, терен шүүнөр керек, советский јаннын најызы кем, өштүзи кем, билер керек. Балдар бойын кату тудуп, бойынын кылык-јаннын башкаргадый бек санаалу, төп болуп, турумкай, јалтанбас болуп, төрөлин коруурга ла ишке белең болор учурлу.

В. И. Ленинниң ле И. В. Сталинниң мавзолейи.

Бистин үредүчибисти, бистин башчыбысты— Ильичти эске алынып, сүүп јүрүгөр, онын үредүзин биллип аларга үренигер.

Ич јанындагы ла тыш јанындагы өштүлерле Ильич чилеп тартыжып, јенгип туругар.

Јаңы јүрүмди, јаңы јадынды, јаңы культураны Ильич чилеп төзөгөр.

Иште кичинек керектен качан да мойнобогор, ненинг учун дезе, кичинек керектерден јаан керек бүдүп јат,—Ильичтин јаан учурлу јакылталарынын бирүзи ондый.

Лениннинг маанызы.

С. Маршак.

Кремльдинг жанында тап Мавзолейде
Ленин башчыбыс кыймык жок жадат,
Телекей үстүндө таң жарыгандый
Онын маанызы жайылат.

Лениннинг жендирбес маанызы
Кезикте сүрсен жаан да болор,
Пионер балдардын мойынында
Кызыл галстук та болуп оролор.

Пионер Ваня.

(Советский Союзтын үч тарый Геройы
Иван Кожедубтын жүрүмүнөн.)

I.

Бистин школдо пионерский отряд тѳзѳлгѳн. Бис школдын жанында стройго турдыбыс. Пионер дегени ол кандый улус деп, Нина Васильевна биске куучындап береле, пионер Лениннинг—Сталиннинг кереги учун тартыжуга качан да белен болуп, кандый ла керекти бѳдѳрерде, олоор ѳскѳ балдарга жаантайын жозок кѳргѳзип турар учурлу деп, биске жартап айдып берди. Мен бу куучынды угарымда, жѳрегим оморкоп, сѳѳнчилѳ согулып турды. Вожатый менин мойыныма кызыл пионерский галстукты буулап берерде, мен олонг тын жѳрексидим.

Мен пионерский галстук жок жѳрбейтем. Уйуктаар алдында оны жараштыра бѳктеп, жастыктын алдына салатам. Баштап тарыйын тѳнде де туруп алала, галстугым мында ба деп кѳрѳп туратам.

Отрядта иштеерге жилбѳлѳ болгон. Он беш километр кире жерде турган совхозко барарга, анчадала тын сѳѳйтенис. Совхоз жаар Нина Васильевнала кожо барып, свѳкла одоп, мажактар терип, аш жуунадарга болужып туратаныс. Колхозтын садында да иштеп туратаныс.

II.

Боду, каран оорып жүрөтөн Ивась деп уулчак бистинг класста үрөнгөн. Сергей деп шокчыл жаан уул Ивасьты өчөштирип, улам сайын ыйладып туратан.

Онойып кылынарга жарабас деп, Сергейге мен канча ла катап айткам, ол дезе Ивасьты түнгөй ле өчөштирип турган.

Же бир катап мен чыдажып болбодым. Бир күн эртен тура балдар ончозы класста отурган, Нина Васильевна дезе келгелек болгон. Ивась кирип келди. Оору Ивась жүк арайдаг базып келеле, партанын кийинине отуруп, бичигин ачты. Оны ээчий Сергей кирди. Ол сумказын ары-бери калбандадып, парталардын ортозыла өдүп барадала, бир де шылтак жогыванг, кенетийин сумказыла Ивасьтын бажына согуп ийди. Ивась кыйгырып ийеле, бажын колыла тудуп алды.

Чугулданганым көстөрүм де немеге жетпей барды. Мен Сергей жаар канайда чурап барганымды билбей де калдым. Бис экү тутпактажып, полдо тоголоно бердибис.

Балдар отурган жеринен тура жүгүрип, бисти айрыгылады.

Менин сыным Сергейден кыска да болзо, оонг бөкө болгом. Оны айра минип алайын ла деп турарымда, эжикачылды, Нина Васильевна кирип келди.

Ончо балдар отургылай берди, бис Сергейле база туруп келеле, унчукпай турдыс. Класста согушканым учун мен сүрөөн уйалып турдым. Нина Васильевна дезе мен жаар көрүп айтты:

— Бойы дезе пионер!

Же ол тушта балдар ончозы кыйгырышты:

— Нина Васильевна, ол согужарга сананбаган! Ол Ивасьтын адаанын алган!

Нина Васильевна бир де неме айтпады. Ол унчукпай, стол жаар базып барала, отурыгар деп айдала, урокты баштады.

Үредү божогон кийининде ол бистинг ончобысты класска артызып алала, нажылык керегинде, нөкөрлик керегинде, пионердин чеги керегинде бисле узак куучындашты.

Мен бу күнди качан да ундубазым.

Сурактар.

1. Пионерский отрядка кирер тушта Ваня Кожедубтын санаазы кандый болды?

2. Ваня отрядта канайып иштеди?
3. Класста кандый учурал болды?
4. Ўредүчи класска кирип келерде, Ваня ненинг учун уйалды?

Пионерский галстук.

С. Щипачев.

Галстукты танчынзаң,	Карындаштар, адалар
Оны чеберле:	Төрөл учун тартыжат.
Ол бистин мааныла	Пионерский галстук—
Жаңгыс өңдү ине.	Оноң баалу неме жок!
Бу мааныны тудунып,	Жинттердин канынан
Жуучылдар жуулажат,	Там кызарды ол.

Бир куучын.

Л. Кассиль.

„Красный луч“ деп колхозко газеттин редакциязынын ишчиси Болотов келиген. Колхозчы Величко Никита колхоз-тын ажын, карыган өбөгөндү ле балдарды өрттөн канайып аргадап алганын угуп алаала, статья бичизин деп, Болотовко жакылта берилген.

Болотов Величконун айылына келеле, ондо бир он—он бир жашту уулчакка туштады. Ол уулчак Величко Никитанын уулы болгон. Столдын үстүндө тетрадьтар ла задачник жадыры.

— Сен мында нени эдиң туруң?—деп, Болотов сурады.

— Урокторым үренип жадым.

— Мында өрт канайып чыккан, сенин адаң оттон улусты канайып аргадап алганын айдып берзең.

— Бу өрт Шубиндерде күйген, адам десе ол тушта гордто болгон.

— Слерде база өскө өрт болды эмеш пе?

— Жок, бисте жаңгыс ла өрт болгон—деп, уулчак күлүм-зиренди.—Же Никиталар бисте экү. Баштапкы номер—менин адам, экинчи номер Величко Никита дегени мен болорым.

— Сен бе?—деп, Болотов кайкады.—Айдарда, мен сен керегинде бичийтен турум ине?

— Мен керегинде нени бичийтен?

— Бичиир неме жок деп пе?.. Сен герой инең! Керек кандый болгонын куучында.

— Же, мен кандый герой...—деп, Никита кемзине берди.—Керек мындый болгон... Ажарыбас жанынан. Бистин бастыра колхозчылар картошко казар деп, ишке баргылаган. Шубиндерде дезе карыган Моисейч өбөгөн оору, буды жок кижил болгон, ого үзеери эки бала... Экилези кичинек—Ленка ла Макарка. Мен дезе школго мендеп, жүгүрүп бараткам... Кенетийин көрзөм, Шубиндердин эжигинде туман чөйилип туру. Көрзөм, жабынтынын алдынан чыгып турган ошкоч. Мен токтой түжеле, көрүп турдым. Жабынтынын алдынан от кенетийин жалбырт этти! Тургуза ла жалбыш тураны алып ийди. Журтта бир де кижил жок болгон. Барып улус кычырып жүргенче, ончолоры тирүүге күйүп калгадый.

Мен бичиктеримди, күйе бербезин деп, ырада салып койочо, бажымды пиджакла ороп алып, жалбыштын ортозына чурардым. Туранын ичинде дезе ыш толтыра. Такта күйүп турган эмтир. Ленка Макаркала экү жерде эңмектегилеп, буды жок таадазынан тудунып турдылар. Таадак Шубин дезе сенекте жыгылып калган жадыры.

Мен балдарды тышкары чыгарып салдым. Тышкары жакшы,—тынарга жеңил. Карыган өбөгөнди база чыгарар керек... Күйүп калар ине.

Мен бастыра бойым пиджакла жабынып ийеле, база ла турага кирдим. Ондо ыш чек толуп калган! Ончозы жызырап туру. Шубин өбөгөн мени көрүп ийеле, колын жагып турды:

— Сен, уулчак, кайдаар жүткүп туруң!—деп карылгактанып туру.—Тынын алып, капшай мынан кедери чык. Карыган туш кижини оттон чыгарарга не албаданып туруң! Бойун күйерин! Меге тийбе! Бар, Никита, жүр мынан...

Чындап та качарга турала, мен пионер инем деп санаама кирди. Шубин өбөгөнгө айттым: „Туш кижил дегени не? Бис ончобыс төрөөн улус“. Оны сүүртедим. Ол жаңгыс бутту, базып болбойт. Оны турадан чыгарарга күч болды... ыш коркушту—кижил тынып та болбос. Чедирген чачылат... Коркушту. Же мен ондый да болзо, айттым:

— Кем жок, таадак, үч бутла канайып-канайып базалык.

Онойып чыгарып алдым. Тыныш алынып алала, улус кычырарга жүгүрдим. Пиджагым үзе күйүп калды. Же керектин божогоны да ол...

— Сен бойың да күйүп калардан маат жок болгон!—деп, Болотов айтты.

— Канайдар база! Мен чыгарбаган болзом, Шубин өбөгөн күйүп калар эди. Коштой турган амбардагы аш... бастыра колхозтын ажы ондо. Мен школдо баштапкы жыл үренип турган эмезим. Бистин экинчи класста үренип турган кажы ла үренчик менин ордымда болгон болзо, түңей ле онойып ок эдер эди. Кызычак та онойып ок эдер эди. Бис ончобыс најы-карындаш. Жангыс пиджагыма ачынадым. Жап-жангы пиджак болгон. Акамнын пиджагынан көктөгөн болгон. Же, колхоз меге жангы пиджак сыйлап берген.

Болотов атанарга шыйдынды.

— Мен керегинде улус газеттен кычырар ба?—деп, Никита кенетийин сурады.

— Кычырар, ончолоры кычырар.

— Мен керегинде бе?

Сүүнгенине уулчактын чырайы жарый берди.

Сурактар.

1. Уулчак кандый подвиг этти?
2. Никита керсү, мактанбас уулчак деп, ненин учун адаар керек?

Бала тужундагы нөкөрлөрүм.

М. Горькийдин бичигени аайынча.

Бир канча балдар биригип алдыбыс.

Бу нак жүргөн балдарда бичик билетени экү—Чурка ла мен. Вяхирь биске күйүнип, айдып туратан:

— Мен база училищеге барарым, мени үредүге алзын деп үредүчинин будына бажырып сураарым. Үренип алзам,—садта иштеерге жалдаарым.

Вяхирьдин энези жаскыда одунга бастырарда, оны больницага апарып салдылар. Чурка Вяхирьге айтты:

— Бистин айылга кел, энем сени бичикке үредер...

Бир эмеш ой өткөн соңында, Вяхирь бажын канкайтып, вывескаларды кычырып турды:

— Балакейная лавка!..

Чурка оны түзедип туратан:

— Бакалейная¹ ине, алдамда!

— Онын буквокалары ары-бери секирижип турган да...

— Буквалары дезен!

— Олорды кычырып турганына сүйүнүп, буквалар ары-бери секирижип туру ошкош!

Вяхирь агаштарды, өлөңди сүреен сүйүтөн болгон. Бис оны көрүп, каткырып та, кайкап та туратаныс.

Кумакту жерде чачыгы турган слободада² өзүм ас болгон, жүк ле каа-жаа жерлерде кунурак ветла, эмеген сөөктин тыйрык төстөри, чеденнин алдында кугарып калган өлөң учурайтан. Ондый өлөңнин үстүне кем-кем отуруп ийгенде, Вяхирь чугулданып адылатан:

— Же, өлөңди не үрөп туругар? Кумакка да отурза, түйгөй эмес пе?

Онын көзинче ветланын будагажын, эмеген сөөктин чектелип турган сабалагын үзүп, эмезе Оканын жарадында өзүп турган талдын чырбагалын кезип ийерге эп жок болгон, — ол жарындарын көдүрүп, колын жайып, жаантайын кайкап туратан:

— Слер оны не сындырып туругар?

Ол онойып кайкаганда, бис ончобыс уялып туратаныс...

Сурактар.

1. Вяхирь нени иштеерге сананган, ненин учун?

2. Ол үредүни канайып кичееген?

3. Школго алзын деп Вяхирь ненин учун үредүчинин будына бажырап учурлу болгон?

4. Балдардын нак жүргени керегинде бу куучыннан слер нени билип алдыгар?

5. Балдар өлөңнин үстүне отурганда, Вяхирь ненин учун чугулдайтан?

6. Чурка бойынын нөкөрине канайда болушкан?

¹ Бакалейная лавка—не ле жүзүн аш-курсак садып турган магазин.

² Слобода—городтын сыранай жанында турган журт.

Јаңы биледе.

Л. Воронкова.

I.

Фронт Нечаево деп јурттан ыраак болгон. Нечаеводо јаткан колхозчылар орудиелердин күкүрт-табыжын укпагандар, тенериде самолёттор канайда согужып турганын ла орус јерле өштүнинг өткөн јерлеринде түн сайын өрттөр канайда јалбырап турганын көрбөгөндөр. Је фронт болгон јерден өштүден качкан улус Нечаево јурт ажыра барып тургандар. Олор түүнчектерин коштогон чанагаштарды сүүртегилеп, жүктенип алган каптыргаларынын ла таарларынын алдында корчойжып баргылап јаткан. Балдар энелеринин кийиминен тудунып, карга бадалып баргылап јатты. Айылы-јурты јок арткан улус токтой түжүп, туралар сайын кирип, жылынып алала, оноң ары баргылап турган.

Бир катап эниргери, карыган кайыңнын көлөткөзи сыраңгай ла амбарга јетире чөйиле берерде, кем де Шалихиндердин туразынын эжигин токулдатты.

Таиска деп шулмус сары кызычак туура көзнөк јаар тап әделе, көзнөктин кайылып калган јерине тумчугын түртүрип алды, онын эки кејегези каткымчылу чычайып калды.

— Эки үй кичи туру!—деп, ол кыйгырып ийди.—Бирүзи јиит, шарф оронып алган! Экинчизи карыган, агаң тайанып алган әмтир! База кем де туру... көрзөгөр... кызычак.

Таисканын јаан әјеzi Груша түүп турган чулугын туура салып койоло, көзнөк јаар база јууктап келди.

— Чындап та кызычак әмтир, көк бөрүктү...

— Је, барып әжикти ачсагар. Нени сакып туругар?—деп, әнези айтты.

Таиска әжик ачарга жүгүрди. Улус кирип келди, туранын ичинде кар ла соок јытана берди.

Әнези үй улусла куучындажып, олор кайдан келгенин, кайдаар баргылап јатканын, немецтер ле фронт кайда турганын сурап угуп турганча, Груша ла Таиска кызычакты аяктап турдылар.

— Көрзөн, ботиктү¹ әмтир!

¹ Ботик—узун конычту калош өдүк.

— Чулугы дезе ыртык!

— Көрзөн, бойынын каптыргазын канайда бек тудуп алган, керек дезе сабарларын да божотпой туру. Онын каптыргазында не бар?

— Сен сурап уксан.

— Сен бойын суразан.

Бу өйдө тышкартынан Романок келди. Онын жаактары соокко кызарып калтыр. Помидор чылап кызарып калган чырайлу Романок таныш эмес кызычактын жанына токтой түжеле, көзин кызычак жаар тазырайта көрүп алды. Ол будынын карын да арчырга ундуп салды.

Көк бөрүгештү кызычак дезе тактанын учында кыймыктанбай отурды. Жардын ажыра салган сары каптыргазын ол он колыла төжине жаба тудуп алып, кайдаар да стене жаар унчукпай көрүп, бир де немени көрбөй, бир де немени укпай тургандый отурды.

Өптүдөн качкан улуска эне изү мүн уруп, бир тилимнен калаш кезип берди.

— Э-э жайла, бараксандарды слерди!—деп, ол үшкүрип айтты.—Бойлорына да јенил эмес, бала да шыралап јат... Бу кызычак слердин бе?

— Јок, өскө кижинин—деп, үй кижі каруузын берди.

— Јаңыс оромдо јуртаганыс—деп, карыган эмеген кожуп айтты.

Эне кайкай берди.

— Өскө кижинин бе? Сенин ада-энен кайда, кызычак?

Кызычак ол жаар соок көрөлө, нени де айтпады.

— Ондо төрбөн улустан бир де кижі јок. Бастыра билези өлүп калган. Адазы фронтто өлгөн, энези ле карындажы бистин городто өлгөндөр. Олорды өлтүрип салгандар...—деп, үй кижі шымыранып айтты.

Эне кызычак жаар көрүп, санаазын токуналып болбой турды.

Ол онын јука тонычагын ајыктап, бу тонычакты салкын да өткүре согуп турган болбой кайсын деп сананып, онын ыртык чулуктарын, көк бөрүгешинин алдынан агарып турган чичке мойынын ајыктап турды.

— Өлүп калган. Ончолоры өлүп калган!.. Кызычак дезе тирү. Ол ак-јарыкта јаңыскан арткан!

Эне кызычак жаар базып келди.

— Сенин адын кем, балам?—деп, ол карузып сурады.

— Валя—деп, кызычак күүн-күч жогунан айтты.

— Валя... Валентина, Валентинка—деп, балдардын энези терең сагышка алдырып, такып айтты.

Үй улус жорукка белетенип, жүктүктөрүн алып турганын көрүп ийеле, эне оларды токтодып ийди:

— Слер бүгүн бисте конугар. Бозом кире берген, ого үзеери, шуургандан та туру—карды жалмап турганын көрзө-төр. Эртең тура барарыгар.

Үй улус конорго артып калды. Энези арып-чылап калган улуска төжөк салып берди. Кызычакка десе, жакшы жылынып уйуктазын деп, печкенин жанындагы жылу тактада төжөп берди. Кызычак чечинип, бойынын көк бөрүгежин уштуйла, жастыкка түртүлгөн ле бойынча уйуктай берди. Эңирде таадак жанып келерде, онын жаантайын уйуктайтан жеринде кызычак уйуктап жатты, бу түнде таадак кайырчактын үстүнө жадып уйуктады.

II.

Эңирде курсак ичип божогон кийининде ончолоры түргөн уйуктай бердилер. Жангыс ла эне бойынын төжөгинде уйуктап болбой, ары-бери аңданып жаткан. Түнде ол туруп алып, кичинек көк лампочканы жарыдала, кызычак жаткан жерге араай базып келди. Лампанын өчөмүк оды кызычактын бир эмен кызарып калган болчок жүзүн, койу узун кирбигин, чечектүү жастыктын үстүндө жайылып калган сарымзак өңдү кара чачын жарыдып ийди.

— Өскүс көөркийекти сени!—деп, эне үшкүрүп айтты.— Ак-жарыкка көзүңди жангыс ла ачып алган, сеге десе канча кире ачу-корон түшкөн! Мындый кичинек көөркийекке сеге!..

Эне кызычактын жанында узак туруп, нени де сананып турды. Кызычактын кичинек ботинказын полдон көдүрүп алала, айкап көрди—ботинказы жыртык, сууга өдүп калган эмтир. Эртең бу кызычак өдүгүн кийип алала, база ла кайдаар да барар... Же кайдаар?

Сыраңай эрте, көзнөктөр жүк ле жарып келерде, эне туруп алып, печкеге от салды.

Таадак база туруп келди—ол узак уйуктаарга сүйбөйтөн. Туранын ичинде тым болгон, жангыс ла уйкудагы улустын

тыныжы ла печкенин үстүндө жаткан Романоктын козурыктаганы угулып турган. Бу ондый өйдө кичинек лампанын одынын жанында эне таадакла экү араай куучындажып отурдылар.

— Ада, бу кызыкты бойыбыска алалыктар, мен ого сүреен килеп турум!—деп, ол айтты.

Таадак бойынын жамап турган пыймазын туура салып, бажын өрө көдүрөлө, нени де сананып, эне жаар көрди.

— Кызыкты аларга ба? Кем жок болбой не? Бис деревненин улузы, ол десе городтон келген бала...—деп, ол каруузын берди.

— Түнгөй эмес пе, ада? Городтын улузы деревненин улузынан бир де эмеш башкаланбай жат. Ол өскүс ине! Бистин Таисканын үүрөзи болор. Эзендеги келер кышта школго кожо баргылаар...

Таадак жууктай басып келеле, кызыкты айкап көрди.

— Же, канайдар... Бойун бил. Сен бойун артык билерин. Алар болзо, алалы, көр, кийининде оныла кожо бойун ыйладың!

— Ыйлабас болорум ба!

Жаан удабай үй улус та уйкудан туруп, жолго шыйдынып тура берди. Же озор кызыкты ойгозорго сананарда, эне озорды токтодып ийди:

— Акырап, ойгоспогор. Валентинканы меге артызып койыгар! Төрөөндөри учурагадый болзо, айдарыгар: Нечаево, Шалихина Дарьяда жүрүп жат деп. Менин балдарым үчү,—же эмди төртү болбой. Айсак болзо, канайын-канайын жадарыбыс!

Үй улус кызыкты артызарга жөпсинеле, айылдын ээзине алкыжын айдып, жүрө берди. Кызык артып калды.

— Же, эмди мен база бир кысту болдым. Валентинка кызым...—деп, Шалихина Дарья нени де сананып айтты.

Онойун Нечаево журтта жангы кижиктабылып келди.

III.

Жас. Колхозто малды одорго чыгарар деп жөптөжип алдылар, үй улус чедендер сайын таркай берди.

Таиска тышкары чыга конды.

— Валентинка! Барып көрөли!—деп, ол кыйгырды.

Күдүчи деревненин учында туруп алып, узун камчызын тарсылдадып ийди.

Камчынын табыжы торт ло мылтыктын табыжындый угулды! Онон база, база катап...

Бастыра деревнеде чедендердин чыкырууш каалгалары ачылды—олорды күскиде туй бектегенинен бери эмди баштапкы ла катап ачып тургулаган.

Бастыра деревнеде уйлар мөөрөжип, койлор мааражып турды.

Эне ончозынан озо Милка деп уйды айдады. Милка бажын өрө көдүрип, тумчугын барбайтып мөөрөди.

— Же бас, бас! Бас, өскө уйларга жол бер!—деп, эне айдып, колындагы тал чырбагалла уйды араай согуп, айдап турды (малды жалаңга баштапкы күн чыгарарда, койонокту тал чырбагалла айдаар жанду улус эмтир).

Милка оромго араай чыгып келеле, база ла мөөрөди. Айылдаштардын уйлары база мөөрөшти.

Энези койдын кажаганын ачып ийерде, койлор бастыразы чыгып келди. Курагандар койго кымынып, мааражып турды.

Мал оромнын ичиле араай баратты. Ый улус уйларын ла койлорун үйдежип турган. Уйлар токтой түжүп, сүзүжерге турдылар—олорды сүзүштирбей, туш - башка айдап турар керек болгон. Койлор жолдын ичиле барбай, ары-бери мангтажып турды—олорды чике жолло айдап турар керек болгон.

Колхозный ферманын чеденин ачып ийдилер. Жакшы укту ярославский ак-чокур кунайнактар ээчий-деечий чыктылар.

Таиска Валентинканы серпип ийди:

— Жуук барып көрөли!

— Олор сүспес пе?

— Сүспес! Бис кийининен барарыбыс.

Кызычактар оромнын ичине чыгып алала, үйүр малдын кийининен араай бардылар. Агаш ортозынан учуп келген ару эзин олордын жүзине жаба согуп турды. Деревнени эбиреде жалаңдарда сүрекей тым болгон. Күннинг жаркыны өткүрө көрүнип турган агаш кыймык та жок турды. Ол унчукпай, нени де тыгдап тургандый болды. Ондо не болуп туру не? Онын жажытту теренгинде не болуп туру не?

Кенетийин кийин жанында, сырангай жуукта, тын эмес, же чөйө тартылган коркушту огурыш угулды.

— Бука!—деп, Таиска кыйгырып ийеле, айылы жаар жүгүрди.

Валентинка кайра көрди. Ферманын эжигинен өткүн үндү жеерен бука чыгып келди. Ол жалбак мандайлу бажын сүскейтип алып, бустап келетти. Курч түс мўўзи эки башка кылайып турган. Бука бир канча алтам базып барала, бажын бөкөйтип алып, мўўзиле жерди казып турды. Валентинка алаатый берди. Ол жеринен кыймыктанбай, көзин букадан албай турды.

— Качып жүгүр!—деп, Таиска ого кыйгырды.

Балдардын туш-башка жүгүргенин Валентинка көрүп ийди. Кастын үркүген балазы чылап, туку ол Романок то айылдаш улустын кирнестези жаар жүгүрип отуры.

Ол тушта Валентинка да чочуй берди. Ол жүгүрди, бука дезе онызын ла сакыгандый. Ол огурып ийеле, бажын булгай согуп, Валентинканы ээчий болды.

Бука беш алтам кире барала, база ла тура түшти. Валентинка дезе, коркуган бойынча нени де аайлабай, жүгүрип баратты. Бука жаба жедиш келеткенин ол көрүп, буканын карылгак огурыжын бойынын кийининде сырангай жуук угуп, онын жаан мўўзин болгоп турды... Ол кыйгырды, сүрекей тын кыйгырды:

— Эне. Эне-е-е!..

Болушка кандый энезин кычырып турганын ол билбеген. Айса болзо өлгөн энезин кычырган.

Же уйлардын кийин жанынан ак чырайлу каткак үй кижичыга конуп, Валентинкага удур жүгүрип, колын сунуп кыйгырды:

— Мен мында, балам, мен жаар! Бери!

Валентинка жүгүрип келген бойынча онын мойынынан бек кучактанып алды. Жеткер өдө берди. Бука кандый да коркушту болзо, же ол энеге жууктап болор бо?

— Жууктап көрзин! Бу агапты көрүп турун ба?—деп, энези айтты.

Ўүр мал деревнеден өдүп бараткан. Бука сырангай ла кийининде баратты. Ол эмдиге жетире бустап, жерди жытап, бажын булгай согуп турган—жастын өткүн жыды онын бажын жүүлтип турган болгодый.

Энезинин чанкыр көстөри сўўнчилү болды. Бүгүн оны учу-учында „эне“ деп адаган. Бүгүн ого өскө кижинин кара

чачту балазы: „Эне! Эне!“ деп бастыра оромго кыйгырганын Марья эмезе Устињья эмеген укпаган ба...

Сурактар ла јакылта.

1. Шалихиндердин билезинде канча кижилер болгон?
2. Шалихина Дарья өскө кижинин балазын ненин учун бойынын билезине аларга сананып алды?
3. Валентинка Дарьяны эне деп энг ле баштап качан айтты?
4. Дарьяны „эне“ деп адаганын көргүзүп турган јерлерди куучыннан кычырып беригер.

Ильичтин бала тужундагы ла школдо үренер тужундагы жылдары.

А. Ульянова.

I.

Бистин башчыбыс Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 1870 жылда, апрельдин 10 (22) күнинде Волганын јаказындагы Симбирск деп городто чыккан, эмди бу город Ульяновск деп адалат.

Владимир Ильичтин адазы, Илья Николаевич, ол тушта Симбирский губерниянын албаты училищелеринин инспекторы болгон. Ол тегин улустын билезинен болгон, эрте өйдөн ала адазы јок арткан, үредүге дезе јангыс ла јаан карындажынын шылтузында јединген. Симбирскте ол јокту улуска, крестьяндардын балдарына школдорды көптөн тударга кичеенген, ол бу амадуга болуп, бойынын күчин кыскалбай, бойына чек килебей, кандый да күнде губернияла јоруктап јүрөтөн.

Владимир Ильичтин энеси, Мария Александровна, врачтын кызы болгон; ол бойынын јиит тужундагы жылдарын деревнеде өткүргөн, ондогы крестьяндар оны сүрекей сүйүтөн. Ол јакшы музыкант болгон, музыканы ла өскө тилдерди: французский, немецкий ле английский тилдерди јакшы билетен, музыкага ла тилдерге балдарын үредип туратан. Ол јаан обществоны ла соот-јыргалды сүйүбей, чөлө өйди

Ульяновтордын билези 1879 јылда.

Јаантайын үйде, балдарыла кожо өткүретен, балдар оны тын сүйүп ле тооп туратандар.

Владимир Ильичтин өскөн билези сырагай нак болгон. Биледе ол үчүнчи бала болгон. Ол бала тужунда көп сабазында Оля деп сыйыныла ойнойтон. Оля ононг бүдүн жарым жаш кичинек болгон. Олор экилези чыйрак, шулмус болгон, жаан табыштанып, жүгүрип ойноорго сүйүттендер. Ондый ойындарга анчадала Володя тын күүнзейтен, ойноор тушта дезе көп сабазында ол башкарып туратан. Ол Оляны диваннын алдына кийдиреле, онын кийининде командовать эдетен: „Диваннын алдынан чык!“ Ол ойынчыктарла ас ойнойтон, олорды көбизинде оодып, сындырып салатан. Бис, жаан

балдар, оны ондый кылыктан токтодорго кичеенгенибисте, ол кезик аразында бистен јажынып туратан.

II.

Кычыарга Володя беш јаштан ала энезинен үренип алган. Ол до, сыйыныбыс Оля да кычыарын сүйүйле, адабыс көптөн алып турган бичиктерди ле журналдарды сүрекей күйүзеп кычыратандар.

Олор јаан удабай орус историядан куучындар да кычыргылап турар болды, стихтерди десе наизусть үренип алатандар. Володя бичикти күйүниңе јеткенче кычырала, сыйыныла кожо ойноорго баратан. Ойноор тушта көп сабазында табышту ойындар сүйүйтен керегинде өрө айдылган болгон. Јайгыда олор айылдын эжигине эмезе садка барып, агаштарга чыгып, јаан эки карындажыла кожо „чёрная палочка“¹ деп ойын ойногылап туратан (эмди ол ойын „палочка-застикалочка“² деп адалып турган болгодый). Володя бу ойынды сүреен сүйүйтен, кийининде десе крокет³ деп ойынды сүйүр болгон. Кышкыда бистин айылдын эжигинде кардан эткен кырдан јынгылап эмезе нөкөрлөриле кожо карла адыжып ойнойтон, мынан эмеш орой десе конёкту јынгылаар болды.

Симбирск городто улус јынгылаарга эдетен јерде Володянын ла јаан карындажыбыс Сашанын бийик кырлардан конёкту јынгылаганы санаама кирет, бу кырлар сүрекей кадалгак болгон керегинде, олардон чанагашту да јынгылаарга коркушту болгон. Кырдын бажында, онын сырангай ла кадалгак деген бөлүгинде олор озо баштап энчейип алгылайт, онын кийининде сынын табынча түзедип, түс туруп алаала, кырды төмөн узак јынгылап баратандар. Мен оларды көрүп, јангыс ла күйүнип туратам, је оларго адаркажарга тидинбейтем. Кырдан јынгылаарга Володяга Сашадан јенгил деп бодойтом: ол јаан эмес сынду, батпанак бырчыт бүдүлү болгон.

¹ „Чёрная палочка“—јажынып ойноор ойын; алтайлап „кара агажак“ болор.

² „Палочка-застикалочка“—ол ок ойын; алтайлап „токулдадып салар агажак“ болор.

³ Крокет—ангылу ойын; ойноор улус эки башка бөлүнеле, агаш маскалардын болужыла бойлорынын шарларын түс јерде турган бир канча ворталар ажыра өткүрүп јат.

Тогуз жарым жаштуда Володя гимназиянын баштапкы классына кирди. Ол үредүгө кўүнзеп, жеңил үренген. Онын не ле немени түрген билип алатаны сўреен болгон, ого үзее-ри, адабыс оны, онын жаан карындажын Сашаны ла эјезин окчылап, үредүгө чыдамкай болорго, берилген жакылтаны чын-чике ле лаптап бўдүрерге үредип турган. Онон башка класста урокты жартаганын жакшы тындап угатаны Володяга сўреен жаан болуш јетирет деп, онын үредүчилери айдып туратаны сагыжыма кирет. Не ле немени түрген билип алатанынан улам, ол јангы урокты көбизинде класста ла үренип алып, йылында дезе оны јүк ле бир эмеш такып көрүп ийетен болгон.

Ол бойынын жаан карындажын сўрекей тын сўўп, кандый ла керектерде, сырангай оок то деген керектерде, ого адаркажып туратан. Володялан нени ле сураганда: ол канайда ойноорго турганын, соодоп јүрерге барар-барбазын, ого кашаны сўттў эмезе сарјулу салып беретенин,—ол каруузын бачым бербей, Саша јаар көрүп туратан. Онызы дезе карындажы јаар сўмелў көрүп, каруу берерин өнөтийин удадып туратан. Бис әкилебис оны электеп, каткырыжып туратаныбыс. Је онойып каткырганыбыста да Володя јалкыбайтан, ол каруузын мынайда беретен: „Саша нени айдар“. Саша артык сөс айтпас, терен шўўлтелў ле бойынын керектерин кыйалта јок бўдүретен уулчак болгон учун ого адаркашканы Володяга сўрекей тузалу болгон: жакылтаны чын-чике ле лаптап бўдүрер, сўрекей иштекей ле терен шўўлтелў болор јозогын Володя жаантайын бойынын јанында көрүп турган.

Саша јангыс ла иш јанынан эмес, је улусла куучында-жар, аптежер де јанынан бистин ончобыска јозок болуп турган, ол сергелен, јалакай, је ол ок өйдө чындык, кату санаалу болгон учун, бис оны ончобыс сўрекей тын сўўйте-нибис, Володя јаш тужунаг ала өктөм болгон, Сашанын качан да чугулданбайтаны, сўрекей бек тудунатаны, ончобалдарга, анчадала Володяга жаан учўрлу болгон. Володя озо баштап жаан карындажына адаркажып турган, је онын кийининде бойынын бу једикпезиле өнөтийин тартыжар болды, онон эмеш жаанап келерде дезе, онын тын чугулданганын бис чек көрбөдибис. Ол ишке чыдамкай болорго жаан-

тайын бойын тазыктырып, бойынын једикпестериле тарты-
жып, чылазыны јок ўренип ле иштеп туратан.

Сурактар.

1. Ульяновтордын билезинде кемдер болгон? Биледеги **улус бирўзи бирўзиле канайып јуртаган?**
 2. Володяга биледе кем ончозынан тын салтар јетирип турган?
 3. Володя јаан карындажын Сашаны ненин учун тооп ло сўўп турган?
 4. Ульянов Володя кандый болорго кичеенип турды?
 5. Володя школдо кандый ўренип турды?
 6. Ульянов Володянын ўренгени керегинде, нөкөрлөриле нак болгоны керегинде, онын јалтапбазы ла чыйрагы керегинде слер мынын алдында база нени кычырдыгар?
-

К Ы Ш.

Кышкы энгир.

А. Пушкин.

Кышкы јоткон кар куйултып, Тенгериин бүркеди: Казыр андый, ол огурып, Јаш баладый ыйлады. Әскирип калган јабынтыны Кенетийин шымырадат, Орой келген кижн чилеп, Көзнөкти токулдадат. Бистин әски турачагыс Кунукчыл ла карануй. Көзнөк јапында, јаан әнем, ¹ Унчукпай не отурын? Ырызы јок јиит туштагы Кару најым, ичектер. Чөөчөй кайда? Ичип ийзес, Јүрегибис сүүнер.	Најым, сенин ар кўчинди Куйун келип алды ба? Ол әмезе ийик кўўлеп, Ўргўледип туру ба? Талай ары көктөш куштын Јүрүмин кожондоп бер. Тан әртеде јиит кыстын Суу алганын айдып бер. Кышкы јоткон кар куйултып, Тенгериин бүркеди. Казыр андый, ол огурып, Јаш баладый ыйлады. Ырызы јок јиит туштагы Кару најым, ичектер. Чөөчөй кайда? Ичип ийзес, Јүрегибис сүүнер.
--	--

Сурактар ла јакылта.

1. Јотконнын улуганын Пушкин неле тўндештирет?
2. Пушкин бойынын няязын не деп адайтан?
3. Стихотворениени наизусть ўренип алыгар.

¹ *Јаан әнем*—Пушкиннин няязы Арина Родионовна.

Кышкы јол.

А. Пушкин.

Быыраш булуттарды өткүре	Ямщиктин ¹ узун кожонгында
Ай өнгөлөп барадыры,	Төрөл не де угулат:
Кунукчыл ээн јаландарды	Бирде омок јыргал ондо
Кубакай одыла јарыдып туру.	Бирде јүрек сыстадат...
Эрикчил кышкы јол ичиле	Оттор до јок, тура да јок...
Чыйрак аттар мантагылайт.	Шын ла кар... Меге јолой
Бир аай үндү кўзўнги	Јангыс ла чокур столмолор ² ,
Эрикчеендү шыгырайт.	Ээчий-деечий учурагылайт.

Јакылталар.

1. а) Јаланда кышкы тўнди; б) аттардын мангын; в) ямщиктин кожондорын; г) улус јок ээн болгонын Пушкин канайда бичип көргўскенин такып кычырыгар.

2. Кунукчыл јорук керегинде айдып турган сөстөрдн мындый с ө с т ө р г ө к о ж у г а р:—*јаландар, јол, кўзўнги, кожондор.*

Кыш.

Н. Надеждина.

Јаландардагы кар, талай чылап, учы-куйузы јок јадыры. Эртең тура кўн чалыыр тушта јаландарда миллиондор тоолу оок солонгылар ойногылайт. Алтын өндү, јажыл өндү, чанкыр өндү јылдыстар кардын үстүнде мызылдап турат. Эртең тура кардын онойып мызылдаганы кандый јараш! Бистин көп карлу кеең-јараш улу орус кыш сўрекей јакшы!

Кожондо, шуурган, кожондо! Учуп тўш ле, кар! Көбү кебисле јерди бўрке!

¹ Ямщик—аттарла почта тартар кижн.

² Столмо—беристенин тоозын билерге озогы тужунда јаан јолдо столмолор тургузатан; ондый столмолорды эки башка өндү (кара ла ак) будукла чокурлап будуп салатан.

Јерге чачкан үрен жылу кардын алдында тонбос, жаскыда эриген суу јерди тойгончо сугарар—байлык тұжұмдұ аш бүдер. Эмди үрен уйуктайт. Агаштын бүрчүктери уйуктагылайт. Тош алдында балык уйуктайт. Айу ичегенинде уйуктайт. Борсук база ичегенинде уйуктайт.

Је бу да өйдө ағаш ортозында жүрүм токтобой јат. Андар, куштар кардын үстүнде канча чийүлер, канча ойдыгаштар, канча истер эткенин—көрсөн! Истердин книгазын кычырарга үренип ал. Ол тушта сеге ағаш ортозында болгон керектер ончозы јарт болор: тийин кайда ажанганын, ак койон чаналу кайдаар жыгылай бергенин билип аларын.

Койон канайып чаналу баратан? Шак мынайып—бери ук. Кышка удур койоннын табаштарында койу, узун түк өзүп келет, онойткожын, койоннын табажы кышкыда јайгыдагызынан јалбак, јаан боло берет, койон карга бадалбай, чаналу жыгылаган чылап, мантап жүрет.

Кышкыда ағаш ортозында исчи болуп жүрерге сүрекей јилбүлү! Је онойып жүреле, сондобой ойто јанып кел. Кышкыда түн эрте кирип јат. Бу өйдө—сырангай кыска түш, сырангай узун түн болот.

Сурактар ла јакылта.

1. Бу статьяда ар-бүткеннин кандый кубулталары керегинде айдылат?
2. а) Эртен тура кышкы күн чалыыр тушта јаланг кандый болгонун; б) шуурганнан нени сураганын база катап кычырыгар.
3. Слер өзүмдердин кышкыдагы жүрүми керегинде нени билип алдыгар?
4. Агаш ортозында исчи нени ајыктаар аргалу?

Табышкактар.

1. Мен суудан бүткем, сууны бойым да бүдүредим.
2. Јадып-јадып јадала, суу јаар жүгүрген.
3. Учканда—унчукпайт, јатканда—унчукпайт, өлө бергенде огуруп ийет.
4. Колы да јок, көзи де јок, јураарга дезе билер.

Кыш.

А. Саруева.

Ак јумдар јайканыжып,
Араайын төмөн түшкүлейт,
Айлаңдыра койу айланыжып,
Ар-бүткенди бүркегилейт;
Ак торколо кийинген
Ару, жараш кыш келди;
Жараштыра чүмденген
Ар-бүткен кееркенди.
Айас кўнде—эңирде
Алтай чаңкыр көрүнөт,
Алтын жараш тан эртеде
Кубакай тенгери жалтырайт.
Чаңкыр жараш тенгериде
Кўн жылу кўлўмзиренди;

Айландыра ак јалаңдарда
Солонҗыланып кар мызылдады.
Эзин араай соккондо,
Мөш будагы силкинет.
Кийинген кары түшкенде,
Уйкуда аңды үркүдет;
Јалбыш-сары түлкүчек
Куйругыла кўртти сибирет;
Коо бутту элиген
Колыла чочудулу тибиредет.
Баатыр кептү колхозчы
Тийиндерлү көрүнди;
Мылтыгын тудунган аңчы
Түлкүни көрүп истеди.

Сурактар ла јакылта.

1. Стихотворениеде кар керегинде не айдылган?
2. Кышкыда ағаш аразында жүрген аң-куш керегинде не айдылган?
3. Кышкыда ағаш аразына жүреле, нени көрдигер, куучындап беригер.

Кыш керегинде.

(„Айдар“ деп поэмадан алган үзүк.)

С. Барыбин.

Эбиреде ончозы апагаш,
Соок тышкары тыңыды,
Көзнөк алдында кайыңгаш
Калын карга бастырды.
Ак јуурканла жабынган
Туулар амырап үргүлейт.
Шуурыш келген шуурган
Карды учуртып әкелет.

Ыраактагы кырланга
Койлор әмди чыккылабайт.
Јажы кичинек Айдар да
Азыйгы јалаңды таныбайт.
Таштар үстүле кара суу
Әмди мында шоркурабайт.
Ак көбөңдий кар тонду
Карагай ағаш шуулабайт.

Јаска јетире унчукпай барган
Агаш-ташту тайгада
Кышкы уйазына кирип алган
Айу өрөкөн уйкуда.

Коо сынду мөш агаштар
Эзинге араай шуулайт.
Өзөктөги калын кар,
Мөнгүн чилеп, суркурайт.

Бистинг ле менинг.

Ф. Баранов.

I.

Декабрь айдын ортозына јетире кар сырангай ас болгон. Кенетийин кыш, бойынын сондоп турганын билип алган чылап, куйундалып, карлап тура берди. Шуурганды ээчий шуурган келди. Беш күн кире тышкары да чыгар арга јок болгон. Шуурган токтой берген кийининде, Николаша бойынын коштой јаткан нөкөриле Минькала экү чаналарын кийгилеп алып, баштапкы калын карла јыгылап баргылады. Озо баштап пасека јаар баргылады. Пасекадан ыраак јок огород болгон, колхозчылар бу огородто бир канча жылдардын туркунына капуста отургускандар, эмди десе ондо элбек сад өскүрип баштагандар. Эм тургуза јангыс ла тожула отургускандар, коштой питомникте десе яблонянын јаш корболорын өскүргилеп турган. Бу участок азыйда ээн јер болгон, онын учун оны озогы ла аайынча „ээн јер“ ле „ээн јер“ деп адагылайтан.

Балдар бого келип јүрерге сүүйтөндөр. Бу ээн јерге уактын үренин јиирге чокур кучыйактар учуп келгилейтен. Чокур кучыйактардын јаражын десе ончо улус билер! Балдар бого өскө дө кушкаштарды мекелеп кычырып алатан. Јалаң ижинин бригадиринен үрени какталбаган эки-үч тутам күдези эмесе бир тутам тараан сурап алала, оны баштары кардын алдынан соксойып калган татарник деп өлөңгө коштой тургузып салатандар. Бери кандый кушкаштар учуп келбейтен дейзин: кызылтөштөр дө, јангалбайлар да, сулачылар да—ончозы мында!..

Онойып балдар пасека јаар барадарда, Минька койоннын изин көрүп ийди.

— Боро койон мантап бартыр!—деп, ол сүүйип кыйгырды.

Николаша Минька јаар жүгүрди: баштапкы карла мантап барган койоннын изин көрөгө кандый да болзо жылбүлү! Чындап та койоннын изи эмтир! Бу жуукта ла мантап бартыр. Айдарда, майчык эртен тура, шуурган токтогон кийининде, мантап барган.

— Кандый макалу! Баштапкы ла шуурган болгон, бис десе качан ок койоннын изин таап алдыбыс. Боро койонды ээчий баралы, ол кандый бир агаштын төзінде жаткан болор—деп, Минька айтты.

— Баралы—деп, Николаша жөпсинди.—Же бу боро койон эмес, ак койон...

— Же айттын ла база! Ак койон деревне јаар келер бе? Ак койондор жангыс ла агаш ортозында жүргүлөп жат.

Балдар онойып блаашкылап, ээн јер јаар ууланган исти көстөп баратты. Минька истин јанында көп катап тизеленип отуруп, көзине түжүп турган бөрүгүн кайра кийип, боро койоннын изи кандый болотонун адазынын јаан меелейиле кардын үстүндө көргүзип турды. Николаша десе чананын тайагыла койоннын изин бузуп, коштой оонг эмеш јаан ис журап баратты.

Чеденди ажып өткөн кийининде Минька айтты:

— Кандый сүмелү койон—былтыр мында капуста болгонун ундубаган!

Балдар каткырышты:

— Быыл да тамзыктанарга сананган эмтир.

Је узак сүүнерге келишпеди: питомникке једип келеле көргөжин, беш кире яблонянын корболорын койон кемирип салтыр!

— Ол эмди амтажыйла, бери јаантайын келип турар, бастыра яблоняларды кемирип салар—деп, Николаша санааркап айтты.

Миньканын десе бойынын да огородында јаш корболор өзүп турган. Ол тургуза ла оморды сагышка алынды:

— Ол менин де огородымда болгон болор. Менин яблоняларымды үрөп салардан маат јок.

— Степанычка айдып койор керек.

Омор сад өскүречи карыган Степанычка баргылады.

— Майчыкты мылтыку кетеп алар керек—деп, Николаша айтты.

— Шакпырты көп неме эмей. Онын качан мантап келете-

нин кем билер?—деп, Степаныч айтты.—Соокто түниле отурып чыдашпазын. Бис оонг ижемчилү эдерис. Агаш ортозына жүгүрип барала, чибинин бүрин көптөн экелигер. Агажактарды чибинин бүриле курчайла, үстүненг десе карла жаап саларыбыс.

Ивин Николаша түргөн курсактанып алала, жарым частын бажында айылынанг чыкты. Минька кирнестенин жанында сакаган.

— Барып балдар кычырып алалы!—деп, Николаша айтты.

— Бис питомникте узак болорыс па?

— Энгирге жетире иштеп салбай оны. Не болды?

— Энгирге жетире... Мен бойымнын яблоняларымды качан жабарым?—деп, Минька сурады.—Бүгүн түнде койон колхозтын питомнигин таппай калала, бистинг огородторго келерине. Степаныч питомникти каруулдаган учун трудкүндер алып жат, ол оны бойы чеберлезин.

Николаша ондый каруу сакабаган. Миньканын пыймазы жаар көрүп, Николаша чукулданып айтты:

— Сенде турганы ла одус кире дичок¹, питомникте десе мундар тоолу болордон маат жок. Питомник үрелгежин, колхозтын сады да жок болор.

— Жөпсинер болзон, мында эдели, озо баштап бистинг яблоняларды жаап салалы, онын кийининде Степанычка болу-жарга барарыс—деп, Минька маңзаарып айтты.

— Тапкан ла эмтирин! Тегин де жарым түш өдө берди. Степаныч жагыскап энгирге жетире көп эдер деп пе?

Балдар күректерине тайанып алган тургулады. Николаша, Минька жаар кылчайып көрүп, кезе көргөнيله нөкөрин уялтарга турган чылап, онын көзине чике көрөргө албаданып турды. Же Минька өчөжип, төмөн көрүп турды.

— Онойдордо, барбазын ба?—деп, Николаша сурады.

— Бойымнын агажактарымды жаап койзом, барарым.

— Ондый болзо, торт келбе! Сен жогынанг да эдип койорыс. Бойыннын дичокторынгла берижип отур!

Жарым частын бажында Ивин Николаша өскө балдарла кожо питомникте иштеп турды. Балдар агаш ортозына барып, чибинин бүрин тартып экелеле, кажы ла агажакты бүр-ле туй жаап, эбиреде карды тепсеп салдылар.

¹ Дичок—прививка этпеген плодовой агажак; мында яблонянын жаш корболоры.

Койон түнде яблоняларга келип те жүргөн болордон маат жок, же бир де ачык төс таппаган.

II.

Жаскыда кар кайылып, грядалар көрүнүп келерде, Минька агажактарды кем де кемиргенин көрүп ийди. Койондор жедип болбогон до болзо, же агажактардын тазылдарын чычкандар кемирип салган эмтир.

Ол жыл жас эрте болгон. Агын суулардын тожы түшкөлектө, теректердин бүрчүктөри көөп чыккан. Таланг-келендерди ээчий кастардын үүрлери түндүк жаар ууланып учтылар.

Туралардын карымдарынын жанында күнөт жерде күнге изиген кара тобрак буруксып жатты. Эрте учуп келген кара баарчыктар огородтогы грядкалардын үстүлө табыланып баскылап жүрди.

Колхозтын садында яблонянын корболорун отургузарга белетенип турдылар. Балдар эмди Степанычка күнүн сайын болужар болды: жаан яблонялар отургузарга белетеген кара тобракты оролорго тажыгылап, питомникти чөп-чөлгөдөн, чибинин бүринен арчыгылап, чедендеги тежиктерди жаагылап турды. Кышкыда койондор яблонянын жаш корболорун үрөп турганын олар Минькала экү көрүп ийген керегинде бир катап Николаша садөскүречиге эзедип айтты.

— Айдары да жок эрлер—деп, Степаныч айтты.—Садтан колхозко кандый байлык жөөжө болорун бойыгар көрөригер. Сад отургузар тужунда дөзө мен слерге жакшы иш учун эн талдама корболордон он төстөн берерим. Бойыгарда да отургузыгар. Бастыра журт яблонялу садтардын ортозында турзын.

— Биске керек жок то болор эди—деп, ондый жөнүгө сүүнген бойынча, Николаша айтты,—Минька бойынын корболорун чеберлеп албаган.

— Койондор үреген бе?

— Чычкандар.

Кышкыда питомникти жабарга балдардын кемизи ого болушкан, кемизи болушпаган, Степаныч эмди ундуп салган.

— Корболорды жаап, карды жакшы тепсеер керек деп, мен слерге айткан жогым ба. Опойдо эткен болзогор, чычкандар

да өдүп болбос эди—деп, Степаныч айтты.—Же сен питомникте иштеген, айылында сеге кем чаптык этти?

Ол тузунда питомникте Степанычка болушпаганын Минька айдарга сананала, айдынып болбой, бажын энгейтип алган турды.

— Кем жок—деп, садөскүречи айтты.—Жоннын жөөжөзин корулап алганыгар. Бистин байлык жөөжөбис онон бўдет. Бойыннын огородыгла дезе байып болбозыг.

Сурактар.

1. Кышкыда колхозтордын садтарында кандый иш өткўрилет?

2. Уренчиктер садөскүречиге канайып болуштылар?

3. Колхозтын участогындагы жаш корболор нениг учун бўдўн артты?

4. Миньканын огородындагы жаш корболор нениг учун кургап калды?

5. Куучын нениг учун „Бистин ле менин“ деп адалган?

ЧӨРЧӨКТӨР ЛӨ БАСНЯЛАР.

Бөрү ле Турна.

И. Крылов.

(Б а с н я.)

Бөрүлер ачап-сыйап деп,
Кажы ла кижиларт билетен.
Бөрү курсак јигенде,
Сөөкти талдабай јийтен.

Бир катап ачап Бөрү,
Сөөк јийле, карылган,
Тынып болбой, үнденип болбой,
Өлүм келди деп сананган.
Онын јанында Турна јүрген,
Бөрү јайнап, ого, имдеген.

да өдүп болбос эди—деп, Степаныч айтты.—Же сен питомникте иштеген, айылыңда сеге кем чаптык этти?

Ол тужунда питомникте Степанычка болушпаганын Минька айдарга сананала, айдынып болбой, бажын энгейтип алган турды.

— Кем жок—деп, садөскүречи айтты.—Жоннын жөөжөзин корулап алганыгар. Бистинг байлык жөөжөбис онон бүдет. Бойыннын огородыңла дезе байып болбозың.

Сурактар.

1. Кышкыда колхозтордын садтарында кандый иш өткүрүлет?

2. Үренчиктер садөскүречиге канайып болуштылар?

3. Колхозтын участогындагы жаш корболор ненин учун бүдүн артты?

4. Миньканын огородындагы жаш корболор ненин учун кургап калды?

5. Куучын ненин учун „Бистинг ле менин“ деп адалган?

ЧӨРЧӨКТӨР ЛӨ БАСНЯЛАР.

Бөрү ле Турна.

И. Крылов.

(Б а с н я.)

Бөрүлер ачап-сыйап деп,
Кажы ла кижиле јарт билетен.
Бөрү курсак јигенде,
Сөөкти талдабай јийтен.

Бир катап ачап Бөрү,
Сөөк јийле, карылган,
Тынып болбой, үнденип болбой,
Өлүм келди деп санаган.
Онын јанында Турна јүрген,
Бөрү јайнап, ого, имдеген.

Турна бажын Бөрүннig оозына
 Кежирине јетире сугуп ийген.
 Турна сөөкти чыгарала,
 Тургуза ла јалын сураган.
 „Кокурлап айдып турун ба?“ — деп,
 Казыр Бөрү кыйгырган.
 „Јал сурадын, танма“ — деп,
 Там тынғыда калаптанган. —
 „Узун тумчукту тенек бажынды
 Бүдүнге чыгарып алганынды
 Немене бодобой турун ба?
 Јакшы эткенимди сананбайдын ба?
 Тайыл ары! Чеберленип жүр!
 Эмди меге туштабай жүр!“

Сурактар ла јакылталар.

1. Јурукты көрүп, ондо нени јурап салганын айдып беригер. Ол керегинде басняда не деп айдылганын кычырып беригер.
2. Баснянын баштамызына кандый јурук јураарга јараар?
3. Бөрү турнага „јакшызын“ канайда јетирди?
4. Кезик улустын кандый јаман кылыгын Крылов бу басняда јаратпай көргүзет?

Јараш јазалду көрүк.

Алтайда бир карыган айу јуртап јаткан. Онын сүүген курсагы мөштинг кузугы болгон. Ол јангыс ла мөшти энчиленип, онын кузугын алатан. Ол мөштинг жооны сүрекей, алты кулак болгон. Будактары дезе койу, бүри јажыл торко. Онын төзине, јай болзо, јанмыр түшпес, кыш болзо, кар түшпес болгон. Жоон мөштинг төзине айуга јуртаарга јакшы болгон.

Айу базып жүреле, мөштинг төзине келди, көрөр болзо, мөштө кузук јок. Айу мөшти айландыра басты, бойынын көзине бүтпей барды. Чыгып көрөргө будактан тартынды, белинде корголжын буулап салгандый уур билдирерде, ол сананды: „Удаган курсак јибезе, уурзый беретен немези бе? Байла, карыганым бу туру“.

Мөштин будактары, кайыш чылап, бүктелижип, арай ла сынбай тургулады. Карыган айу мөштин бажына чыгала, кажы ла будакты шиндеп көрди. Мөштө кузук жок эмтир.

Экинчи жылда база келди, кузук база ла жок болды. Калганчыда, үчүнчи жылда база келди—ол ок куру бойы болды.

Айу бойынын күренг, самтар түгин ажыктап көрди: торт ло өртөгөндий саргарала, бортуп калтыр.

— Э-э-э, ма-а-аш, менинг өнгим кандый сүрекей коомойтыган!—деп, койу агашты аралап, карыган айу курсак бедиреп базып ийди. Түрген сууны кечип, корум-көчкөзин кечире базып, торколдый өлөгңди былча базып, баратты. Канча ангдарды коштой өтти, көс кылчырыла оморды көрбөди.

Жаан айудан кенетийин коркуйла, көрүк:—Брык-брык, сык-сык!—деп кыйгырды. Айу токтой түшти.

— Э-э-э... ма-а-аш, мен канайып ундудым?.. Көрүк сүрекей кичеемкей ан ине. Ол үч жылдын курсагын ажындыра белетеп алатан. Акыр, акыр, акыр! Онын ичегенин казып көрөр: онын үкпектери качан да куру жатпайган—дейле, ол кара тумчугыла жерди жытап барды. Таап алды. Карыган бойына жер казарга күч болды. Жаан тазыл учурады. Оны тишле тиштеди, тижи тыгынбады. Табажыла тартты, күчи жетпеди. Айу күчин тартынып, карагайды алаканла сокты, карагай жыгылды. Экинчизин кайынды тартты, кайын тазылыла кожо кодорылды.

Ол табышты көрүк угала, сагыжы чыга берди, жүреги оозынан арай ла чыкпады. Сол табажыла оозын жаба тудунды, көзинен жажы көлдий төгүлди. „Ондый жаан айуны көрөлө; не керек кыйгырдым болбогой? Оозым менинг жырылзын!“—деди.

Көрүк ичегенинин тууразы жаар бир кичү жерди жүк арайдан казып алала, ого кирип жажынды.

Айу ичегенин түбине жүк арайдан ла жетти, калын табажына бир кузук учурады.

— Э-э-э... ма-а-аш, көрүк сүрекей кичеемкей ан деп, мен айтпай кайттым—деп сүйүнип айтты.

Айунын чырайы жарый берди. Сүйүнгенине көзинин жажы мөлтүрөп келди. Табажын оноң ары сунала, оноң көп кузук тапты. Айу сүйүнди:

— Э-э-э... ма-а-аш, база бир кезек жүрөп турбайым! Бу эрке көрүкти неле алкайтам? Оны неле сыйлайтам?

Айунын аштаган карды тойып, арыган сыны түзелип, түгү алтындый жалтырай берген. Жаан айу айландыра көрди, бойын эбиреде сыйманып, көрүккө сыйлайтан неме таппады.

„Өскө агнын курсагын жип алала, алкыш айтпай барарга да уятту болор меге. Бу эрке көрүк кайда барган болотон?“ —деп айландыра аяктады, же көрүк көрүнбейт. Онон айу ичегеннин тууразы жаар бурулды; ондо бир кичинек ойдык көрүнди, ойдыктан көрүктин куйругу тырландап жатты.

— Э-э-э... ма-а-аш... Айыл ээзи мында турбай. Алкыш болзын! Ыкпегин качан да куру жатпазын. Слер бойыгардын жакшыгар керегинде, качан да ырысту болугар. Слердин акту колыгарды бар жүрегимнен бек тудайын!—Айу онойдо айдала, он колун көрүк жаар сунды, же көрүк десе айунын тилин ондоп болбоды. Бойына жууктап келген кара табашты көрөлө, тын коркуды.

— Брык-брык, сык-сык!—дейле, отурган жеринен чыгара калды.

Айу десе оны сол колыла тудуп алала, айтты:

— Слер кичинекке, алкыш болзын, аштаган мени тойгыстын, арыган мени амыраттын. Качан да карыбас жаш бол, качан да жоксырабас бай бол деп, айдып турум.

Көрүк айунын тилин билбеди: айула ол качан да эрмектежип жүрбеген. Айудан түргөн айрыларга, онын кату алаканын курч тырмактарыла тырмап турды, же айунын алаканы керек десе кычыкайланбай да турды.

— Э-э-э, ма-а-аш, менин тилим ондобос болуп, кайда бүткен? Алкыш болзын деп айдып турум ине! Мен канча катап айдып турум, сен десе бир де каруу бербедин. Ого жүк бир кичинек күлүмзиренетен болзон кайдат. Мен сеге быян айдып турум ине. Же, уксан, алкыш болзын!—деп айдала, айу унчукпай барды.

„Айу менле эрмектежип божогон, эмди жийтен туру“—деп, көрүк бойында сананала, калганчы күчин тартынып, айрыларга албаданды.

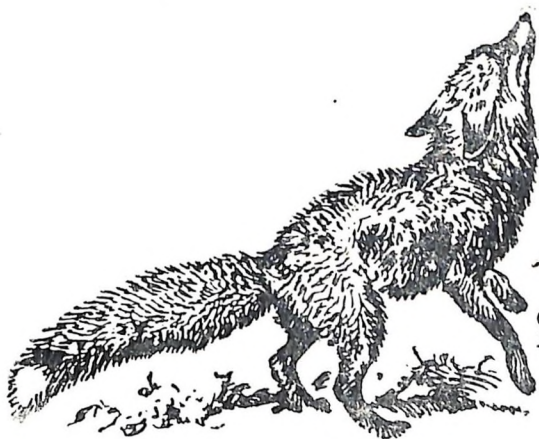
— Э-э-э, ма-а-аш, менин сөзимди билбей турганын бу ба!—дейле, он колун өрө көдүреле, көрүктин бажыпан ала куйругына жетире арказын беш сабарла сыймап ийди. Айунын кирлү беш сабарынын орды көрүктин арказына беш жараш жол болуп, артып калды.

Түлкү ле виноград.

И. Крылов.

(Б а с н я.)

Сабактары ээлген виноградту
садка
АштаганУтүлкү кирип алды.
Јулукту козур јилектерди
көрүп,
Түлкүчек сүреен ачаптанды.
Бийик виноградты эбиреле
Түлкү әјебис јелип јүрет.
Је, јилектерди көрзө дө,
Тиштери онын јетпейт.
Час туркунына мунканала,
Чөкөнгөн түлкү јүре берди.
„Јараш та болзо, каштак
эмтир,
Тиштерим оноп кабыгар“ —
деди.

Сурактар.

1. Түлкү виноградты ненинг учун јип болбоды?
2. Виноград каштак эмтир деп, ол бойына ненинг учун айтты?

Торко-Чачак.

Озо, озо Алтайда Торко-Чачак деп атту кыс өскөн. Ол жодрадый кара көстү, солонгый кабакту болгон.

Бир катап онын карыган адазы оорый берерде, энези кызына айтты:

— Кару кызым, Торко-Чачак, кайралду камды барып кычыр. Түрген жүр, эрке кызым, Торко-Чачак.

Кызычак жаңыс адына минип алып, камды көстөп жүрүп ийди.

Камнын жаткан кааза айылы Түрген суунын жарадында турган.

Кам, айылынын эжигин ачып, от жанына отурып алала, кайын урунан чөбчөй жазап отурды. Кабагы онын аралдый, сагалы төрт жерге жетире өскөн. Торко-Чачакты ол ыраактан көрүп ийди.

Ат жазалы үрөнчидий шыңыражып, чачактары ай жаркын-дый мызылдажып, Торко-Чачак келетти.

Оны көргөн камнын он колындагы бычагы тизезине түжеле, кан чыгара чийе сокты. Сол колындагы чөбчөйи от жаар тоголоно берди. Көргөн көзүн жумарын ундуп, ачкан оозыла эрмек айтпай, тым отура берди. Торко-Чачак үч катап айтты:

— Улу адабыс, менин адам оорып жат. Бир болужыгар жетиригер!

Же, Торко-Чачак база катап айдарда, кам терен уйкудан жаңы ойгонгондый болды, үч катап эстейле, каруузына айтты:

— Эртең таң атса ла, слерде болорым.

Уйкудан улус тургалакта, аркада күүктер ойгонголокто, йылдардан ыш чыккалакта, көп күзүнгичектердин табыжы шыңырап чыкты, тереле жалкан түнүрдин табыжы угулды. Көп ийттер үрүп чыкты, чедендеги койлор мааража берди.

Оору өбөгөннүн айылына кам таң аткалакта жедип келген. Эрмек жогынан адынан түжеле, айылдын эжигин ачып кирди. Онын уур тонын ла тегерик түнүрүн улус айылга алып келди. Эски каптын үстүнө элик терезин жайала, ондо жес көстү түнүрди кежегезинен (кайыжынан) буулап койдылар. Онын алдына жалбак ташка отту костон салала, жараш жытту арчынды өртөп койдылар. Кам бөрүгүн көзине

јемире кийеле, эртен турадан ала энирге јетире ўн јок отурды, керек дезе курсак та јибеди. Тўн кирген сонғында кам тўнўрин отко кургатты. Манјакту тонын, кўзўнги-чектерин кўзўредип кийди. Сары ўкўнин канадыла чўмдеген бөрўгин кўзине кептей тартты. Мөндўр ошкош ак-сур топчылар эки жаагына тоголоныжып тургулады.

Кам ўч, төрт катап эстейле, туруп чыгып, бар ўниле кыйгырып ийди. Тижин кыжырадып, тумчугыла, жылкы мал чылап, бышкырып турды.

Кам камдап токтойло, ағаш аякка толтыра аракыны жаңгыс тынып ичип ийди. Эчкининг тепшиде јаткан өкпө-јўрегин алган бойынча, жаңгыс чайнам эдиپ јудуп ийеле, кату сыркынду мынайда айтты:

— Торко-Чачакты тутканча ла јок этсин. Ол албатыдан бўткен јараш кыс эмес, јердин-суунын эззи. Бу кысты јок этпезегер, слердин албатыдан жаантайын оору айрылбас, ўй улустын балдары кырылар, уйлардын бозулары кырылар.

Оны уккан ўй улус көңкөрө јыгылды. Карыган эр улус көстөрин јаба тутты, сабарларынын ортозына изў јаштары сызылып чыгып турды. Јиит улус эки катап кызаргылады, эки катап кугаргылады.

— Торко-Чачакты ағаш кўпке бектезин, ол кўпти тогус темир курчула кагала, Тўрген сууга салып ийзин--деп, кам онон ары айтты.

Кам тонын канјалайла, тўнўрин јўктенип, адына минеле, јана берди.

— Эй!--деп, кам бойынын јалчыларын кыйгырды.—Тўрген суунын јарадына барыгар, суу меге бир кўп агызып экелер учурлу. Оны тудуп алала, ачып көрбөй, менин айылыма экелеригер, бойыгар ыраак, ағаш ортозына барарыгар. Кыйгы-онтунын жаңылгазы угулза, ойто келбегер. Менин айлыма ўч кўн өткөн сонғында киреригер.

Камнын кату јакылтазын.бүдўрерге јўректери барынбай, улус јети кўн отургылады. Торко-Чачак јети кўнге ыйлады. Сегизинчи кўнде улус тыт ағаштан кўп әделе, тогус темир курчу кагып, Торко-Чачакты ого отургузала, Тўрген сууга салып ийдилер.

Ол кўн дезе бир Балыкчы деп атту өскүс уулчак Тўрген суунын јарадында кармактап јўрген. Көрзө, суула жаан кўп агып келеткен, уулчак оны тудуп алала, јажыл жапажына.

экелип, малтала түбин кодоро согордо, күптен бир кыс чыгып келген. Колында малталу Балыкчы көргөн көзине бүтпей, бир кезекке тура калды, онын жүреги, аспан чылап, секирип чыкты.

Ачап камнын кылыгын Торко-Чачак Балыкчыга тоолой айдып берди. Балыкчы кысты күптен чыгарала, оноор бойынын тудаган сары ийдин сугуп, күпти катап сууга салып ийди.

Камнын жалчылары күпти тудуп, айылга экелип кийди-реле, ойто баргылады, же олор айылдан тын ырагалакта кыйгы, онту, улуш угулды.

— Болужыгар! Болужыгар!—деп, кам кыйгырды.

Же жалчылары камнын жакылтазы аайынча онон ыраак жүгүргиледи.

Камнын жалчылары үч күн өткөн соңында бурулдылар. Келеле көрзө—кам отты кечире жыгылып калган эмтир. Онын кирлү тамагын кем үзе кемиргенин олор ондоп болбодылар.

Торко-Чачак Балыкчыла кожо жакыл жапашта журтай берди. Же кара жаңыс коомой болгоны—јиир курсактан түрей берди. Балыкчы Торко-Чачактын жаракын көрөр деп, балык тудуп болбой барган. Балыкчы кармагын алып, канча катап баспады болбогой! Же бир алтам базала, онын кийининде ойто ло жана болор. Каа-жаа албаданып, эмеш ырада басса да, Торко-Чачак көрүнбей калза ла, онын чырайын көрүп аларга, ойто жанып келер.

Айдарда Торко-Чачак кайыннын жалбак тозын алып, курч бычакла бойынын чырайын ого жараштыра кезеле, суунын жаына апарып, кадап салды. Эмди Балыкчы кармактаганда, онын сүриненг көзүн албай, көрүп отурар болды.

Бир катап кармактап турала, жаан балыктын тиштегенин Балыкчы билбей калды—кармактын сабын ычкынып ийген. Кармактын кылы дезе суунын жарадында Торко-Чачактын сүрин кадаган агашка орой тартылала, оны сууга агыза берди. Оны уккан Торко-Чачак эки жалмажын согунды, алты шанкызын жулунды, ый өткүрө мынайда айтты:

— Ол тосты кандый ла кижиге көрзө, бери келетеп туру! Кайдан билер, менин сүрим кемнинг көзине озо көрүнөр? Калак, Балыкчы, мынан кач, олор сени өлтүрер! Бу сууны араттай өрө бар, көк эчкинин терезинен жакы көктөп ал, көк

торбокко минип алала, ойто бу сууны жакалай, мени бедиреп бар.

Түрген суунын оозында Кара-Каан деп каан журтап жаткан. Онын кулдары сүрлү тосты тудуп алала, Торко-Чачактын сүрин көргүлөп, иштеер ижин ундуп койдылар. Бөрүктөрин суу агысты, малдары тарап-таркап басты.

— Бүгүн байрам деп слерге кем айткан? Кемнинг тойын тойлоп туругар?—Кара-Каан, кулдарына жаба жеделе, кыйгырды.

Бу ла өйдө ол тосто журап салган сүрди көрүп ийди. Кулдарынан оны блаап алала, аттын тискинин ол сууны өрө бура тартты, Кара-Кааннын кийининен онын баатырлары, кезерлери, алыптары мантатты.

Жажыл жапашта Торко-Чачак жангыскан отурган. Казыр бүдүштү черүлерди, Кара-Кааннын бойын да көрөлө, ол ыйлабады, каткырбады да. Кара-Кааннан коркуп, эрдин ачып, эрмек айтпай, жүзүн-күмүш жазалду, ак-боро атка минип, кожо жортуп ийбей кайтты.

Үч жыл өткөнчө Кара-Кааннын журтында Торко-Чачактын эрмектенгенин бир де кижиге укпады. Үч жылга ол күлүмзиренип, тиштерин бир де кижиге көргүспеди. Үч жылга ол ыйлабады да, каткырбады да.

Бир күн эртен тура Торко-Чачак кенетийин эки алаканын чабынды, омок сүңүп каткырды: Түрген сууны жараттай көк эчки жакылу, көк букачакка минген бир жинт уул келетти.

— Айланайын, Торко-Чачагым, сен ол самтар кийимдү кижини көрөлө каткырдын эмеш пе?—деп, Кара-Каан сурады.

— Эйе, ого каткырдым!

— Айланайын, Торко-Чачагым, сенин ондый кижиге каткыратаныңды билген болзом, мен бу үч жылдын туркунына букага мунг катап минер эдим. Же алдырбас, мен сени эмди де ойнодорум.

Кара-Каан Балыкчыны өргөзине кыйгырып алала, буказын айрып алды, эчки терези тонын албанла блаап кийди. Бу ла тушта Торко-Чачак ого жууктап келеле, араай айтты:

— Менин бажым билген кааным! Слер көк букага минеле, эртен күн чыгып турарда ол бийик кырдан ажып, бери келеригер. Ол тушта мен слерди тажуурда аракылу, алтын аяакта кымысту уткуп аларым.

Оны уккан Кара-Каан кичү баладый сўўнди көк букага минеле, бийик кырды ажа берди. Торко-Чачак десе канча баатырларын бойына алдыртала, мынайда жакыды:

— Эртең күн кырдан көдүрилзе ле, көк эчки тонду, көк бука атту, жердин-туунын ээзи бис жаар келер. Оны өргөгө жууктатпай өлтүригер.

Оны уккан баатырлар түниле өргөни эбиреде каруул тургусты. Тан адып, күн чыгарда, бийик кырдан көк эчки терези жакылу, көк букага минген кижикөрүнди. Оны өргөгө жууктатпай, баатырлар удур келип, үлдүлө чапкылап, жыдала кадагылады.

— Слер, бийттү-курттү танмалар! Мени, Кара-Каанды, өлтүрерге туругар ба?!—Кара-Каан алтан айры кыйгырды.

— Э-э! Жердин-суунын ээзи, эмди Кара-Каан боло бердин бе? Жок, бисти мекелеп болбозын!

Кара-Каанды бойынын баатырлары ийт жиір сеги жок, ийнеге келер терези жок эдип өлтүрип койды.

Торко-Чачак десе өскүс Балыкчыны колынан тутты, жалжыл жараш жапажына кожон-каткыла жанып ийди.

Сурактар.

1. Торко-Чачак кем болгон?
2. Онын адазы оорый берерде, Торко-Чачакты энези кайдаар ийди?
3. Кам келип камдайла, нени айтты? Кара сагышту кам канайып өлди?
4. Эптү-жөптү журтаган Торко-Чачак ла Балыкчы кандый түбекке түштилер?
5. Олор Кара-Кааннан канайып айрылдылар?

Арбанын чарактары.

Озо тушта алтай улус кыра сүрбей, аш өскүрбей, жайыкыжыла жүк ле мал азырайтан.

Же бир катап кар кайылгалакта, тегерини кара булут бүркөп, тогус күннин туркунына ургун жааш жааган. Онунчы күнде корон соок келген. Бастыра жер калын тошло бүркеле берген. Аттар өлөн бедиреп, тошты оодо чапчып тургандар.

Уйлар тошты жалап жүрдилер. Курсак таппай, бастыра мал көдүртип жыгылган.

Улус эттин амтанын да ундуган, жангыс ла кара сууны кайнадып ичер болгон. Карыган улус ээчий-деечий өлгүлөп турган, иниттердин күчи там ла астай берген, кыстар десе кўлүмзиренбей де барган. Түбек, карануй түн чилеп, ончо улустын санаазын аймадып ийген. Айландыра кожоннын ордына онту угулар болды. Керек десе агаштар да шуулабай, куштар да унчукпай барган. Жангыс ла үренчи деп кушкаш чыйкылдап, ары-бери учуп жүрди. Улустын өлүп турганын көрөлө, ол санааркай берди. Олорго канайып болужар? Улусты ач өлүмнөң канайып аргадаар—деп сананды.

Үренчи алдында ыраак чөлдөргө көп катап учуп жүргөн. Ондо ол тураларда журтап жаткан орус улусты көргөн. Жаскыда олор жерди сүрүп, аш үрендейтен. Үй улустары десе изү печкеге калаш быжыратан. Учуп жүргөн үренчилерди амтанду калаштын оодыктарыла күндүлейтен.

Үренчи бу мыны эске алынала, сүүнчилү секирип, тууларда жаткан улуска айтты:

— Мен слерге болужарым.

Онойдо айдала, үренчи чөлдөр жаар учуп жүре берли.

Өлөрдин бери жанында жүргөн улус оны көстөриле үйдежип, терен үшкүрип, артып калдылар.

— Мындый кичинек кушкаш албатыны канайда аргадайтан? Онын күчи канайып жедетен?—деп санааркагылады.

Же ондый да болзо, үренчини сакып, учуп келер жолун карап жүрдилер. Жас келди. Күннинг чогы изип, жерди бүркеген тошты кайылтып ийди. Суучактар шоркурап акты. Жер жажарып, анда-мында чечектер өзүп чыкты. Аштаган улус жүк арайдан кыймыктангылап, жаланга чыгып, кандык казып жиди. Бойлоры десе тенерини карап, учуп барган үренчинин жанарын сакып турды. Үренчи көрүнбес болды.

— Оны, байла, карчага тееп апарган болор—деп санангылады.

Же үренчи, түн-түш амырабай, учуп баратты. Чөлдөрдө камыш өлөң жайканып турды, кайындар жажыл торко киймин кийип баштады.

Орус крестьяндар жаланда кыра сүрүп турган. Таарларда толо үрен аш болды. Бир таарда буудай, экинчи таарда десе арба.

Ўренчи ашту таарлардын ўстўнче айланып, учуп јўрди, је сурак јогынанг аш аларга јўреги барынбады. Айдарда ўренчи јерге ўч катап согулала, јараш кыс боло берди. Эки јаагы кызыл марал, кўстўрининг каразы бороноттый, кабактары учкан кушкаштын канаттарындый.

Кыс кырачыга јууктап келеле, јерге јетире мўргўп, туулардагы аштап, ўлўп турган улус керегинде куучындап берди.

— Бис экўде ол улусты ач ўлўмненг айрып алар арга бар—деп, кырачы айтты.

— Меге бир эмеш буудай бер—деп, кыс сурады.

— Јок, тууларда јай кыска, буудай чачса, онызы бышпай, кўски соокко тогуп калар. Мен сеге торт арба бейин—деп, кырачы каруузына айтты.

Ол бир таарычакка толтыра арба урала, кыска берди. Кыс аш ўрендеер ўйди јолдо ўткўрип, оройтыбазын деп, ого ээрлў ат берди.

— Тўрген бар—деп, кысты ўйдежип айтты.

Кыс ого быйанын јетиреле, туулар јаар мантатты. Је тууларда, кўк таштын кийининде, оны алтан кулаш куйрукту кўк бўрў сакып, оозын ачып алып, тиштериле карсылдадып отурды. Кысты кўрўлў, ол ичкери калыырга белетенип алды. Кыс коркуган бойынча, туура секиреле, катап ок ўренчи боло берди. Арбалу таар јерге тўжеле, арбазы тўгўле берди. Кыстын минген ады бўрўденг ўркўйле, айылы јаар ойлой берди.

Ўренчи баалу арбанын чарактарын оозына тўрген терип алды.

Кўк бўрў ўренчини кабарга тап этти, је ўренчи онын алдынанг учуп чыкты.

Бўрў јерге анданала, јайзан боло берди. Тўгўлген арбаны эдегине терип алала, ууштап-ууштап јип койды.

Сакыган улуска ўренчи једип келеле, арбанын чарактарын берип ийди. Онон ойто кыс болуп кубулала, орус улус канайда кыра сўрўп, аш ўрендеп, калаш быжырып турганы керегинде куучындап берди.

Тууларда јаткан алтай улус јерди казып јымжадала, арбанын тўжўмдў мажактарын јуунадып, кўп арба согуп алдылар. Онын кийининде олор јылдын сайын талканду чай

ичер болдылар. Аштап жүрерин ончо улус ундуган. Уулдар кўлүмзиренер, кыстар кожондожор болды.

Кўскиде көп той болды. Арбанын чарактарын таап экелген кысты кудалаар уулдар көп чыкты. Же ол кыс кемге де барбай, ойто ок үренчи кушкаш бололо, өзөктөр сайын учуп, кожондоп жүрген. Кайда ла кижинин айылын көрзө, ого учуп келеле, агашка отурып, орус улус керегинде куучындаар болды.

Алтай улус оны угуп-угуп жүреле, учында орус улуска жууктада көчүп барала жадар дежиң санандылар. Олор бисти туралар тургузарга, малга кышкы азырал белетеерге, кулурдан калаш быжырарга үредер дештилер.

Жайзанг катап ок бөрү болуп кубумала, улусты өткүрбей коркудып жүрди. Же оноң кем де коркубады.

Алтай улус үренчинин кийининен барып, орус албатыла жаан наҗылар болуп, жакшы журтай берген.

Сурактар ла жакылта.

1. Озогы тушта алтай улус кандый иш эдип, журтап жатканы керегинде чөрчөктө айдылат?

2. Тууларда журтаган улуска кандый түбек түшти?

3. Түбекке түшкен алтай улуска кем болужарга сананып алды? Ол кайдаар, кандый улуска учуп барды? Ого кем аршамык эдип турды?

4. Орус улус алтай улуска кандый болуш жетирди? Орус ла алтай албатылар кандый өйдөң бери наҗылажып келген деп, чөрчөктө айдылат?

5. Туулу Алтайда эмдиги өйдө кандый аштар өскүргилеп жат, тоолоп айдып беригер.

Јер көрүнип келди.

М. Пришвин.

Үч күнге улай соок болбоды, туман карды кайылтып, каран-
ла иштенип турды. Петя айтты:

— Аја, чыгып көрзөн, тындап уксан, сулачы деп куш-
каштар кандый жакшы кожондожот.

Тышкары чыгып уксам,— чындап та ондый эмитир, сүре-
кей жакшы, жылу жыбар согуп туру. Жол сырагай каранты-
лап жантийа берген эмитир.

Кем де жасты узак сүрүжип, једижип келерде, јас тура тўжеле, сананып туруп калгандый... Туш јерде пөтүктөр әдип турды. Туманның ортозынан чанкыр ағаштар көрүнип келди.

Таркап турган туманды ајыктап турала, Петя јаланда не де карарып турганын көрүп ийеле, кыйгырды:

— Көрсөң, јер көрүнип келди!

Тура јаар жүгүрип барала, ондо кыйгырып ийгени меге угулды:

— Лёва, капшай барып көрөли, јер көрүнип келди!

Энези де чыдашпай, жүгүргенче тышкары чыгала, жарык-ка чике көрүп болбой, колын көзине жаба тудуп алаала, айтты:

— Јер кайда көрүнип келди?

Петя алдында туруп алаала, талайда јаратты көрүп ийген матрос чылап, карлу јаланг јаар колыла уулап, тақып-тақып кыйгырып турды:

— Јер, јер!

Јаланда калганчы кар кайылат...

А. Толстой.

Јаланда калганчы кар кайылат,
Јылу туман јерден көдүрилет,
Көк чечек јайылып турат.
Турналар бирүзи бирүзин кычырат.

Јажыл бүрлү јаш ағаш
Јылу јанмыр сақып болбойт,
Јастын јылу тыныжына әрип,
Не ле неме сүүнет, кожондойт...

Табышкактар.

1. Өңи кара, бойы чыйрак, крак деп үндү, курттарга өштү.
2. Ағаш бажында өргө туру, өргөдө кожончы отуры.

Јас.

Л. Толстойдын бичигени аайынча.

Јас узак келбей турды. Калганчы неделелерде аяс, соок күндер болды. Түште күвнинг чогына кар кайылган, түнде дезе соок јети градуска једип турган; јол јок јерде тог кардын үстүле чанакту жүрүжетен. Мынын кийининде кенетийин жылу салкын түжүп, тенгери бүркелеле, үч түш, үч түн јаан жылу јанмыр јаады. Салкын токтой берерде, койу, боро туман јайыла берди. Туманда суулар агып, тоштор жызыражып борлу суулар ага берди.

Энгиргери туман көдүрилип, булуттар таркап, күн ајаза берди—чын ла јастын бойы келди. Эртең тура јаркынду күн жука тошты кайылтып ийди, бастыра жылу кей јерден чыгып турган жылу бууга јиргилдене берди. Азий өлөннинг төзи ле јангы чыгып турган јаш өлөң јајара берди, баланнын бүрчүктери көөп, талдын алтын-сары койонокторында адарулар кыймыраја берди. Көскө көрүнбес кушкаштар кебис онкош көктө лө кыранын ордында јемзей бердилер, турналар ла јерлик кастар калактажып, өрө бийикте учулап өтті. Одорго чыккан уйлар мөөрөжип, майрык бутту кураганлар ойноп мантагылады, топсый берген јолдорло чыйрак балдар жүгүрижип жүрди.

Чын јастын келгени бу.

Јакылталар.

1. Јас канайып келгенин үзүктөң такып кычырыгар: а) калганчы сооктор, б) күнет јерде кардын кайылганы, в) жылу салкын түжүп, јанмыр болгоны, г) тош түшкени, туман түшкени.

2. Бастыра тындулар јаскы күндерге канайып сүүнижип турганы керегинде айдылган строчкаларды кычырыгар.

Кошевой Олегтин энезинин куучыны.

Бис Донбасска көчүп ле келген жылда айылыбыстын јанын ару-чек, аайлу-башту эдип аларга санандыбыс. Јаскыда, эртең тура тышкары чыгып, чечек отургузатан клумбанын

ла огородто гряданын јерин казып туратаныбыс. Олег Николай таайыла экү фруктовый агаштар, сирень ле роза деп чечектер отургускандар. Олег иштенерге сүүйтен. Оролор казып, тобрагын күбүредип, күбүреткен тобракты өтөклө жарандырып алала, „Белен!“ деп, таайына кыйгыратан. Николай дезе, агашты экелеле, өскө агажактарга јергелей отургузып, „Тобрак ур!“ деп айдатан.

Олег темир күрекке, ойноп турган чылап, јенгил иштенип, кожондоп, јилбиркеп туратан. Ол бир ородон экинчизине, экинчизинен үчүнчизине базып јүретен. Мандайынан тер агып та турза, ол таайыла сүүнчилү кокурлажып, келер өйдө алар тўжўм керегинде, агаштарда баштапкы яблоколор керегинде сананып туратан.

Садта ла огородто иштеерге ол качан да јалкурбайтан. Клумбаларда чечектер, грядаларда капуста ла помидор отургузарга биске болужып туратан.

Бистин огородто огурчын, редис, согоно, помидор, картошко өзүп турган, күнгузуктын алтын-сары баштары чеденнен де бийик болгон. Бистин үстүбисте кушкаштар эдип турзын деп, огородто каршулу курт-конгустарды терип, јип јүрзин деп, Олег эрте јаста кара баарчыктын уйазын узун агаштын бажына бек кадайла, бийик тургузып саларда, удабай кара баарчыктар келип јуртагылай берди.

Сурактар.

1. Садта ла огородто Олег ле онын таайы нени эткиледи?
2. Олег канайып иштеди?

Јас.

М. Исаковский.

Јас эбиреде шуулай берди,
Ончо неме тынданып келди!..
Јабынтыга пөтүк чыгала,
Бастыра јуртка угулгадый этти.
Көзнөк ачылды. Јылу эзин билдирет,
Суунын јаны тумантый берди.
Күннинг чогына балдар сүүнет,
Карыгандар омок куучындажа берди.

Айылдаштарыбыс болушты.

В. Овечкин.

Бу жуукта, жаскыда, бисте мындый учурал болгон. Бистин үрендеген аштын кабортозын жолдоп жааган мөндүр үрей согуп барган. Мөндүр соккон аштын орды, аш салбаган жер ошкош, кап-кара жатты. Салган аштын кылгазы сөөм кире өзүп келген. Же, канайдар? Мөндүр соккон жерди катап үрендеерге орой эмес болгон, же бистин машинно-тракторный станциянын бастыра тракторлорун, качашкан неме чилеп, ремонтко тургузып койгон.

Мен бригадирлерди ле правлениенин члендерин жууп ала-ла, болуш суразын деп, айылдаш колхозторго ийдим.

Эртенгизинде бистин кыра иштеп турган жерге көп улус жуулган. Бастыра районнон, көргүзүгө келген чилеп, аттарын, чарларын экелгилеген. Калининский колхозтон, „Большевик“ ле „Рассвет“ деп колхозтордон келгендер. Улустын көбизи „Рассвет“ колхозтон болгон. Мөндүр соккон жерди эки күннин туркунына катап үрендеп салдыбыс. Түбектен мынайып айрылдыбыс.

Удабай ла жанмыр жаады, такып үрендеген аштын кылгазы жажарып, мөндүр сокпой бүдүн арткан аштын кылгазыла тендеже берди.

Жас.

А. Саруева.

Жараш кеберлү кыраларыма
Жас келип жаранды.
Койу жажарган агаштарга
Алтын күн чалыды.

Туу суулары, жарышкандый,
Шуулап, табыжы угулат,
Күүк-куштар, көөрөгөндий,
Жасты жарлап уткугылайт.

Ырысту колхозчы уйлар кабырып,
Амыргызын үнгүр ойнодот:
— Ичкери, ичкери! — деп кычырып,
Кижинин санаазын көдүрет.

Алтын күүк.

А. Модоров.

(Ү з ү к.)

Ай канадын жайылтып,
Айланып учкан алтын күүк.
Алтын-сары чечектү
Алтайда учкан алтын күүк.

Айланайын алтын күүк,
Албаты-жонго эдип көр.
Толгонойын алтын күүк,
Төрөл журтка эдип көр.

Талбынар куштар ортодо
Талдама үндү алтын күүк.
Учар куштар ортодо
Узада эдер алтын күүк.

Жаскы күнде эдетен
Жаагы талбас алтын күүк.
Жаш агаштын бүрлерин
Жайылта эткен алтын күүк.

Адару.

А. Саруева.

Жас учында адару
Жайа учуп, жаланга келди,
Жараш жытту чечектен
Мөтти бачым жууй берди.
Чечектен чечекке отуруп,
Тузалу чыкты соруп алат,
Мөт салатан кыштар эдерге
Буттарына воск алат.
„Жакшынак, чылабас адару,
Түжине учуп, арыбайдын ба?
Тату курсакты жууп алып,
Тамзыктанып отурбайдын
ба?“

Агаш көлөткөзине туруп,
Уулчак адарудан суралды,
Адарунын ижин лаптап көрүп,
Арыбас оны кайкады.
Жанында чечекке отуруп,
Адару уулды тыгдагандый,
Онон лаптап „шүүнип“,
Уулга каруузын айткандый:
„З-з-сенин сөзин жастыра,
Ж-ж-иштең кем де чылабас.
Н-н-не ле тынду бастыра
Аз-з-азыралы артыкта алдыр-
бас!“

Сурактар ла жакылта.

1. Адару кижиге кандый туза жетирет?
2. Уулчак адарудан не көрегинде сурады?
3. Адару уулчакка кандый каруу бергенин кычырыгар.
4. Адаруны кандый деп айдарга жараар?

Баштапкы май азыйда ла эмди.

Е. Ильина.

I.

Революциядан озо.

Уралдын ла Кавказтын үстүндө,
Неванын ла Днепрдин үстүндө
Ўнибис бистин үңгүр угулзын,
Жаскы күкүрттий күркүрезин!

Озогыда баштапкы майдын кожонгында онойып кожондолотон болгон.

Революциядан озо Баштапкы майды байрамдатпайтан. Же ишмекчилер заводтордо машиналарды токтодып, ижин таштап ийеле, цехтерден, мастерскойлордон оромго чыгатандар. Олор кызыл мааныны жажытту экелеле, улустын үстүне кенетийин элбиредиш ийетен.

Жуулып алган албаты городтын ишмекчилер жаткан куйу жерлеринен городтын площадьтарына ла жаан оромдоруна чыгып туратан.

Же кенетийин аттардын тибирти угулып келет. Мынызы—атту полициянын ла жандармдардын отрядтары мантадып келеткени. Олор мылтык-жепсели жок ишмекчилерди аткылап турат.

Баштапкы майдын күндеринде болгон жууларда албатынын каны көп төгүлгөн, же бу кан темей жерге төгүлгөн эмес. Кааннын башкарузы ишмекчилерди жыдалап, адып, коркудып ийерге сананган. Же керек ондый болбогон. Жайым учун тартыжачылардын тоозы жылдын сайын көптөп турган. Лениннин партиязы олорды жууп алып, тартыжуга баштаган. Жаскыда Баштапкы майдын байрамы бастыра ишкүчиле жаткандардын жуучыл ийдезин көрөтөн күн боло берген.

II.

Революциянын кийининде.

Москвада Баштапкы май. Кызыл площадьта маанылар элбирежет. Мавзолейдин трибуназында бистин башкаруунун члендери ле партиянын башкарачылары тургулары.

Кремльдин стенелерининг кийининде пушкалар күркүрей берди, барабандардын табыжы угулат, трубалар кожондойт, жес тарелкалар-литавралар шынгырай берди.

Площадьла черүлөр өдүп барат. Жакыл-сары кийимдү солдаттар тендей туруп өттилер. Олорды ээчий бараткан талайчыларды көрзөн, ак чакпынду көк толку ошкош көрүнөт. Аттардын тибирти угулат, орудилер, танктар күзүрөп өдөт.

Көк тегериде самолёттордын канаттары, мөңүн чилеп, жалтырай берди.

Москванын журт улузы—ишмекчилер, учёныйлар, инженерлер, артисттер, школьниктер жергелей туруп алала, площадьла өдүп жат. Олор алтын чачакту кызыл мааныларды, албатынын сүүгөн башчыларынын портреттерин тудунып алган баргылап жат.

Бистин ороондо ишмекчилер ле крестьяндар каанды антарып, фабриканттарды ла помещиктерди сүрүп ийеле, жанды бойынын колына алганынан бери көп жылдар өткөн. Большевиктердин улу партиязы Лениннинг башкарганыла бистин ороонды жөнүгө экелди. Бисте кызыл мааны—Лениннинг маанызы орооннын бир учынан база бир учына жетире жайым; омок элбиреп турганын көрөргө дө сүүнчилү!

Сурактар.

1. Ишмекчилер Баштапкы майды революциядан озо канайып темдектеп тургандар?

2. Каан башкару ишмекчилерди кандый эп-сүмеле коркударга сананган?

3. Ишмекчилер Баштапкы майды революциянын кийининде канайып байрамдап жадылар?

Баштапкы май.

С. Маршак.

Бүгүн—эң артык жаскы күн,

Бүгүн—Баштапкы май.

Ыраакта оркестрлер ойнойт,

Флагтарла кееркеткен трамвай...

Кызыл жеңил жараш шар
Учуп чыгып, бийиктейт.
Жаан-жаан маанылар
Кызыл оттый элбирейт.

Бүгүн Советский орооныс
Жараш отторло чечектейт.
Москванын жанында пушкалар
Байрамды уткуп күркүрейт!

ГОРОДТОР ЛО ЖОЛДОР.

Эзен Москва.

А. Саруева.

(Ўз ўк.)

Төрөлистин жүреги—Москва,
Телекейдин кўни—сен энебис!
Ак жүрегистин кўндүлү сөзин
Алтай жеринен экелдис.
Эзен бе, улу Москвабыс,
Энедий кару жылдызыбыс!
Элбек жаткан жонына
От-жалбышту эзенибис!
Жаркынду күйген сенин одын
Ыраак тууларда көрүнөт,
Кеен турган Алтайым
Кожондо сени көдүрөт.

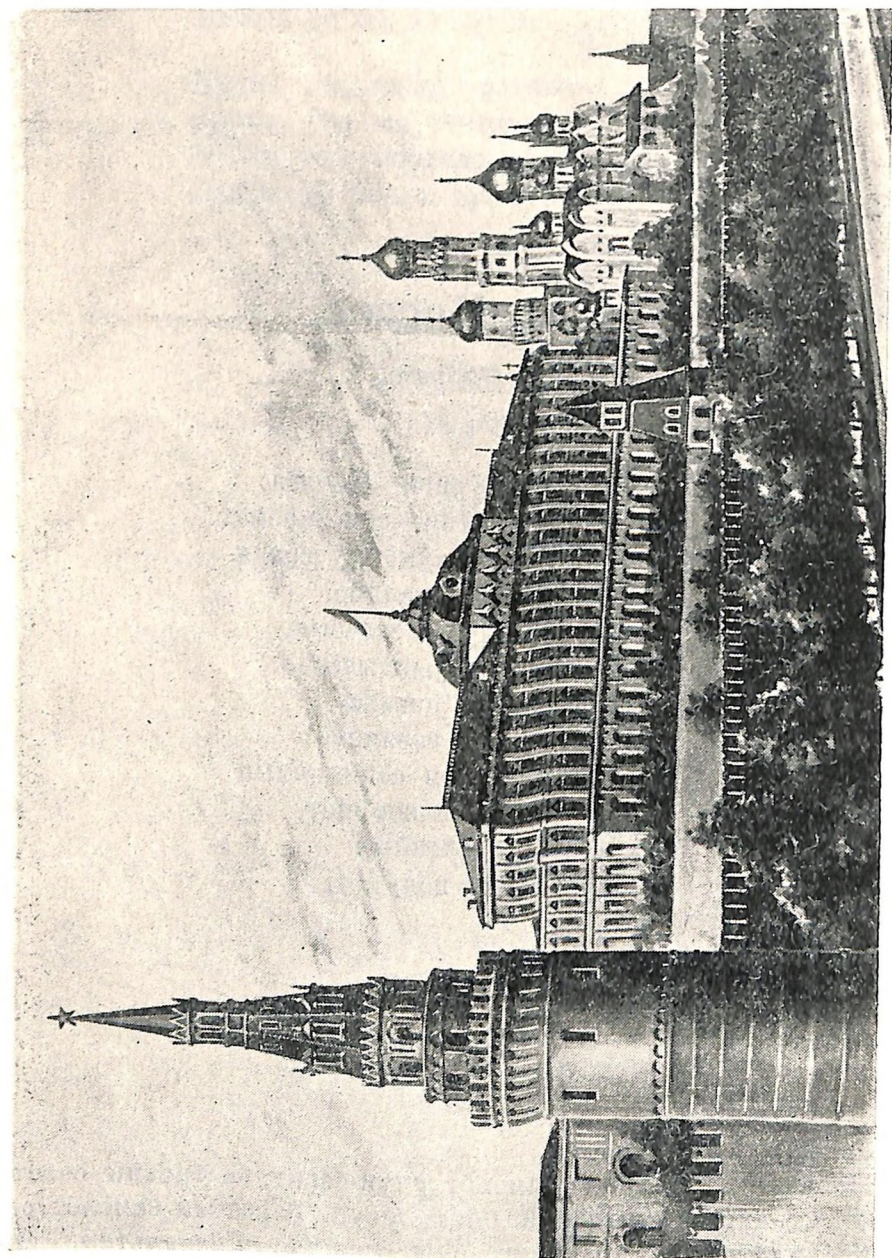
Москва.

П. Лопатин, И. Романовский.

I.

Жаркынду айас кўн.

Москванын ўстўнче самолёт учуп барат. Же бистинг советский столицаны мынайда бийик учуп бараткан самолёттон до бастыразын көрўп аларга кўч. Оромдор, площадьтар, заводтор, жажыл парктар мында сўрекей көп!

Москва. Кремль.

Бистинг столица сүрекей жаан! Онын турган јери бир канча јүс квадратный километр. Москванын үч мун оромдорын ла переулкторын бастыразын јойу јүрүп, көрөйин деген кижилер бир айдан артык јүрөт эди. Эмесе столицанын бир учынан база бир учына јетире сырагай кыска јолло јойу барайын деген кижилер бүткүл беш час ой өткүрөт.

Москвада бир канча миллион улус јуртап јат. Бистин столицада кандый ла национальностту, кандый ла јашту, кандый ла профессиялу улуска учураарыгар. Москвада јаныс үренчиктердин тоозы бир канча јүс мун.

Москва—бистин төрөлибистин јүрөгү. Мында Советский башкаруу иштеп јат, мында Ленин иштеген. Москва орооннын бастыра јүрүмин башкарып туру. Москвада билгир ишмекчилер сүрекей көп. Олор ороонго автомобильдерди ле подшипниктерди, электрический машиналарды ла станокторды, частарды ла мотоциклдерди, болотты ла бөсти, чекпенди ле книгаларды, электровозторды ла конфетти оонго до өскө көп немелерди эдип јат... Москвада атту-чуулу учёныйлар, писательдер, художниктер бастыра орооныбыстын ырыс-тузазына иштегилеп јат.

Москва бастыра Советский ороонло колбулу. Бистин столицага кажы ла күнде эки јүс бежен мун кижилер келип турат. Москвадан кажы ла күн атанып турган улустын тоозы база ондый ок.

II.

Москва бүгүн кечегидий эмес, эртен дезе ол бүгүнгизинен башка болор.

Кичинек, жабыс, карагуй тураларды кодорып, јайладып салгандар, городтын балкашту бөлүктерин јоголтып салган, тапчы оромдорды элбедип койгон. Городто јангы јалбак проспектер¹ көптөгөн. Москва суунын јарадын гранит тащала бектеп салган, оны кечире ором ошкош сүрекей јакшы јалбак күрлөр салып койгон. Азыйда коомой, жемирилип бараткан туралар турган јерде эмди бийик, кееркеткен јазалду, јадарга эштү бир канча мун јангы туралар туруп калган. Москваны план аайынча јарандырып турулар.

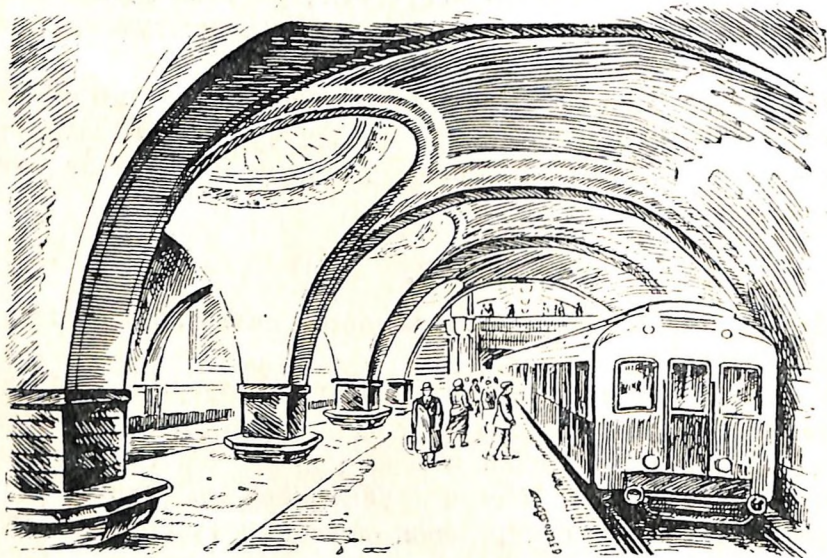
¹ *Проспект*—јалбак, түс ором.

Сурактар ла жакылта.

1. Бистин столицанын жааны керегинде статьяда не ай-дылган?
2. Москва бистин төрөлистин жүреги деп, ненин учун ай-дыжат?
3. План аайынча Москва канайда жарандырылат?
4. Калганчы беш жылдын туркунына слердин райондо, слердин городто, слердин журтта кандый кубулталар болго-нын жаан улустан угуч алыгар.

Москванын алдында мрамордон эткен город.

Бистин столицанын кажы ла талазында энгир сайын кы-зыл өңдү „М“ буква жаркындала берет. Бу буквалар жердин алдындагы кайкамчылу город жаар киретен жерлерде турат.

Боро, кыскылтым таш тепкиштер мрамордон¹ эткен жаркыяду өргөлөр жаар тўжўп јат. Ол өргөлөр—В. И. Ленинниң адыла адалган московский метрополитенниң станциялары.

Бойы жылыжып туратан тепкиштер бир де табыш јок өрө көдүрилип, төмөн тўжўп турат. Бу тепкиштер күнўн сайын метроло ары-бери жүрген жарым миллион улусты төмөн тўжўрет, өрө чыгарат.

Ол городто күнниң аайы да аңылу. Јердинг үстүнде изў ай, јаашту күс, шуурганду кыш болуп јат, метроның терен тоннельдеринде дезе күнниң аайы јаантайын бир кеминде болуп јат: ондо жылу, чык јок, билдирер-билдирбес эзин согуп турат.

Бистинг метроны сўреен јакшы јазаган. Јердинг алдында жүрўжип турган поездтер качан да удура учуражып, согулышпай јат, нениң учун дезе, јарыткышту сигналдарды озор бойлары солустырып, стрелкаларды бир де јастырбай жылдырып, јол үрелип калган болзо, бойлары токтой бередилер.

Бистинг метро—телекей үстүнде эн артык метро.

Полюска учуп барганы.

(Советский Союзтың Геройы лётчик

М. Водопьяновтың куучыны.)

I.

Самолёт тошту ээн чөлдинг үстүме учуп баратты. Мен оны тўндүк жаар баштадым. Советский научный экспедицияны полюска јетирзин деп, партия ла башкару биске јакылта берген. Тўндүк полюста мынан озо бир де кижі кыштабаган! Бис жүргеери бийиктеп бараттыбыс. Салкын биске удура бир аай согуп турды. Самолёт ары-бери јайканбай, јакшы баратты. Самолёт јайканар болор деп, бис көркүп турганыбыс: самолётто көп улус бар, азык ла жүзүн-јүүр приборлор салып алганыбыс, самолёт тың јайканып ийзе, канаттары айрыла да берерден маат јок.

¹ Мрамор—кату таш, кезикте ак, боро, кыскылтым, оноң до башка өңдү болуп јат, кезикте жүзүн-јүүр өңдү чийүлү де болор. Бистинг областта ондый јараш таш Ороктойдо көп (Ред.).

Моторлор бир түңгей кўўлежет. Кўн жаркынду чалыйт. Ичкери алдыбыста кандый да кўрен темдектер көрүнди.

Менин нөкөрим бинокльден көрөлө, мен жаар энгейип:

— Туман!—деди.

„Коркуур неме жок, бис бүгүн түңгей ле полюска једе берибис“—деп санандым.

Туман там ла бийиктеп турды. Бис удабай ла булутка кире кондыбыс.

Кайра буруур кўўнибис жок болды. Күч жеткенче ле учар деп, шўўнип алдыбыс. Бистин үстүбистеги ле алдыбыстагы булуттар биригеле, тоштоно берзе, ол ло тушта ойто бурулар деп санандыбыс.

Удабай булуттар таркай берди. Кўннин жаркынына көс кылбыкты. Кўннин чогы бистин самолёттын кыскылтым-сары кабузына тийип, суркурап турды. Ийде-күчтү төрт мотор бойларынын жеңүлү коо кожонгын бир түңгей кожондоп баратты.

II.

Төмөн, бистин алдыбыста, бир түңгей тошту ээн чөл чөйилип жатты. Оны каа-жаа жерлеринде чичке суучактардый суулар бөлүй кезип турды. Суунун агып барганы жүс километрге чөйилип, учы-куйузы жок деп билдирди.

— Жирме минуттын бажында полюста болорыбыс!—деп, штурман¹ меге айтты.

Мен каруузына бажымла кекип, бойым дезе булуттын ортозынан ачык жер көрүнер болор бо деп, төмөн көрдим.

Бу калганчы жирме минут анчадала узак өтті.

„Полюс!“ деп кыска сөсти качан угатанын самолётто отурган улус сакып, чыдажып болбой отургандар.

Онойып турганча, штурман бойынын отурган жеринен чыгып келеле, төп, тунгак ўниле айтты:

— Полюска једип келдибис!

Полюс! Бого једип аларга, улус көп чактардын туркунына амадаган. Полюска једер јолды улус жүрүмин де кысканбай ачып турган.

Мен бир тушта деревнеде јаткан, бир де неме билбес уул болгом, әмди дезе большевистский партия воспитать эткен

¹ Штурман—самолёттын учар јолын темдектеер специалист киж.

лётчик бололо, сыраңай ла полюстың үстүндө жүрүм!

Бис полюска једип келгенибис керегинде јетирү самолёт-то отурган улуска тургуза ла угула берди. Мен кайра бурулала, нөкөрлөримнинг ырысту чырайларын көрүп ийдим.

Радист мен јаар базып келди.

— Нөкөр командир, слерге радиограмма келген—деди. Мен оны ача тудуп ийзем, Москвадан келген радиограмма эмтир:

„Ада, экзаменди „отлично“ табыштырдым. Төртүнчи класска көчтим. Вова база „јакшы“ темдекке табыштырган. Вера“.

Москвадан учуп атанар алдында кызымла экү договор эткенибис. Ол „отлично“ үренер болуп молјонгон, мен дезе полюска „отлично“ учуп једер болгом. Эмди дезе кызым меге тил јетирип турган эмтир, мен дезе ого каруу берер аргам јок. Бис полюстың жүк ле үстүндө жүрүбис, јерге та түжүп отуларыбыс, та јок.

III.

Күн ажа берди. Бис база ла сүттий койу туманга кире бердибис. Полюсты көрөргө кажы ла кижилбиркеп, ончолоры көзнөктөр јаар болды.

Барчакталып, бийик тонгон тошко түртүлбеске, мен экинчи лётчикти төмөн көрзин деп айбылап, булуттар сыраңай тошко јетире болзо, меге ажындыра айдып турзын дедим. Бойым дезе приборлорды шиндеп турдым.

Јерге јетире 1000 метр артты—эш неме көрүнбейт; 900 метр—эш неме көрүнбейт; 800... 700... Булут өткүре тош элес эдип көрүнеле, ойто көрүнбей барды.

600 метр артты... бис булуттын ортозынан чыга кондыбыс.

Тамырланып аккан суулу килен тош учы-куйузы билдирбей јатты.

„Кемнинг айтканы чын? Полюста түжүп отураар арга јок деген улус па, эмезе бис пе?“—деп санандым.

Бир айланып учала, отуратан јер талдадым. Самолёт там ла јабызап баратты.

— Михаил Васильевич! Мен түс тош көрдим!—деп, нөкөрлөрибистинг бирүзи тың кыйгырып ийди.

— Менин тожыма отур. Бу јадыры!—деп, экинчизи кыйгырды.

— Јок, менин тожым оноң түс!

Көк жарамас! Полюста кажы ла кижинин бойынын тожы бар болтыр ине. Ондый болзо, мен олордон ненинг учун артатам? Мен база „бойымнын“ тожымды бедирей бердим.

Мен жаан, суйман тошты көстөп алдым.

„Бис салкынга удур ачканыбыс, айдарда, салкын ол суйман тошты сындай согор учурлу, ондо отураарга кем жок“— деп саяндым.

IV.

Бу тош он километр кире чөйилип барган.. Онын ортозында түс, ару площадка бар болтыр. Көп жылдардын туркунына тонгон калын тош болгоны јарт көрүнди.

Мен база бир катап айланып учала, тоштын үстүнчө учуп өттим. Штурман бойынын рубказынан¹ алтыгы јанындагы люкты² ачып алаала, менинг айтканым аайынча ыш чыгаратан ракета чачып ийерге белетенип алган. Бу ракета жүк ле бүдүн жарым минут күйер. Бу өйлин туркунына мен бир катап эбире учуп, ыштаг салкыннын аайын билип алаала, жабызап отураар учурлу болгом.

Чук тошторды өдө бердибис. Чике алдыбыста түс площадка јатты. Ак кардын үстүнчө кара ыш јайылып, меге удур келди. Мен моторлорды токтодып, самолётты отургузарга баштап апардым... Машина куйругын түжүрип, эки секундтын туркунына бир метр бийигинде баратты. Там ла араайлап, там ла жабызап келди... Онойып турала, кем де тийбеген карга отурып, ичкери јынгылай берди.

240 метр ичкери јынгылап барала, токтой берди.

Бис полюста!

Бу керек 1937 јылда 21 майда 11 час 35 минутта болгон. Элбек тоштын үстүлө „ура“ јангылана берди

Сурактар ла јакылта.

1. Лётчиктер кандый јакылта алган?
2. Олор учуп барадала, јолдо кандый уур ајалгаларды јенген?
3. „Тошту ээн чөл“, „сүттий туман“ деп сөстөрдү јартап беригер.

¹ Рубка—штурманнын отуратан јери.

² Люк—самолёттын алтыгы јанындагы эжиги.

Талайлар ла маяк керегинде үлгерлеп бичиген бичигим.

В. Маяковский.

I.

Талай суузын жара кезип,
пароходтор жүргүлейт.
Калапту салкынга соктырып,
парусту кемелер өткүлейт.
Энгиргери,

түн киргенде,
талайла жүрерге уур сүреен.
Жылым таштар эбиреде
суунын үстин бүркеген.
Пароходтор тайыс жерди
көк түште де арайдан ла,
арайдан ла өткүлейт.

Колына бинокль алып,
капитан лаптап шиндейт,
је бинокльдон караза да,
бир де неме көрүнбейт.
Капитан тын санааркайт,
аыктанып,
керебин баштайт.

Суунын үсти чакпындалза,
жылым таштар табылып келер.
Ташка тийген жаан да кереп,
бортук немедий, оодыла берер.
Кенетийин

маякта
кызыл от көрүнди.
Оны көргөн талайчы
айдары жок сүүнди.
Күйүп келип,

өчө берип,
онон ойто жарый берди.
Мында тымык—ончоор бери
келигер деп имдегендий.

II.

Лоткон огурып,
керепке табарат.
Толголгон тепкишле
бийик маякка
энгир сайын

ишмекчи чыгат.
Бийиктеги жаан фонарь,
өрт күйгендий, жарыдат.
Талайлардан онойып көрүн-
гедий

өскө фонарь табылбайт!
Пароходтор,

керептер
күүүлешти,
атанды.

Толкулардын ийдези
жүзүп жүргендерден
ырады.

Толкулар да,
суулар да жок,
күкүрт те
табыштанбайт.
Балдар жылуда,
олор үйде отургылайт.

III.

—Балдар,
маяктый болугар!
Түнде жүзүп болбой тур-
гандардын
жолын отло жарыдаар!—деп,
бичигим менин кычырат.

ГЕОГРАФИЯДАН ЛА АР-БҮТКЕН КЕРЕГИНДЕ ҮРЕДҮДЕНГ.

ЈЕРДИНГ ААЙЫН БИЛЕРИ.

Мен кўнди канайып ајыктагам.

Мен сырангай кичинек болорымда, школго жүрүп үренгелегимде, кўн мени сўреен јилбиркеткен.

Мен оны кўнўнґ ле эртен тура јангыс ла јанынанг көрүп туратам. Түшке јетире кўн там ла бийиктеп, чогы там ла изип туратан.

Түштег кедери кўн јабызап туратан. Ол там ла јабызап, ажар алдында јаан, кызыл боло беретен. Бу тужунда онын чогы да јылытпай туратан. Кей соок, чыкту боло беретен.

Кўн агаштын баштарына једеле, олордын кийинине ја-жынып турган. Тенгери кызарып турала, кубакайлана бергенде, карануй кирип, тўн боло беретен.

Сурактар.

1. Чыгып келеткен кўн эң баштап кандый јерди јарыдат?
2. Чалын тўннинг кажы јанында озо кургайт?
3. Кўннинг чогы качан тын јылыдат?
4. Кўн ажар тушта карануй кандый јерлерде озо кирет?

Горизонт.

Слер ачык јерде эмезе бийик јерде турала, эбиреде көргөнгөрдө, ыраакта тенгери јерле биригип калгандый көрүнөт.

Тенгери јерле бириккендий көрүнүп турган јерди горизонт деп айдар.

Мындый ээжини унду багар: јердин күн чыгып турган талазын *күнчыгыш* деп айдар, күн ажып турган талазын *күнбадыш* деп айдар.

Кижии јүзиле түндүк јаар баштанып туруп алза, он јанында күнчыгыш болор, сол јанында күнбадыш, кийин јанында түштүк болор.

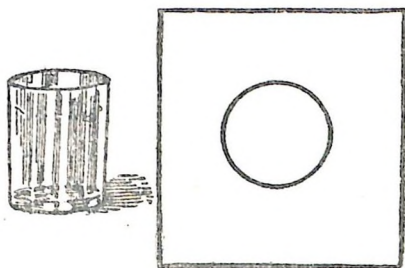
Слер јаткан јурттын (городтын) күнчыгыш јанында, күнбадыш, түндүк ле түштүк јанында не бар, айдып беригер.

План дегени не.

1. Стаканды алдыгарга тургузып, оны көрүп журап алыгар. Стаканнын јуругы боло берер.

2. Стаканды тетрадьтын үстүнө тургузып, онын түбин эбиреде карандашла чийип алыгар. Стаканнын планы боло берер.

3. Бир коробка сереңке алыгар. Оны чаазынга салып, эбиреде карандашла чийип алыгар. Төрттолук боло берер. Бу коробканын планы болор.

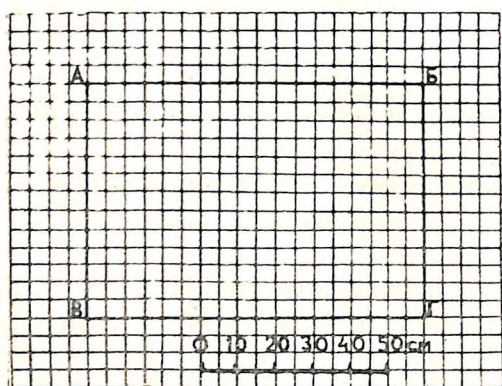
4. Столдын планын канайда эдип алар? Оны тетрадька салып болбос, — онойткондо, столдын ордын кичинектеде алар керек.

Столдын сынын, тууразын сантиметрле кемјип алыгар. Сыны 90 сантиметр, тууразы 70 сантиметр болзын.

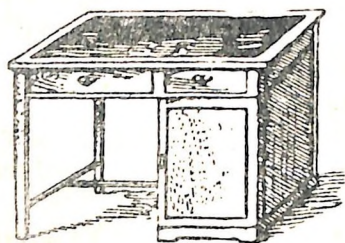
Клеткалу тетрадь алала, сол јанынан 4 клетка тоолойло, точка тургузып, *А* буква темдектеп салыгар.

А точкадан ала бу чийүдөн 18 клетканы тоолоп алала, *Б* точка тургузып салыгар, *А* точканы ла *Б* точканы чике чийүле бириктирип алыгар.

А точкадан төмөн 14 клетканы тоолоп алала, В точка тургузып салыгар; А ла В точкаларды түс чийүле бириктирип салыгар; В точкадан төмөн 14 клетканы тоолоп алала, Г точка тургузып салыгар; Б ла Г точкаларды түс чийүле бириктирип салыгар.

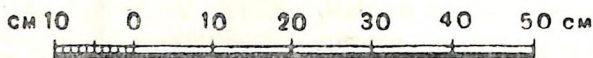

В ле Г точкаларды онойып ок түс чийүле бириктирип ийзегер, төртто-
лук боло берер, мыны-

зы столдын кичинектеткен ордын көргүзип турган тем-
дек, столдын планы болор.

Бу планды чийүлеп аларга, бис тетрадьтын эки клетка-
зын 10 см-ге бодоп алганыбыс. Мынайып кичинектеди-
п алган кемјү масштаб деп адалар.

Масштаб 1:10

Пландагы 1 см чын кемјүдеги 10 см-ге түнгей.

Тактанын, оруннын, отургуштын планын чийүлеп алыгар.

Тетрадьтын 1 клетказы чын кемјүдеги 1 м-ге түнгей.

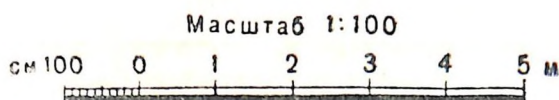
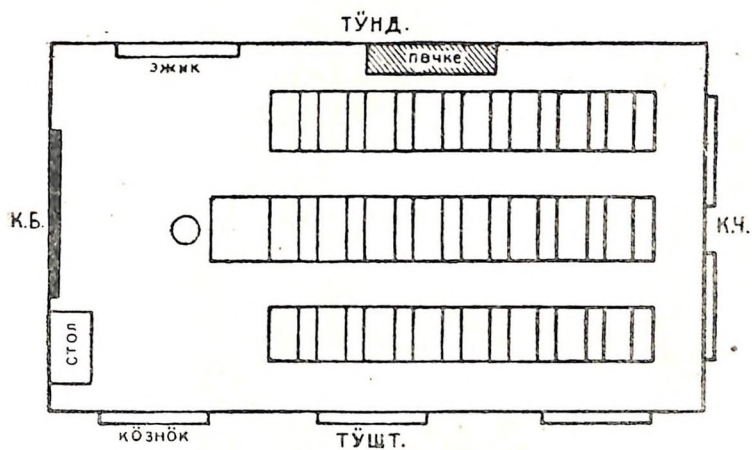
Берилген масштаб аайынча классыгардын планын чийү-
леп алыгар.

Көзнөкти, эжикти ле көзнөктөрдиг ортозындагы стенени
кемјип алыгар.

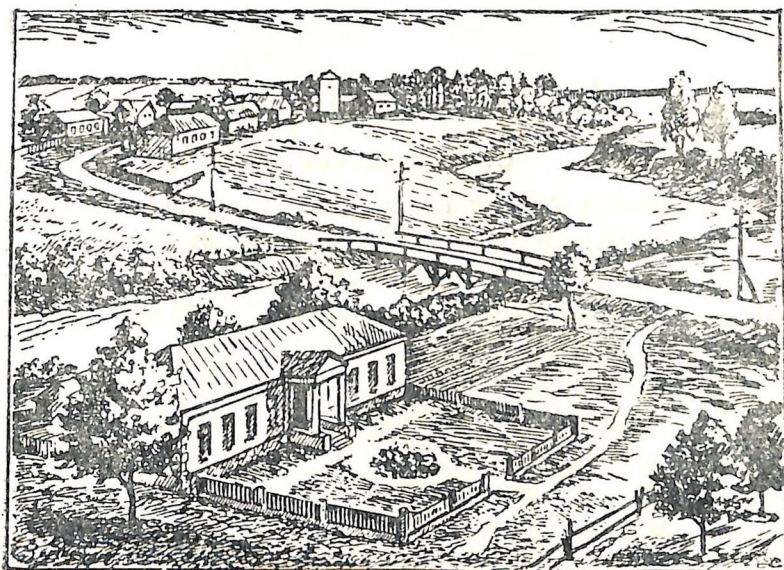
Көзнөктөрдиг ле эжикти планда темдектеп алыгар.

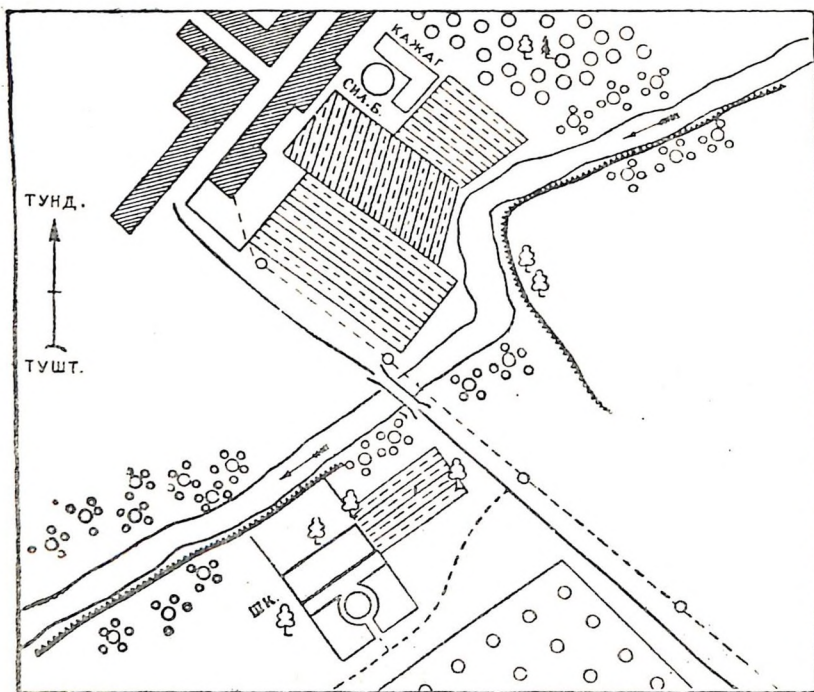
Түндүк ле күнбадыш жанындагы стенелерден үредүчинин
столына жетире ле парталарга жетире ыраак-жуугын метрле
кемјип алыгар.

Класстын планы.

Пландагы 1 см чын кемјүдеги 1 м-ге түңей.

Жакылталар.

1. Журттын журугын ла планын аяктап көрүгөр.
2. Предметтер журукта ла планда канайып көргүзилгенин түндөштиригер.

Колхозтын жерлери.

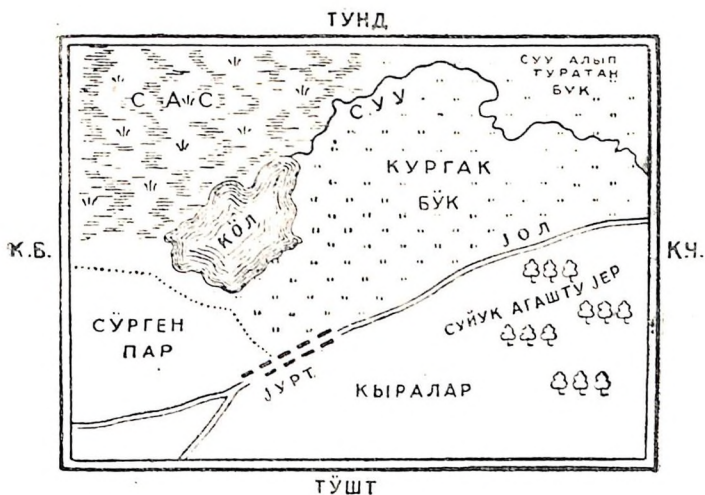
С. Покровский.

Сууны жакалай барган орук жол бүктер жаар бурулат.
Чечектү кебистий жаланла барарга кандый сүүнчилү!
Мында ак ромашкалар, чомурдын кончокторы, бүк жерде өзөтөн көк василёктор ло гераньдар, кашкалардын кыс-кылтым баштары тургулайт.

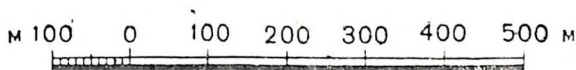
Олордын ортозыла сары ла боро адарулар түрген-түкей учкулап жүргүлөйт! Олор тату жемидин жууп аларга кандый тын иштегилейт!

Бастыра өзүмдер чечектелип турган сүүнчилү өйдө, бүктерде бир де табыш жок, амыр. Кезикте өлөннинг ортозында көрүнбей отурган талтар кенетийин тартылдай берет.

Колхозтын жерлеринин планы.

Масштаб 1:10000

Пландагы 1 см чын кемјүде
100 м-ге түңей

Көргүзү темдектер.

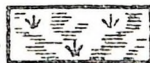
Журт турган жер.

Суу.

Бүк.

Сас.

Суйук агашту
жер.

Көл.

Эрте жаста, бүктин түс жерин суу алып ийгенде, ол жарык өндү көл боло берет. Жабыс жерлерде суу кургабай, жайына турат.

Кичинек көлдөрдүн үсти күнге жалтырайт. Олордын ортозында камыш ла кыйгак өлөң өзүп калган сас чөйилип барган.

Суунын баларыла жарандырылган бүктерде дезе жылдын сайын койу, жажыл өлөн өзөт.

Эмди июнь ай, өлөн чабар ой жууктап келедири.

Жараш жытту өлөн эдип аларга, бу бүктерге өлөн чабар машиналар ла өлөн чабачылар келер. Ондор тоолу үй улус ла кыстар бу чаап салган өлөнди тырмуушла андандырып, кургадып, бугулдап, обоого салгылаар. Онын кийининде машиналу, абралу келип, ээн арткан бүктердин өлөнүн тартып апарар.

Чичке жол бийиксү жерди өрө чыгып барды. Жаскыда суу алып туратан бүктер божоп, кургак бүктер башталды. Мында жер кургак, өлөнү кыска, кунурак.

Мында кыралар көрүнөт.

Кортошко салган кыра, чечектелип турган клевер жайа түшкөн кебистий жадат, көбү жажыл күдели жажарат, онын ары жанында арыш чечектелет.

Каа-жаа жерлерде кунурак, такыр өлөн өзүп калган пар карарып жадат.

Кыраларды өдүп барарымда, жолым агаш ортозы жаар барды. Агашту жер алтан гектарга чөйилип, бистин колхозтын жаланын така кеберлү эбирип барган. Же онын жалбагы дезе жаан эмес. Удабас ла агаштар өткүрө көк төгери көрүнө берер.

Жажыл өлөннүн ортозында кой жилектин чечектери агарып, анда-мында кызарып бышкан жилектер көрүнөт. Агаштын ортозында тал ла орешник, липа ла бөрү жилек өзүп калган.

Сурак ла жакылта.

1. Кандый бүктерди суу алып туратан бүктер, кандыйларын кургак бүктер деп адап жат?
2. Колхозто кандый жерлер бар, тоолоп айдып беригер.

Командирдин картазы.

1919 жылда бистин городко актар табару эткен. Олор суунын ол жанында окоптор казып, жажынып алган, кийин жанында, карагай агаштын ортозына, батареяны жажырып салгандар.

Таң адарда ла, актар городты аткылай берген. Бир катап адып ийеле, токтой бередилер, жарым частын бажында экинчи катап адып ийеле, база ла токтой бередилер. Олор жүк ле шыкап адып тургандар, чын адышты десе эмеш табынча баштаарга санангандар.

Бистинг дивизиянын командири жуун эдерге командирлерди ончозын жууп алды. Жуун городтын куйузында турган кичинек турада отти.

Туранын ортозында турган столдын жанында дивизиянын командири ле штабтын начальниги отурды, олордын кийин жанында командирлер жуулыжып алала, ончозы көстөрин столдон албай тургулады.

Столдын үстүндө бистинг городтын ла оны эбиреде жердин картазы жатты.

Суунын ол жанынан 75 миллиметровый пушка атканы угулды. Көзнөктөрдүн шилдери тыркыража да берзе, командирлердин кажызы да картадан бажын көдүрбеди.

Картаны кечире агын суу журап койгон, суунын жарадында десе жирме кире кара квадратиктер бар. Ол бистинг тапчы, кыска оромдорлу городыбыс. Онын алты жанында кичинек төн журап салган. Оны бис „Тас төн“ деп адап туратаныбыс. Картада десе ол сүрекей чүмдү адалган—„Высота сто один“.

Ол „Высота сто один“ деп төннинг жанынча бастыра городты өткүрө чичке жол чөйлип, сууга жетире барала, жоголып калды, онын ордында жагыс ла точкалар билдирип турды. Мында сууны кечүле кечетен, бу жерди „Joон карагайлар“ деп адайтан. Суунын экинчи жарадында чичке жол база ла көрүнип келди, онын эки жанында кандый да тегериктер көрүнди. Онызы койу, коо карагай агаш. Бу агаш суудан ала шоссе жолго жетире өскөн. Картада эки түс чийү өткүрип койгон, онызы—шоссе жол.

Картадан көрүп турзан, бастыра город мо оны эбиреде [аткан жерлер, сенин алаканында чылап, көрүнип турат.

— Же, нөкөрлөр, ончозы жарт па?—деп, командир сурады.

Штабтын начальниги Тас төннинг бажына крестик тургузып, темдектеп салды.

— Мында, бу төннинг келтегинде, оок жыраага жакынып, стрелковый рота турар. Пулемётный взвод сууны жараттай барган талдын ортозында турар. Онойткондо, өштү сууны

кечерге ченешсе, оны бир жанынан мылтыктардан, экинчи жанынан пулемёттордон адарыс. Бистинг резервтер сууны жоон карагайлардын жанынан кечеле, койу карагай агаштын ортозыла шоссе жол жаар келгилеер.

— Актардын кийин жанынан табару эдер бе? — деп, резервтин командири айтты.

Дивизиянын командири ого удур королө, — Эйе — деди.

Штабтын начальниги колында тудунып алган карандажыла жолды сындай, сууны ла агашту жерди кечире чичке чийү чийип барала, шоссе жолго токтотты. Штабтын начальниги экинчи крестик тургузып, темдектеп койды.

— Корүп алыгар, нокорлөр, шоссе жолдын онг жанында ла сол жанында — сас. Онойдордо, оштү бойынын резервин шоссе жолдон өскө жолло апарар аргазы жок. Мында оны бистинг резерв¹ тозуп алар. Оштү бойынын кийин жанындагы черүзинен эрик жокто айрылып калар.

Орой энгирде жуу-согуш баштала берди, актарды бистинг городтон жирме километрге кайра сүрүп салдылар.

Сурактар.

1. Таныш эмес жерде аайланып жүрерге карта не керек?
2. Картаны жакшы аайлаарга бис нени билер учурлу?

Маша агаш ортозында жолды канайып таап алды.

С. Меч.

Маша он бир жашту болгон. Ол ада-энезиле кожо деревнеде журтап жаткан. Олордын туразынын кийин жанында жалан жер болгон, ол жаланнын ары жанында жуукала кара суу агып жаткан, ол кара суунын ары жанында дезе агаш өзүп барган. Машанын туразынан бу агаш түндүк жаар сыраңай ыраак чөйилип барган. Агаш баштап суйук болгон, же канча ла кире ырап барганда, там ла койу болуп, агаштын ортозында там ла бүрүнкүй болуп турган.

¹ Резерв.—эм тургуза жууга киришпей, командирдин колында турган черү.

Бир катап август айда Маша меникелеп барарга суранып алды. Ол каламазын тудунып алып, јаланга чыгала, онын кийининде таштарга басып, кара сууны кечеле, агаштын јаказына једип келди. Ол агаштын аразынан мешкелер јуурга турган. Мында мешкелер көп болгон, јаан удабай онын каламазы толо берди. Маша јанарга турала, кенетийин агашта не де тарс эткенин укты. Ол бажын өрө көдүрип, тийинди көрүп ийди.

Маша азыйда тийинди јангыс ла јуруктан көргөн, эмди десе агаш ортозында тирү тийин көрди. Ол керегинде үйде куучындап берерге кандый јилбүлү болор! Маша тийинди истеп барды. Тийин агаштан агашка калып турды, Маша десе оны ээчий баратты. Онойып турганча, тийин табылбай калды.

Ол тушта Маша токтой түшти. Эбиреде агаш болгон; јаан агаштар јайканып, шуулап турган. Кара суу ла јалан кайда да ыраак јок болбой кайсын, је ологго канайып једетен? Маша онон ары јолды аайлабай барды, ол канча ла кире ырада барарда, агаш там ла койулып турды. Маша өскө јер јаар жүгүрди—ондо кандый да јуукалар, јыраалар болгон, агаштын ортозында десе онон бүрүнкүй боло берген.

Маша географияны үренген. Кизи јүзиле түндүк јаар баштанып туруп алза, кийин јанында түштүк, он јанында күнчыгыш, сол јанында күнбадыш болорын Маша билетен. Онын айылы агаштан түштүк јаар турганын ол база билетен. Је түштүк кайда, оны канайып билип алатан? Күннен билейин десе, күн көрүнбейт—тенери бүркү. Компас бар болгон болзо, ол түндүкти ле түштүкти көргүзип берер эди.

Маша коркуй берди. Јенгестү төнгөшкө отуруп алала, эбиреде ајыктап көрди. Карангуй агаш десе тунгак, кунукчыл шуулап турды. Кандый да кичинек боро кушкаш Машаны көрүп ийеле, будактан будакка учуп, араай кожондой берди: тю-и! тю-и! Ол Машага мынайда айдарга тургандый:

— Мен јаар көрзөн. Мен сүрекей кичинек, күч јок кучыһагаш, је ондый да болзо, неден де коркубай, агаштын ортозында сок јангыскап јуртайдым. Сен менен айдары јок јаан, неден коркуп турун?

Је Маша коркуп, ыйлай берди. Ол көзинин јажын арчырга, карманынан пладычагын чыгарып турала, бу јуук-

та ого сыйлап берген компасты карманына салып алганын эске алынды. Маша сўўнген бойынча кыйгырып ийди. Компас онын карманында болгоны кандый жакшы!

Јўрексигенинен улам калтыражып турган колыла Маша компасты алаканына салып алала, онын стрелказы качан токтоорын сакып турды. Учы-учында стрелка, кара учыла тўндўк жаар көргўзип, токтой берди. Маша жастырбайын деп, компасты катап айландырып ийерде, стрелка ол ок учыла база ла тўндўк жаар көргўзип тура берди. Стрелканын экинчи учы тўштўк жаар көргўзип турган. Ол тушта Маша тўштўк жаар барды, онын айылы ондо болгон.

Агаш койу, тым болгон. Кызычак тўштўк жаар барар жолдонг аза бербейин деп, компасты чыгарып, көрўп турган. Ол мынайып узак барган, кенетийин ичкери алдында жарык боло берген. Ол тўрген-тўрген базып, агаштын ортозында кара сууны, кара суунын ары жанында јалангды, ол јалангнын ары жанында дезе бойынын туразынын јабынчызын көрўп ийди.

Маша јанып келерде, ўйдеги улус шакпырап, оны беdireп барарга турган эмтир. Ол не болгонын куучындап берди. Маша айылына јанар жолды компасла таап алганын ўйдеги улус кайкажып, сўўнип турдылар. Машада компас јок болгон болзо, ол аза берер эди.

Слер јаан агаштын ортозына мешкелеп эмезе јилектеп баратан болзогор, слердин айылыгар агаштын кажы јанында турганын темдектеп алыгар. Ол тушта слер агаштын ортозынан компас аайынча, Маша чылап, чыгып келеригер. Айылыгар агаштын кажы јанында турганын билбес болзогор, ол тушта слерге компас та болужып болбос.

Компас.

Компастын эн учурлу бөлўги—курч учта айланып турган магнитный стрелка. Курч учту өзөк (стержень) тегерик коробчканын тўбинин чике ортозында туруп јат. Коробчканын тўбинде јаткан тегерикте горизонттын талаларын тем-

Кижы бойынын ууланып барар жолун компас аайынча аайлап турганы.

дектеп салган. Коробочканын ичине тозун кирбезин деп, үстүнөн шилиле жаап салган. Стрелка жаантайын бир учыла түндүк жаар, экинчи учыла түштүк жаар көргүзүп турат. Компасту жүргөн кижы агаштыг ортозында да, талайда да аспас.

КЫРА.

Аш түжүми керегинде кожонг.

М. Исаковский.

Аш түжүмичинг кожонгы
Элбек јерге јангызанзын,
Јаркынду күндий јүрүмисти
Улуска текши јарлазын.
Телкем јаан сакырымга
Талдама арыш төгүлет,
Яблоконынг байлык
түжүминен
Садтагы яблоня ээлет.

Тал-табышту јаландарга
Ырысту бис келедис,
Эбиреде көргөнисте—
Айдары јок сүүнедис:
Аш бүдетен кыралар,
Јараш јытту өлөндөр,
Түрген аккан суулар—
Опчозы эмди бисте бар.

* * *

Аштын түжүми—ийде,
аштын түжүми—ат-нере,
Аштын түжүмин көдүрген кижиге—
чактын чакка мак!

В. Маяковский.

Кырачынын сөзи.

Ч. Чунжееков.

Серүүн салкынга јайканган
Койу аштын јаражын!
Барбак сагалы сарбайган
Бышкан буудайдын мажагын!
Бийик сынду, омок кизи
Мажакты алып уужады.

Кузук ошкош, козур ажи
Алаканына толо болды.
Сүүнип каткырган кырачы,
Колын јайа тудуп, айдат:
„Кичееген ишчининг кўчи
Кижиге ырысты табат“.

Аш өзүмдер.

Бисте колхозтордын сүрекей жаан жалаңдары аш өзүмдер-бүркөлгөн.

Аш беретен өзүмдерди аш өзүмдер деп адагылайт. Аш өзүмдердин үрөн-чарагынан калаш ла жүзүн-жүүр крупалар белетегилейт, саламы дезе малдын азыралына ла хозяйственный керектерге барып жат.

Арыштын мажагы. Буудайдын мажагы.

Арбанын мажагы.

Буудайдын айрыланып өзөр мажагы.

Эң учурлу аш өзүмдердин бирүзи—арыш.

Арыштын чечеги көскө иле көрүнбөй жат, ол өңг жок, кичинек, жакшы билдирбес.

Арыштын чечектери бир мажакка жуулып калган. Чечектелип божогой кийининде мажакта үрөн бүдет.

Арыштын тазылы барбак.

Арыштын сабы (саламы) үйелү, өзөгү көңдөй.

Арыштын жалбырактары чичке, узун, омор бойынын алдыгы бөлүгиле сапты курчап алат.

Арыштын табылып келгени сүрекей жибүлү. Жебрен өйдө түштүк жерде арышты от өлөң деп бодогылап туратан, ол тушта арыш буудай салган жалаңдардын ортозында өзөтөн болгон. Жер ижи түндүк жаар өдүп турар тужунда, түндүк жерлердеги албатылар бойлорынын түштүктеги айылдашта-

рынан үрен алып, бойларынын јерине буудайдын үрениле кожо арыштын да үренин апарып тургандар.

Ондый колуш үренди тўндўк јерде үрендегенде, буудай көп сабазында тонуп калатан, јалангда дезе јангыс ла арыш артатан болгон. Улус онызына ајару салып, арышты сооктон коркубас өзўм әдиш өскүрер болды.

Сула.

Тараан.

От өлөн болгон арышты кижик культурный өзўм әдиш онойдо кубултып алган.

Арбанын ла буудайдын тазылдары, саптары, јалбырактары арыштыйындый ок. Арбанын ла буудайдын үрени база онойып ок мажакка јуулып калган.

Суланы ла тараанды арыштан, буудайдан, арбадан ағылап аларга јенчил, ненин учун дезе, суланын ла тарааннын чечектери әәлип турган јалмуурга јуулып калган өзот.

Аш өзўмдерди јаскыда ла кўскиде үрендегилеп јат, темдектезе, арышты ла јўзўн-јўўр сортту буудайды онойып үрендегилейт, арышты јайдын учында әмезе кўс башталза үрендегенде, јангы чыккан арыш кыш башталарына јетире тыгып калат. Ол кардын алдында кыштап, јаскыда дезе каттап өзўп турат.

Сурактар ла жакылталар.

1. Статъядан кычырган аш өзүмдердин аттарын тоолоп айдып беригер.

2. Аш өзүмнинг бөлүктерин айдып беригер.

3. Аш өзүмдердин сабы канайып адалат?

4. Кандый өзүмдердин чечектери—жалмуур, кандыйларынын—мажак?

5. Кандый аш өзүмдер жадаган деп, кандыйлары жылдам деп адалат?

Тараан.

Тарааннын кашазын ончо улус билер. Кашаны актап салган тарааннан эдиш жат.

Тараанга суу көп керек жок: ол каан да жылда өзүп турат. Озогы тушта тарааннын түжүмү сырангай ас болгон—бир гектардан жүк ле 20—30 пуд тараан адып туратан. Кезик аразында десе гектардан жүк ле 10—12 пудтан алатандар.

Тарааннын түжүмү ненин учун коомой болгон? Ненин учун десе, оны коомой кичеейтендер болгон.

Академик Лысенко ло онын болушчылары тараан бийик түжүм бергедий айалгаларды үренип билип алгандар. Олор тараанды качан, канайып үрендесе жакшы болорын, от өлбөндөрдөн канайда чеберлеп, оны канайда кичееп көрөтөнин жартап алган.

1939 жылда колхозтор тарааннын бийик түжүмү учун тартыжу баштадылар. Олор бойлорынын амадузына једип алгандар. Тарааннын бир гектардан алар орто түжүмү 100 пудка көдүриле берди, көп колхозтор десе онын до бийик түжүм алып жадылар.

Кажы ла колхоз, кажы ла колхозчы жакшы ла көп түжүмдү тараан аларга кичеенип јат. Је Казахстанда Чаганак Берсиевтин јууп алган түжүминдий түжүмди эм тургуза бир де кижі албаган.

1940 жылда Берсиев бир гектар јерден 650 пуд тараан алган, 1943 жылда десе 1206 пуд алган. Ондый түжүмди эмдиге јетире кем де, кайда да албаган. Тараан эн бийик түжүмдү өзүм боло берди. Тарааннын бийик түжүмине Берсиевти ээчий өскө дө колхозчылар једип алгандар.

Бу тоолорды түнгдештирип көрүгөр: озогы тушта бир

гектар жерден 10—12 пуд тараан алып туратан, эмди дезе 1206 пудтан алгылайт. Жүс катап көп! Мындый кубултаны советский наука ла советский улустын иш-күчи тѳзѳгѳн.

Сурактар.

1. Тарааннын тўжўмин бийиктедерге колхозчыларга кандый учёный болушты?
2. Колхозчыларга болуш жетирерге ол учёный нени жартап алар учурлу болгон?
3. Казахстанда Берсиев кажы ла гектардан канча кире тараан алды?

Кукуруза.

Кукуруза.

Кукуруза деп өзүм бисте табылганынан бери 400 кире жыл өткѳн. Кукуруза кижинин сынынан да бийик өзѳтѳн өзүм. Кукурузанын ўрендери бокчыйга жуулып калган. Кукурузанын бокчыйлары сўрекей амтанду ла ток. Кукурузанын сабын ла жалбырактарын малдын азыралы эдиң тузала-надылар.

Агажы ас жерлерде кукурузанын кургак сабын одургылап жат.

Бисте кукуруза тўштўк жерлерде өзѳт.

Сурак ла жакылта.

1. Кандый өзүмдердин ўренинен кулур, кандый өзүмдердин ўренинен крупа белегилеп жат?
2. Башка-башка аш өзүмдердин ўрендерин жууп алыгар.

Жер иштеечилердин каршулу ѳштўзи.

Ак ѳлѳн деп от ѳлѳн бар.

Каршулу от ѳлѳндѳрдѳн бу сыранай ла каршулу ѳлѳн. Ак ѳлѳн кандый ла жерлерде, кандый ла айалгаларда ѳзѳт. Ол изў чѳлдѳрдѳ дѳ, агаш ортозында кѳлѳткѳ дѳ жерлерде ѳзўп турат. Ак ѳлѳн састу ла жерлерде, ташту тууларда да учурап жат.

Ак ѳлѳн бир де неме ѳспѳйтѳн дѳ жерлерде ѳзўп турат. Ол тын изўге де, коронду соокко до алдырбай жат.

Ак өлөң сүрекей түргөн өзүп көптөйт. Ак өлөңнинг бир өзүми он мунга жуук үрен берип жат. Ого үзеери, онын сүрекей узун тазылынан жаңы өзүмдердин канча жүс корболоры өзүп чыгат. Ак өлөң жылдын сайын канча мун жаңы үрендер ле корболор берип, он жылдардын туркунына өлбөйт.

Кыра ижинде турган улус бу өлөңди сүрекей кичеенип жоголтып жадылар.

Сурактар ла жакылта.

1. Ак өлөңнинг чыдамкайы керегинде, онын өзүп көптөбөри керегинде слер нени билип алдыгар?

2. Ак өлөңди јер иштеечилердин каршулу өтшүзи деп, ненин учун адаган?

3. Ак өлөңнинг ле буудайдын тазылын, сабын, жалбырактарын ла мажагын аяктап көрөлө, бу өзүмдердин түнгейин ле башказын айдып беригер.

Ашту јаландагы јуу.

К. Клоков.

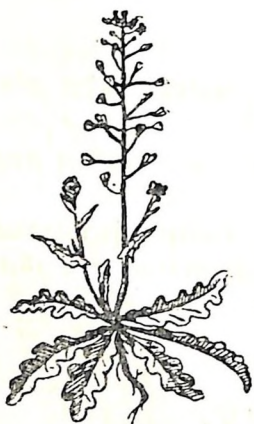
Ашту јаланда табыжы јок јуу—от өлөңдөрддин ле культурный өзүмдер ортодо јемит ле чык учун јуу өдүп јат. Бу күүн-кайралы јок јуу.

Байлык түжүмдү аш јуунадып аларга колхозчылар ашту јаландарга удобренилер тартып жадылар. Је јаланда от өлөңдөр табылып келгежин, колхозчылардын иштеген ижинен јаан туза јок болор. От өлөңдөр аш өзүмдерге керектү јемитти ле чыкты блаажып турат. Кара сула деп от өлөң кыртыштан сууны, буудайга көрө, бүдүн јарым катап көп алып јат.

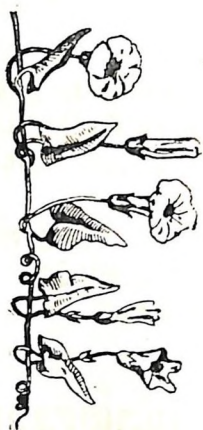
Оролыш деп от өлөң буудайдын сабына оролгондо, буудай чыдажып болбой, јерге јыгылып турат. Ондый буудайды комбайнла јуунадарга сүреен күч. Јаланда көп мажактар артып јат.

Кырада куколь деп от өлөң өскөндө, ашты согор тушта онын коронду үрени аштын үрениле колужып калат. Ондый кулурдан быжырган калашты јигенде, кижинин күүни булгалып, кускузы келер.

От өлөңдөр бойлоры каршузын јетирип турганына үзее-ри, каршучы курт-конгустарга јарамыкту јер болуп јат. Каршучылардын бирүзи, түнде учуп јүрөп јелбер көбөлөк, бойынын јымыртказын оролыш деп от өлөңнинг јалбыракта-рына салып јат.

Күдүчининг каптыргазы.

Оролыш.

Василёк.

От өлөңдөр түргөн өзүп көптөөр лө чыдамкай өзүмдер. Јылдам буудайдын бир үренинен 120—200 үрөн бүдүп турган болзо, бу ок өйдө василёк деп өлөңнинг бир үренинен Јылына 6500 үрөн бүдүп јат.

Культурный өзүмдерге кижн болушпагажын, салган ашты от өлөңдөр туй базып салар. Кыраны бойынын өйинде одоп, от өлөңдөрдн јоголтып салгажын, ашту јалан бийик тўжўм-дў аш берер.

Кыраны одоп билбес кижн кара сула деп от өлөңдн ју-лар ордына суланы јулуп салардан маат јок. Культурный өзүмдердн от өлөңдөрдөн аңылаарга үренип алар керек. Кыраны от өлөң чечектегелек тушта одоп, от өлөңдн јер-ден тазылыла кожо јулуп турар керек.

Јулуп салган от өлөңдөрдн јер сайын таштабас керек. Олор јааштын кийининде катап ондонып келеле, јангы та-зылдар божодордон маат јок.

Үрендеер алдында үренди кыйалта јоктон арутап турар керек.

Сурактар ла жакылта.

1. От өлөңдөр культурный өзүмдердег нени блаажып жадылар?

2. Жемит, жарык, өзөр жер учун тартыжуда культурный өзүмдер ненин учун жегедилер?

3. Кажы ла от өлөңнүн каршузы керегинде айдылып турган строчкаларды тексттен таап алала, кычырыгар.

4. От өлөңдөрлө канайып тартыжар?

5. От өлөңнүн үрендери үрен ашка кожулбазын деп, от өлөңдөрдү качан одоор керек?

Аш түжүмунинг төрт бутту өштүлери.

А. Формозов.

Бистин орооныбыстын түштүк талазында чөл жерлерде хомяктар, чычкандар ла полёвкалар¹ көп. Көп өркөлөр малдын одорлорында бойлорына ичеген каскылап алала, ашты үрегилеп жат. Бу каршучылар жылдын сайын көп мундар пуд аш үрегилейт.

Полёвкалар жемидин жангыс жерге отуруп жипр кылыкту. Агычак ажанган жерде керткен салам саргарып жадат. Ондый чогунтыларды орус улус чычканнын „ажанар столы“ деп адагылайт.

Кезик жылдарда полёвкалар бир канча мун гектар ашты үзе кертип, үрөп салатан болгон. Ашту жалаңдарды онойып ээн артысканын көргөн кижилер оны качан да ундубас.

Салган ашка анчадала буудай корболонып келер тушта өркөлөр жаан каршу жетирет. Бу өйдө өзүмнүн сабында тату жулук көп, бу жулук өзүп турган мажак жаар барып жат. Өркөлөр өзүмнүн сабын үзе тиштеп ийеле, онын жулугун сооруп турадылар. Өркөлөр курсактанган кырада куру жерлер артып калат.

Хомяк.

¹ Полёвка—чычкандарга жуук агычак, журт хозайствонун каршулу өштүлөрүнүн бирүзи.

Аштанып келген мажакты өркөлөр ээй тартып алаала, сыраңай төзиненг кыйып ийедилер.

Хомяктар аштын мажагына база онойып ок једип турат. Хомяктар бышкан ашты јип јадылар. Хомяк үренди оозына, эки јаагына јууп алат. Хомяк эки јаагынын баштыгаштарына үрен тыктап алаала, бу јемидин ичегенине апарып јат. Хомяк эки јаагынын баштыгаштарында бир катап апарган үрен 50 граммга једет.

Хомяктар анчадала күделинин бажын, мырчактын үренин јуурга сүүп јадылар. Хомяктын ичегенинин јанында төгүлип калган үренди јаантайын таап алар аргалу. Күскиде, јут болгондо, бу төгүлген үрендер кылгаланып өзүп келет.

Јаланнын чычканы.

Ол тушта ичегенин јанындагы төстөк јер боро бңдү кыранын ортозында чокум јажыл бөрүгештий көрүнет.

Оок ангычактар, темдектезе, јүзүн-јүүр укту полёвкалар кышка азыкты база белетейт. Полёвкалар бойлорынын ичегенине бүткүл мажактар тажып алат. Клаттын ла обоонин алдында јүретен чычкандар азыкты көп белетеп јадылар. Мен бир катап чычканнын јүк ле бир кладовойнан үч мун кире мажак тапкам. Ондый кладовойлор дезе көп болгон.

Хомяктар, өркөлөр, полёвкалар, чычкандар—аш түжүмнин өштүлери. Олорло куун-кайрал јок тартышкылап јат.

Сурактар ла јакылта.

1. Аш түжүмнин төрт бутту өштүлерин адап беригер.
2. Ашты өркөлөр канайып үрегилейт, хомяктар канайып үрегилейт?
3. Хомяк эки јаагынын баштыгаштарында бир катап канча грамм үрен апарат?
4. Хомяк кышка канча кире аш белетеп алат?
5. Чычкандар ла полёвкалар ашты канайып үрегилейт?

Өркө тудачы кичинек анчы.

Херсондо биске мынайып айдыштылар:

— Петровскийдин адыла адалган колхозко кыйалта јок

табарыгар. Ондо Девятко Володяла таныжып алыгар. Уулчак бир мунг өркө туткан, эмди экинчи мунды тудуп јат.

Петровскийдин адыла адалган колхоз—райондогы сыра-
гай ла ыраак деген колхозтордын бирүзи. Бис буудайдын,
кукурузанын, арбанын, күнкузуктын элбек јаландарын эби-
реде јортуп, бу чөллө узак бардыбыс. Учы-учында јажыл
садтардын ортозында туралар көрүнди. Петровскийдин ады-
ла адалган колхоз шак бу болгон.

Бис ондо Девятко Володя деп пионерле таныштыс. Бу
уулчак өркө тударга эмик тузакту бир де чүми јок чапкы ја-
зап алган эмтир.

Володя көп ондый чапкылар белетеп алала, бойынын от-
рядындагы нөкөрлөрине үлеп берген. Володянын јозогы
аайынча көп чапкыларды балдар бойлары да јзап алдылар.
Эртен тура, школго барар алдында, балдар јаланга барып,
өркөнинг ичегендерине чапкыларын тургузып саладылар.
Ўредү божогов кийининде, јанар тушта дезе, олар чап-
кыларга кабылган өркөлөрдү јууп тургандар.

Бир өркө јылдын туркунына 6-дан 16 килограммга јетире
аш јип салат. Девятко Володя бойынын төрөлине бир канча
тонна аш чеберлеп берген. Володядан јозок алган балдар
база да канча кире аш корулап алар!

Сурак ла јакылталар.

1. Пионер Володя төрөлине кандый болуш јетирди?
2. Отрядтын јуунында Девятко Володянын ижи кере-
гинде куучындап беригер.
3. Јаландардын өштүлери ле слер канайып тартыжып тур-
ганыгарды куучындап беригер.

Бистин чындык најыларыбыска —куштарга килемји јетирели!

I.

Тымык јаскы күнде јаланда коңустардын, чымылдардын
ла өскө дө курт-коңустардын күўлежип турганын тындап
угугар.

Бу чымылдар, коңустар ла олардын јымырткалары, јү-
зүн-јүүр көбөлөктөрдин гусеница-курттары—садтардын, ого-

родтордын, јаландардын, ағаштардын, бастыра јажыл өзүмдердин јеткерлү өштүлери болуп јат. Олор јажыл өзүмдердин јалбырактарын кемирип, бұрчүктерин, чечектерин јип, ағаштардын чобразын ойо кемирип, јилектерди, плодторды үреп јадылар.

Јажыл өзүмдерди кем корулайт? Бу өштүлерге кем чыдаар?—Куштар.

Үренчи узун куйругын јайкап, кере түжине жүгүрип жүрет. Ол огородтогы грядкаларды, јолдын эки јавындагы өлөңди ајыктап көрөт. Бу кушкаш бир де конгусты, бир де гусеница-куртты божотпой, тудуп алала, уйазындагы балдарына апарып берет. Онын уйазы туранын көзнөгинде әмезе көндөй ағашта болуп јат.

Ағаштын кожоңчы куш-каштары — торчык ла зорянка бойлорынын јемидин ағаш ортозында койу жыраалардын төзинен жууп јадылар.

Көктөштөр бороңоттын, малинанын жырааларын, яблонянын бұрин ајыктап жүрет.

Олор күйе деп сыраңай оок то курт-конгустарды, гусеницаларды ла конгустарды да јоголтып турат.

Чымыл тудачы чокур кушкаш бойынын уйазынын јанында, каруулда турган часовой чылап, кетеп отурат. Ол бир кезек өйдин бажында, бойынын јеринен селт әделе, учуп бараткан чымылдарды тудуп турат. Конгустар ағаштардын чобразына канайып та терен кирип алза, кушкаштар олорды оноң до чыгарып алар. Томуртка бойынын бек, курч тумчугыла ағаштын чобразын чокуп, ондо јажынып алган конгустарды бойынын аткакту тилиле чыгарып алат.

Јаскыда бистин јаландарыбыста кара баарчык жүрет. Кара баарчык огородторды да, садтарды да ундубайт—ол курт-конгустарды бастыра јерлерден тудуп јат.

Бистин сүүген карлагаштарыбыс көбөлөктөрдү, чымыл-

дарды учуп барадып каап турат. Карлагаштар бойынын той балкаш уйазын туранын ла сарайдын жабузынын алдында жазап жат. Уйа жазаарга керектү той балкашты олор буунтыннын эмезе агын суунын жарадынан алат.

II.

Бистин колхозтордо аш тўжўми учун, жалаңдар учун, жажыл садтар ла ағаштар учун тартыжып турган канатту черўнин тоозын билип алайын дегежин, көп куштарды тоолоп айдарга керек болор эди. Бистин айыл-журтыбыстын жанында көп куштар жүрзин деп, бис кичеенер учурлу, балдар.

Слер куштарга неле болужар аргалу?

Куштар бойынын уйазын койу жырааларда да, жаан ағаштарда да, ағаштын көңдөйинде де жазагылап турат.

Шак онын учун бис жалаңдагы ағаштарды, бистин айылыбыстын жанындагы жырааларды ла ағаштарды ўреп кестирбей, эчкилерге јидирбей, оморды кандый ла бар аргабысла корулап турар учурлу.

Слердин деревнеде ағаштар ас болзо, оморды отургузар керек, бу отургускан жажыл өзўмдерди јакшы кичееп, көрўп турар керек.

Јаскыда кажы ла туранын жанында ла садтарда кара баарчыктын ла өскө лө кушкаштардын уйаларын тургузып салгажын, кушкаштар ондо турлулай берер. Кышкыда ла јастын јут күндеринде кормушкалар жазап, куштарды азырап туругар.

Эн учурлузы—куштардын уйазын качан да буспагар, оморды өлтўрбегер. Бу керекти бойыгар да ундубай кичў карындаштарыгарга, сыйындарыгарга ла нөкөрлөригерге айдып берерге ундубагар.

Сурактар ла јакылта.

1. Јалаңдардын, садтардын, огородтордын, ағаштардын өштўлерин тоолоп айдып беригер. Слер бу өштўлердин кандыйларын билеригер?

2. Бис куштарды бистин чындык најыларыбыс деп, ненин учун айдып јадыбыс?

3. Ағаштын чобразындагы личинка-јымырткалардан ла конустардан ағашты кандый куштар корулап јат?

4. Огородто, жалаңда, садтарда гусеница-курттарды ла конустарды кандый кушкаштар жоголтып жат?
5. Куштар уйаларын кайда жазайт?
6. Бис куштарга кандый килемжи жетирер учурлу?
7. Слер бойыгардын канатту најыларыгарга кандый килемжи жетирип туругар?

Баарчык.

Ч. Чуннижеков.

Јаш кайында уйалаган
Јараш баарчык, эзен бе?
Сен ыраак јерде кыштаган,
Јакшы амыр келген бе?
Канча куштардын тилиле
Эдип турган кушкажым,
Төрөл јериме келеле,
Јайым учуп турадын.
Көп ороондорды өдөлө,
Уур жүрүмди жураидын.

Менин журтыма келеле,
Кожон чүмдеп јыргайдын.
Чечектү, сүрлү садымда
Күнүг сени сакыдым.
Јажыл бүрлү кайында
Сеге турачак тургустым.
Туулган чокур јымырткан
Түрген учар куш болзын.
Аш-кырамды курт-конустан
Коруп аларга болушсын.

АЗЫРАНТЫ ТЫНДУЛАР.

Степанка ла Чыйрак.

Р. Фраерман ла П. Зайкин.

I.

Степанка чыйрак ла жараш аттардан өскө бир де немени онойып тыг сүүбейтен ошкош. Ол колхозтын аттарынын чоло адын ончозын билетен, бу аттардын көп сабазы, анчадала Жилек деп жеерен бее, Степанканын сүрекей жуук наязы болгон.

Степанканын туразы колхозтын конюшнязынын жанында турган, ондо не солун бар деп көрүп ийерге, Степанка конюшняны табарбаганча өтпөйтөн.

Бир катап жаскыда эртен тура Степанка колхозтын конюшнязына кирип барды. Көрүп турза, Жилек жагыскан эмес, онын будынын жанында, саламнын үстүндө, база ондый ок жеерен, жаан башту, узун бутту кулун жатты. Степанка кайкаганына ла сүүнгенине кыймыктабай турды.

Степанка кулунды лаптап көрөргө эгейип алала, „Буттарынын узунун!“ деп сананды.

Эртенгизинде кулун энезиле кожо колхозтын конюшнязынын жанында, жажыл өлөңдү жерде одорлоп жүрди. Мында балдарлу кастар, бозулар ла колхозтын кураанду койлоры жүрген.

База бир-эки күн өткөн кийининде кулун мантап, ак башту бозула ойноп жүрген. Мындай чыйрак бүткенинен улам кулунга „Чыйрак“ деп чоло ат адаган.

Жилек эки неделеге жуук конюшнянын жанында одорлоп жүрген. Онын кийининде Жилекти база ла катап жегип, иште-

гилей берген. Чыйрак дезе мойынында Степанканын тагып берген конкочогын шынгырадып, энезин ээчип, базып жүрген.

Кулунды өскө аттар теппезин деп, бригадир Жилекти түнде одорго чыгартпайтан. Же ондый да болзо, конюхтар кулунду беени өскө жылкыларла кожо бир катап чыгарып ийгендер.

Эртен тура Степанка бойынын наязын көрөргө жедип келеле көрзө, кулун мойынын суй салып, жаш өлөннүн үстүнде кыймык жок жатты. Степанка базып келеле, кулуннын адын адап кычырды. Же кулун кыймыктабады. Кулун көзин жумуп та алган болзо, тычып жатты. Степанка кулуннын мандайын сыймап көрзө, жаан тижик бар эмитир. Чыйрак бажын кыймыктадып, буттарыла тепкилене берди. Кулунды сыймаган колын көрөрдө, канга уймалып калган. Колодецтен суу экелеле, кулуннын шыказын јунуп та ийерде, бир де болуш болбоды, кулун кыймыктанбай жатты. Онойдордо, Степанка колхозтын счетоводына—Иван Яковлевичке барды.

Иван Яковлевич Чыйракты аяктап көрөлө, кулун түнде өскө беени энезине бодоп түртүп ийерде, онызы тееп ийген болор деди.

— Сөөги жарылган болгодый, тирү артатаны кандый ла болбогой—деп, Иван Яковлевич айтты.

— Иван Яковлевич, кулунды больницага апаралыктар, өрөкөн,—деп, Степанка жайнады.

— Председательге айдар керек—деп, счетовод айтты.

— Сен баратан турун, Иван Яковлевич,—деп, председатель жакарды.

Счетовод ло Степанка районнын больницазына эниргери жеттилер. Врач Чыйракты шиндеп көрөлө: „Кулун неме болбос, өлөр“—деди. Онойып айдарда, Степанка ачу-корон ыйлай берди.

— Бу уулчак не ыйлап туру?—деп, врач Иван Яковлевичтен сурады.

— Ол кандый ла малга килемкей, бу кулунга дезе сүрекей кару болгон.

Онойдордо доктор айтты:

— Же, ыйлаба, уулчак, мен сеге эм берейин. Эмдеп көр, айса болзо, жазыла берер. Кулун энезин эмип болбос: будына туруп болбой јат. Аптекадан умчы садып ал, беенин сүдин саап алала, болуштопко уруп, баланы умчылаган чылап, умчылап азыра.

Степанка кулунла бир канча кўннинг туркунына турушты. Жилек узак саадырбай тепкиленип, Степанка саарга жууктап келгенде, колындагы айагын чачылта тееп ийетен. Учучында керек ондоло берди. Кулуннын шырказы жазылып, бут бажына бойы турар болды.

— Сенин кулунунг неме болбос!—деп, колхозчылар айдыжып турган. Степанка десе кулунды сўреен кичееп азырап турган. Чыйрак жазылып, бажын көдүрүп, энезин эме берди, база бир айдын бажында киштеп, барбак куйругун өрө көдүрүп алала, акта мантап жүрди.

II.

Степанка жаанап, алтынчы класста үренип турган. Чыйрак десе бийик сынду, торкодый жалду, чичке бутту, жаан көстү, жараш бүдүмдү ат боло берди.

Степанка кўнүн сайын эртен тура конюшняга келип, тусту кара калашла Чыйракты азырап турды. Жаскыда ла жайгыда десе, Степанка бүкке барала, ыраактан Чыйрактын адын адап, кыйгырып ийгенде, ол мантап, једип келетен.

Чыйрак үчүнчи жажына барадарда, Степанка оны јенгил чанакка јегип, үредип алган. Жаскыда Чыйракты тырмуушка јегип, иштегилей берген.

Жуу башталды. Советский Черүге аттар алып турган. Атарды алып турган јерге Степанка најызын бойы јединип, апарып берди. Чыйракты черүге јарагадый ат дешти. Атарды алып турган кижии аттын койу, быјыраш куйругында буулап койгон јарчаачакты көрүп ијди.

— Мынызы не?—деп сурады.

— Менин адымды минип жүретен командирге бичиген бичик—деп, Степанка каруузын берди.

Јарчаачакта мынайда бичип салган:

„Бу атты алган кижии јетирү этсин деп, сурап турум. Сўреен чыйрак, јакшы ат. Бичикти мындый адресле бичизин: Великий деп јурт, „Звениящий ключ“ деп колхоз, Терebuлин Степан Михайловичке“.

Бойынын бичигине каруу келерин Степанка јаантайын сакып жүрген.

Бир катап почтальон жуулажып турган черүден келген письмо экелди, бу письмоны кавалерийский эскадроннын

командири капитан Андросов минип жүрген адын азырап, чыдаткан учун „Звенящий ключ“ деп колхозко ло Степанкага күндүзүн жетирип бичиген эмтир. Бу ат жууда ылгым да, чукулчы-казыр да, жалтанбас та деп, көп немецтерди тейсей баскан деп, оны минип алган шыркалу солдатты жуу болуп турган жерден алып чыккан деп, командир жетирген.

Письмодо Чыйрак тирүү ле бойы туруп жаткандый карточка келген.

Карточканы Степанкага бергендер. Степанка оны шилдеп жазайла, бойынын орунынын жанындагы стенеге илип салган.

Сурактар.

1. Степанка Чыйракты канайып кичееп көргөн?
2. Степанка бичиктү жарчаачакты аттын куйругына ненин учун буулаган?
3. Колхозко ло Советский Черүге Степанка кандый туза жетирди?

Паша—бозу азыраачы.

Ф. Панфёровтын бичигени аайынча.

Кырланды одура чанкыр платьелү кыс жүгүрүп баратты. Салкын, ойноп турган чылап, онын чачын элбиредип турды. Төмөн бүкте, жыду баргаанын ортозында, бозулар жүрди. Олор чанкыр платьелү кысты көрүп ийеле, баргаанын ортозынан баштарын чыгарып алып, тым тура берди.

— Мен слерге эмес... Мен бүгүн амырап жадым, көөркийлерим... Билип тураар ба?—деп айдала, кыс көндүрө жүгүрди.

— Мө-öö... ö-ö-ö—деп мөөрөжип, бозулар кыс жаар болгулады.

Жалбак мандайду, мыйрык бутту, жеерен бозу једижип келеле, кыстын чанкыр платьезине түртүп ийди.

— Чымыл! Баштактанба!—деп, кыс кыйгырып ийди.—Менин јазанып алганымды көрбөй турун ба? Уймаба! Угуп турун ба?

Бозулар ончозы онын јанына келди. Онын платьезин јалагылап, эркеледип тураган колына түрткүлөп, эбиреде туруп, ынгыраныжып турдылар, бир канча минут өткөн кийин

нинде кыстын чанкыр платъези өлө-чокур болуп, уужалып калды.

— Бу слер кайттаар, шокчылдар, менин платъемди үрөп ийдеер ине! Лиза, сен уйалбайдын ба?—деп, Паша тижн бозуны кезедип айтты.—Сенин кулагын койоннын кулагынды, баштагын десе...—дейле, эрмегин жетире айтпады.

„Аксак таан“ деп, көмүр ошкош кара көстү, тижн бозу мантап келеле, кыстын мыкынына сүзүп ийеле, чөйө мөөрөди.

Совхозтын политотделинин начальниги Разин удур келеде, тын каткырып ийди. Оныла кожо городтон келген айылчылар болды.

— Бу бистин бозу азыраачыбыс—Паша Левченко. Бу жүргөн бозуларды ончозын ол азырап алган. Сени бозулар жалаган ба?.. Сен не жазанып алган?

Паша платъезин түзедип, бозуларды бойынан араай жайладала, жүрексип куучындады:

— Мен бүгүн амырап жадым... Эжем жаар барып келейин деп санангам, бозулар десе мени тозуп алды.

— А-а-а! Сен бозуларды канайда кичееп азырап алганынды бу айылчыларга куучындап бер—деп, Разин сурады.

Пашанын качарлары кызара берди.

— Мында чүмдү неме жок—деп куучынын баштады.—Бу тижн бозу чыгарда мылжы болгон—деп, кертек тумчукту тижн бозуны көргүзип айтты.—Бистин управляющий оны көрөлө: „Бу бозу ба? Бу баканын балазы эмитир ине...“—деген. Бу кичинек Малютка чыккан тарыйын өрө туруп болбойтон, көнөктөн сүт ичип болбой, тумчаланып, соокко калтырап туратан. Мен оны аяктан азырап, бойымнын тонымла ороп, чыдадып алгам... Көрзөбөр, эмди кандый.

Кыстын куучындап турганына жөпсинип турган чылап, Малютка куйругун чычайтып ийеле, туура тап эдип, айландыра мантап келеле, база ла Пашанын жанына једип келеле, мөөрөп ийди.

— Көрзөбөр мыны... кандый шулмус—деп, Паша оморкоп айтты.

Паша бойынын бозулары керегинде биске узак куучындады.

— Мен книжкалар да кычырып жадым. Бир катап бисте

Кан-кереде деп бозу бар болгон. Ол чыккан ла бойынча мөөрөгөн. Мөөрөп лө турар, мөөрөп лө турар. Оны азырап та салзан—мөөрөөр. Жатырып та салзан—мөөрөөр. Базып жүрзин деп чыгарып ийзен—мөөрөөр. Ыч тун амыр бербеген. Мен эркеледиң, сыймап та турзам—эш неме болбойтон. Ветеринар келеле, эм берген кийининде, Кан-кередениң мөөрөйтөни токтой берген. Онын ичи оорыган эмтир. Мынды тегин ле немени билбегениме сүрекей ачынгам. Оноң ло бери книгалаң кычырап болдым. Ыренерге барарым. Зоотехник болор күүним бар.

Сурактар.

1. Пашаны ижинде не сүүндирген?
2. Пашаны стахановка деп, нениң учун айдар керек?

„Сүтле аккан суулар“ керегинде чөрчөк чындыкталзын.

Академик *Е. Лискун.*

Сүтле аккан суулар бар кайкамчылу јер керегинде чөрчөкти слер, байла, ончогор көп катап укканыгар, балдар.

Чынын алгакын, ондый көп сүт бололо, суу болуп ага беретен ой бир тужунда болор бо?

Ондый ой келер, ондый ой болорго јетире јаан удабас. Бис слерле сүрекей јакшы ороондо—Советтердин ороонында јуртап јадыбыс. Бу ороондо эн јаан пландар сүрекей түрген бүдүп јат.

„Сүтле аккан суулар“ керегинде чөрчөк чын боло берзин деп, советский учёныйлар, колхозчылар, совхозтордын ишчилери эмди, бастыра кўчин салып, иштегилеп јат.

Мал азырап турган улустын бир јаан јенўзи керегинде мен слерге куучындап берейин деп турум.

Костромской областта, Волганың јанында, сууга алдырып туратан бүктердин ортозында, мал өскўрип турган „Каравоево“ деп јаан совхоз бар.

Телекей ўстўнде эн көп сүт беретен јангы, советский укту

уйлар өскүрип алар деп шүүлте шак мында табылган. Совхозтын ишчилери жаңы укту мал өскүрип алар иште эрчимдүү иштеген...

Советский улус амадузына једип алган.

Сүрекей јакшы, жаңы укту уй өскүрип алганын көрөргө, 1944 жылда бис „Караваево“ келгенибис.

Јүзүн-јүүр укту, сүрекей јакшы уйларды мен бу јажыма көп көргөм. Је бу „Караваево“ деп совхозто көргөн уйлардый јакшы уйларды көрбөгөм деп, јартын айдар керек. Ондый уйлар јок болгон!

Бистинг јаныбыста јаан сөөктү, көк-боро өндү, семис уйлар жүрген, бастыразы 18 мунг уй болгон. Бис бу уйлардан саап алган сүтти бичигенин шиндеп көрдибис. „Караваево“ деп совхозтын кажы ла уйы бир жылдын туркунына орто тооло 6300 литрден сүт берген эмтир.

Бу үүрден „Послушница“ деп эн јакшы уй жыл туркунына 16262 литр сүт берген! Ол 310 күннин туркунына саадырган. Айдарда, „Послушница“ деп уйдан күнине 50 литрге јуук сүт саап алып турган эмтир!

Караваевский уйлардын сүди койу. Бу сүттен сарјуны көп алар.

Караваевский уйлар сүрекей јаан сөөктү. Тирүү уйдын орто бескези 700 килограмм (40 пудтан артык).

Советский учёныйлардын ажындыра шүүп пландаганы аайынча өскүрип алган караваевский уйларды жаңы укту уйлар деп, шак онынг учун јаратканыбыс.

Сурактар.

1. Караваевский уйлар ненинг учун сүрекей јакшы деп макталат?

2. „Послушница“ деп уй бастыра уйлардын эн јакшызы деп, ненинг учун бодолып јат?

3. Бу жаңы укту уйларды кем өскүрип алган?

4. Статьянын бажалыгын слер канайып јартаарыгар?

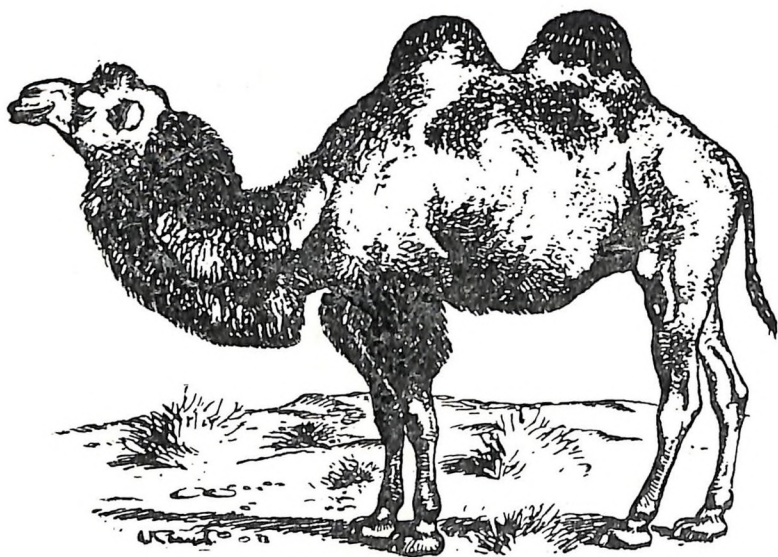
5. Јакшы укту уйлар өскүрип алары керегинде бистинг ороондо ненинг учун кичееп јат?

Төө.

II. Мантейфельдинг ле Л. Кастальскаянын
бичигени аайынча.

Изү, кумакту ээн јерлерде јуртаган улус бир канча мун
јылдардын туркунына јангыс ла төөлөр минип јоруктаган.

Төөнинг бүдүми ле кылыгы ээн чөлдөги јадын јүрүмге
келиштире бүткен.

Онынг бийик сыны ла узун мойыны ээн чөлдө ыраак кө-
рүп јүрер арга берет. Онынг тумчугынын јаан үйттери суу-
ны ыраактан сезип ийет. Онызы јаан учурлу. Суу јок јер-
ле узак өйгө баратканда, төө сууны жытап, таап алат. Изү
салкыннан ла кумакту куйуннан коруланганда, төөнинг тум-
чугы јик јок јабыла берет.

Кумакту, суу јок јерлерле бир неделенинг туркунына ба-
ратканда, төөнинг курсак та јиир, суу да ичер јери јок бо-
лот. Төөлөр суузабай да, аштабай, уйдабай да ичкерилеп
барадат.

Онынг јангыс ла өркөштөри кичинектеп, јоруктын учы
јаар сыраңгай кичинек боло берет. Төөнинг өркөштөри—ол

онын жуу жуулатан јери. Төө јакшы айалгада жүргейде, онын өркөштөринде жуу жуулып јат.

Бир канча кўннин туркунына ээн чөллө курсак јибей жүргенде, онын жуузы бастыра эди-канына таркай берет. Өркөштөр кичинектеп јантыйа берет.

Төө өлөң, өзүмдердин јалбырактарын, тегенектү јыраа агаш јип жүрет.

Төөлөр көп мун јылдардын туркунына кумакту чөлдөрдө жүрүп, ондогы айалгаларга үренип калган. Төөни „ээн чөлдин кереби“ деп, тегин адагылап турган эмес.

Төөнинг эки айры таманы јалбак та, калын да.

Төө будыла базып ийгенде, онын таманы эки айры тарбайып, буды јымжак кумакка чөңбөй турат.

Онын будынын таманы калын. Ненин учун ондый дезе, ээн чөлдө кўн кумакты тын кызыдып јат, төө ого јаткажын, эдин де кўйдүрүп алардан маат јок. Таманы калын учун төө изү кумакка базып жүрет.

Москвада зоопарктагы төөлөр изүге де, соокко до јакшы чыдажат. Олор јаан сооктордо көп сабазында ачык јерде туруп јат. Олордын соокко калтырап турганын бир де кижикөрбөгөн.

Јакылта.

Төө ээн чөлдөрдө чыдажып жүрерде, ат ненин учун чыдажып болбойт? Айдып беригер.

Азыранты тындулардан кижинени алат.

Эт	Ўс	Сүт, сарју, кымыс, брынза	Түк	Шир- кене	Мүөс ле туй- гак	Тере

Бу таблицада эдалган немелерди ончозын кижикандый тындулардан алып јат? Айдып беригер.

САД.

Төрөлим, чечекте!

С. Барыбин.

Ненинг учун школ јанында
Сўўнчилў каткы јиркирейт?
Пионерский отряд анда
Сад өскүреринде иштейт.
Школдын кыра јеринде,
Төрөл јайым телкемде
Быјыраш яблонялар
Удабас өзүп чыгар.

Бистинг сўўген школыста
Фруктовый сад болор,
Груша, вишня, виноград та
Ол садта өзөр.
Кару Төрөлис, сўўген
орооныс,
Јаскы садтый сен чечекте!

Мичурин.

С. Ижевский.

I.

Рязанский губернияда Ваня деп уулчак јуртаган, онын өбөкөзи Мичурин болгон. Уулчактын адазы ла таадазы сад-та иштеерге сўўйтендер, Ваня да садты сўўген. Ого тўнгей уулчактар јүгүрижип, ойноп јүретендер, ол дезе бойыннын садында ла иштенип јүретен. Садты отургузып, яблоняга прививка эдип турарынан јилбүлү иш ого јок болгон. Садта кажы ла јыраа, кажы ла агажак ого сўреен баалу болгон, ол күнүн сайын оны кичееп туратан.

Кезикте Крымнан эмезе Кавказтан әкелген грушаны, виноградты Мичурин Ваня көргөндө, онон көс албай тура-

тан: олор кандый жараш, кандый амтанду! „Бу жилектер бистинг жерде өзөтөн болзо!—деп сананатан.—Олорды бистинг соок кышка чыданкай эдип, бистинг жерге өскөдий эдип канайып өскүрип алатан?“ Ваня бойынын садында жүргенде, яблоняларды бойынын жеринде канайып өскүрип алары керегинде сананып жүрөтөн.

Гимназияны божодорго Ваняга келишпеди. Уулчакка оноң до ары үренер керек болгон, же жадар аргазы жок болордо, ол темир жолдың конторазына иштеерге кирген. Иш күч болгон, Мичурин жүк ле бойынын садында амырап, азыйдагы ок аайынча бойынын бош ойин садта өткүрип турган.

Ол книгалар садып алып, үренип турган; башка-башка жерлерден үрендер ле өзүмдер алдырып алала, олорды бойынын садында отургузып, жылуга ла күнге үренип калган түштүк өзүмдерди бойынын садына өскүрип аларга кичеенип турган.

Олор Ванянын садында коомой өзүп, соокко алдырып, кургап калат, Мичурин олорды соокко темиктирерге амадап, жылуулабай турган.

Онын садында өзүп турган китайдканын, антоновканын ла оноң до өскө жилектү агаштардын жаан, жакшы жилектерин жууп, үрендерин талдап алып, жакшы жерге үрендеп турган.

Жиит яблонялар кандый плодтор бергей не деп, Мичурин бир канча жылдардын туркунына сакып жүрген, өскөн яблонялары дезе алдындагызындык ок оок яблоколор берип турган.

Мичуриннен өскө кижн болгон болзо, бастыра ченемелдерин туку качан таштап салар эди. Же Иван Мичурин ондый кижн эмес болгон.

И. В. Мичурин.

Бу өйдө Мичурин бир участок жерди арендага¹ алган. Азыйда садта яблоня отургузар жер жок боло берерде, Мичурин жаңы жерге көчүп алган.

Козлов деп журттын журт улузы оны кайкап туратан. „Кандый саң башка кижиле! Неге болуп, бойына ондый көп иш алынып жат не? Онын ижи кемге керек? Ого туза берип турган болзо, жакшы ок болор эди, же ол азыйда жокту болгон, эмди де ондый ок жокту“—дежетен.

II.

Мичуринге жаңы жерде жайым болгон, ол ижин де жаңыдан баштаган.

Мичурин түндүк сортторды түштүк сортторло бириктирип, жаңы өзүмдөр өскүрип аларга кичеенип, иштеп турды.

Мичурин кандиль деп крымский агажактын чечегинин пыльказын алала, „китайка“ деп түндүк яблонянын чечектерин тозындалтып ийген. Китайканын плодторы өзүп келген. Мичурин ол плодтордын үрөндөрүн жууп алып, үрөндөп салган.

Үрөндөрдөң кичинек агажактар өзүп келген.

Он жылдын бажында бу агажактарда плодтор бүттү. Мичурин бу агажактарла ченемелдерди онон ары өткүрдү.

Мичурин эн жакшы агаштын бир канча бүрчүк көстөрүн кезип алала, оларды 15 жашту китайка агашка жаба өскүрип салды.

Агашта баштапкы яблоколор бүткен, же олар кичинек, жараш эмес, амтан жок болды.

Мичурин бу агашты кичееп турарда, ол жылдын сайын там ла жакшы, там ла амтанду плодтор берип турды. Бу плодтор крымский яблоколорго түңгөй болды. Агаш бойы дезде соокко алдырбай турды.

Көп жылдардын туркунына мыңдый кату айалгаларда иштеп, бастыра керектерди бойы сананып таап, Мичурин 350 жаңы сорт яблоколор, грушалар, сливалар, вишнялар, персиктер, керек дезде түндүкте өзөтөн виноград өскүрип алган.

¹ *Аренда*—жерди арендага алары—кезек өйгө тузаланып, онын учун жердин ээзине акча төлбөри.

Вишня, јодра чылап, сабакталып бүдер болды. Мынайып өссин деп, Мичурин вишняны јодрала карчый үренделткен. Онон бүткен плодтор сүреен јакшы болды. Көрзөн көзинге де бүтпей турады: јодранын бүринин ортозынан вишнянын јилектери ээлип турар.

Ондый вишнянын тўжўми тегин вишнянын тўжўминен чик јок көп.

Ачу јилектў белени Мичурин кату, козур јилектў эдиш өскүрип алды, онын јилегинен аракы ла варенье белетеги-леп јат. Чомурдын кызыл чечегин ол кыскылтым-көк эдиш алды. Чомурдын кызыл чечеги јыт јок болгон, Мичуриннинг өскүрип алган чомурынын чечегинен дезе фиалканын јыды јытанат. Мичурин өзүмдерди јарандыраы јанынан онон до өскө көп кайкамчылу керектер эткен.

III.

Мичурин бойынын иштери керегинде журналдарда бичип турган. Ыраак Петербургтагы кааннын министрлери онын ижин јаан тузалу иш дегендер, је Мичурин акча јок шыралап, государстводон болуш сураарда, бир де неме бер-бегендер.

Онын јажына эткен ижи акча јокко темей калатаны Ми-чуринге сүреен коронду болгон.

Ондый уур күндерде Козловко американецтер келген деп, Мичуринге айдышкандар. Керекти билгир төзөп алза, көп астам бергедий јакшы сортту өзүмдер өскүрип турган Ми-чурин Козлов городто иштеп јат деп, ыраак Америкага угу-лып барган эмтир. Американецтер Мичуринди бойынын ижин онон ары өткүрерге Америкага баралы деп кычырган.

— Јок, мен Америкага барбазым. Мен јажына мында иш-тегем, арткан да јүрүмимди мында ок өткүрерим. Айса болзо, менин ижим темей эмес деп, мындагы да улус билер ой келер.

Мичурин бойынын Төрөлинин патриоды болгон, ол бойы-нын ороонын, бойынын албатызын сүўп, өскө јерге барар күўни јок болгон.

IV.

Бистинг ороондо Улу Октябрьский социалистический ре-волюция болгон, совет јан төзөлгөн.

+ Мичурин керегинде Владимир Ильич Ленин угала, ого жаан ајару јетирген. Мичуринге болуш эдип агрономдор ло практиканттар ийген, ченемелдер өткүрерге государство акача берген.

Жаан учурлу ижи учун башкару Мичуринге эн бийик награда—Лениннин орденин берген. Козлов городты Мичуринск деп адаган.

Иван Владимирович Мичуриннин сегизен жажы толгон ло иштегенинен бери алтан жыл болгон күнде нөкөр Сталин ого мындый телеграмма ийген:

+ „Бистин улу төрөлибистин тузазына ууланган көрүмжилү ижигердин алтан жылдыгына учурлап, Слерди, Иван Владимирович, акту жүрегимнен уткуп турум.

Слерге су-кадык жүрерин ле плододствоны кубултып жарандыра керекте жангы једимдерге једерин күүнзеп турум.

Колыгарды тын тулуп турум.

И. Сталин“.

Мичурин бойынын ижинин тузазын көргөн. Колхозтордын садтарында мичуринский сортту плодовый ағаштарды өскүрип жадылар. Мичуриннин соокко чыдамкай сортту яблонялары эмди Сибирьде өзүп, яблоколоры быжып турат.

Мичурин 1935 жылда жада калган. Онын жүстер тоолу үренчиктери жангы өзүмдер өскүрер керекти онон ары өткүрип жадылар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Мичурин кандый жангы сорт јилектер ле плодтор өскүрип алганын тоолоп айдып беригер.
2. Кандиль-китайка деп яблонянын жангы сортын ол канайып өскүрип алганын куучындап беригер.
3. Мичуриннин чыдамкай, ишке күүнзек болгоны, ижин сүүп турганы, үредүге күүнзек болгоны онын ижине кандый туза јетиргенин темдектеп айдып беригер.
4. Мичуринди ар-бүткенди жарандыра кубултачы кижидеп адаарга ненин учун јараар?
5. Мичуриннин ижин кааннын башкарузы канайда көргөн?
6. Мичурин Америкага барбай, ненин учун мойногон?

7. Мичуриннинг жадын-жўрўмининг, ижининг айалгазы совет жан тужунда канайып кубулды?

8. Мичуриннинг керегин эмди онон ары кем кўндўктирип туру?

Төрөлисти садтарла кееркедели.

Иван Владимирович Мичурин садтарды элбеде өскүрип, орус жерди бастыразын садтарла бүркелип калган жер эдер керегинде, орус жерде фрукталарды огородтын ажындый ок көп эдип алар керегинде амадап, сананып жүрген. Ол бастыра жүрүмин сад өскүрер керекке берген. Кажы ла пионер бойынын көзнөгинин алдында яблоня, груша база онон до өскө плодовый агаштар отургузып алгачын, ол улу орус учёныйга—И. В. Мичуринге эн артык памятник болор. Онын санаа-шўүлтезин жүрүмде өткүрип бүдүрерге пионерлер болужар.

Түштүк райондордо плодовый агаштар отургузар эн артык өй—күс. Союзтын түндүк ле орто полосаларында—јас. Күскиде агаштын бүри түжүп божоп бараткан тушта, јаскыда агаштын бүрчүктери баштап көп турган тушта отургузар керек.

„Өзүмдердин јангы кеберлерин ар-бүткеннен артык төзөп өскүрер арга кижиде бар да, ол онойып төзөөр дө учурлу“.

„Бис ар-бүткеннен быйан сурабас учурлу, оны онон айрып алары—бистинг задачабыс“.

И. Мичурин.

Яблоня.

И. Кочев.

Јараш, яблонјам, өс, бүрленип

чечектен,

Кајудан јалтанбай, ичкери кырга чык.

Кожоңым жангылан, топшуурым да
үндөн:

Ырыска, жыргалга, бистерге жол ачык!
Чечекте, чечекте, быыраш агажым, —
Жалтанбас ла ойгор санаанын жөнүзи.
Көк-жажыл чачынды желбирет, жаражым,
Сен элбек тайгадый садтардын энези.
Жөнүлү жылдарда Алтайга келдин сен,
Жыргалдын үренин журттарга экелдин.
Барбак мөшлө коштой ырыска чечектен,
Мен сеге сүйүнүп, оморкоп жүредим.
Ак торко чечегин агарып келгенде,
Бөркүмди де чүпчүп, мен сени

уткуйтам.

Быыраш бойында жилектер бүткенде,
Жалакай энедий кучактай алатам.
Жулукту жилекти колыма тудуңуз,
Ырысту жүрүмгө ичкери барадым.
Садтарга бүркөткөн Төрөлгө сүйүнүп,
Жөнүңннн кожонун кожондоп

жыргайдым.

Чечекте, чечекте, көк-жажыл агажым,
Жөнүңчил журттарда коот-жыргал

тыңгызын.

Чечекте, чечекте, сүйүгөн жаражым,
Озочыл санаалу улустар макталзын.

А Г А Ш.

Агаш ортозында.

И. Тургеневтин бичигени аайынча.

Агаштын жаказында кайыңдар, аспактар, липалар, клён-дор ло дубтар өзүп турган; онон ары ондый агаштар астап, тудуш барган чибилер болуп, онон ары јулма карагайлар кызарыжа көрүнип турат, онон база ла алыш-колуш агаштар боло берди, ол агаштардын төзинде кузукту койу јыраалар, јодра, беле ле сөлүзиндү баргаа өлөңдөр өзүп јат.

Күннин јаркыны агаштын бүриңе тийип, агаштын баштарын јарыдат, койу бүрди дезе јүк ле каа-јаа јерлерде өткүрө чалып, јолдолып, јерге тийет.

Куштардын табыжы торт угулбайт, олор койу агашты сүүбейтен; удот деп куштын кунукчыл ўни ле чарлыйактын чугулду кыйгызы каа-јаа угулат; көп унчукпай, јаантайын јаныскан јүретен сур-боро кушкаш, јараш јуңын јалтырадып, агажын кезип салган ак јерди кечире учат.

Бис ичкерилеген сайын агаш там койылып, эбиреде табыш астап, тым болуп турды. Агаш ортозында јаантайын ондый тым болотон, јаныс ла бийикте, агаштардын бажында, кандый да санг башка күркүрүш табыш угулып турат...

Сурактар.

1. Бу ўзүкте агаш керегинде не деп бичилген?
2. Бис јалбыракту, алыш-колуш ла ийне бүрлү агаштар деп, кандый агаштарды адап јадыбыс?
3. Јыш агаштын кандый бөлүгине күн јакшы тийет?
4. Ондый агаштын ортозында кандый куштар учурайт?

Агаштын тузазы керегинде.

К. Паустовскийдин бичигени аайынча.

Агаш жангыс ла аштын коручызы эмес. Ол жангыс ла ороон-нын албаты хозяйствозына керектү агаш берип турган эмес. Ол кижинин су-кадыгына тузалу, ару кейдин коручызы болуп жат.

Агаштар кейди тозуннанг арутап жат.

Агаштар, көлдөр, талайлар, агын суулар чылап ок, жерди сүрекей жакшы кееркедип, байрам кеберлү эдип, чүмдеп турат.

Агаш жаантайын сүрекей жараш турат. Кышкыда да, боро тенери агаштын карлу желбер бүринин үстүне жабызап келгенде, мөңгүн чилеп суркурап турган койу агаштын ортозында жангыс ла беленин жилектери каа-жаа жерлерде кызара күйүп турар тушта, жаскыда жодра да чечектеп турар тушта, изиген кейде чагана жытанып турган изү жай да тушта агаш сүрекей жараш турат.

Же күскиде, алтын жалбырактар жерге түжүп, ару тенери бийикте жалтырап, күрен эмезе кызыл бөрүктү мешкелер жегестин алдынанг чыгып турар тушта агаш анчадала жараш.

Агаш—бистин байлык жөөжөбис, ол бисти каанганг ла күйгектен корулап ла аргадап жат, бистин жерди сүреен жарандырып жат. Мынанг улам агашты жангыс ла өскүрер керек эмес, сүрекей жаан учурлу неме деп корулап, чеберлеп, кереги жок жерге бир де агашты, бир де төс жырааны кеспес керек.

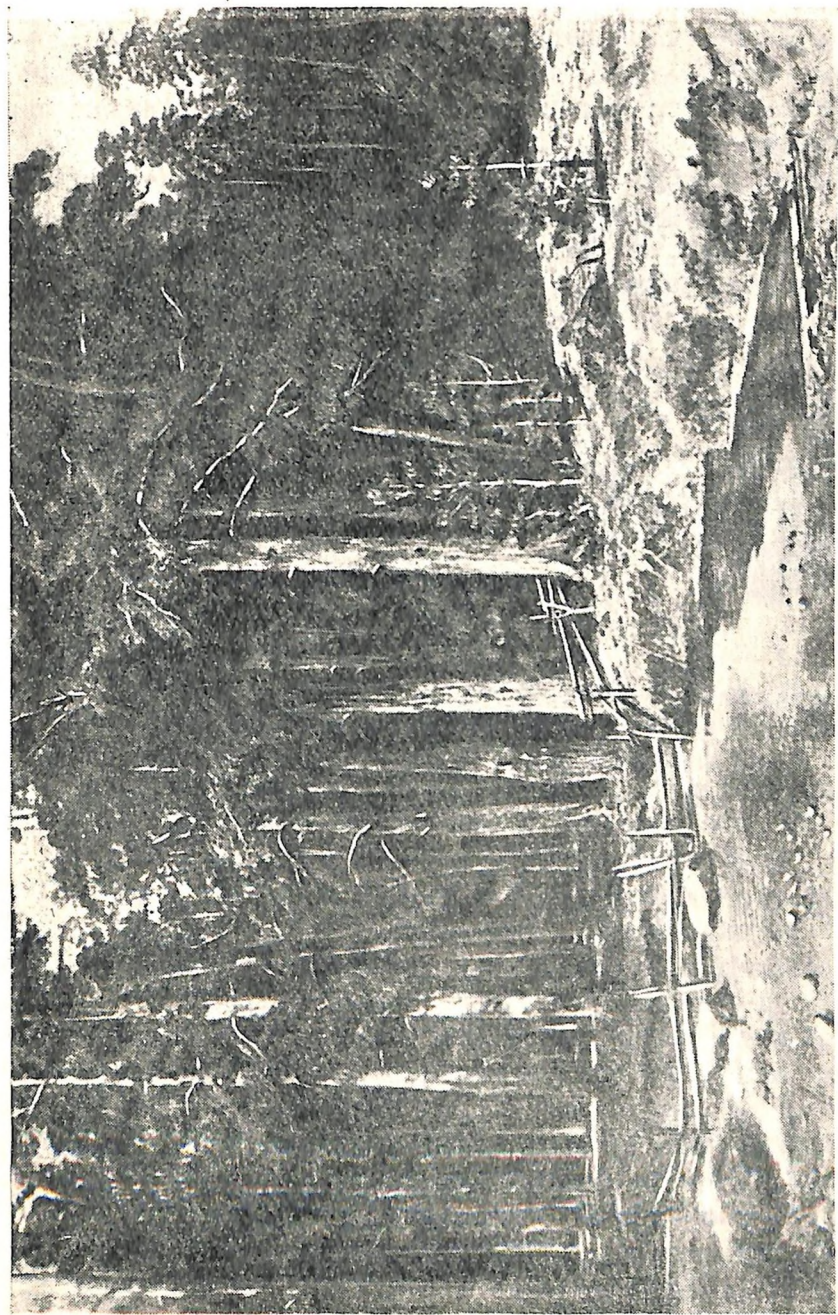
Чобра јийтен конус.

Мольденгауэр.

I.

Бис төнөштөргө базып келеле, ишти баштай бердибис. Кокпуланып калган чобраны араай кодоро тартып ийеле, эски төнөштөрдө жүретен жүзүн-јүүр курт-конустарга учурадыбыс.

Мында көп бутту мокрицалар, чымалылар, конустар жорголожып жүрдилер.

Корабельный роща. И. Шиссиниг јуругыаг.

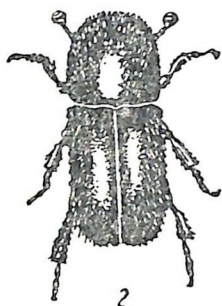
Кызычактардын бирүзи, Нина, карыган чибининг чобра-
зында көп кичинек тежиктер көрүп ийди.

Ол бычак алала, чобраны агажынан айрып ийди. Бу не?
Чобранын ич жанында кезип эткендий, кайкамчылу журук-
тар бар эмтир.

Кыска, жалбак жолдон көп тоолу жолдор тамырланып тар-
кап барган.

Жолдор озо баштап чичке болгон, оноң ары жалбайып ба-
рала, токтогон жеринде ойдыкталып калтыр. Кезик ойдыктар-
да ак жоон курттар жатты.

Нина оны баштапкы ла катап көргөн, кайкаганына тын
кыйгырып ийеле, балдарды кычырды.

1. Чобра жийтен конус.
2. Оны жаанада жураганы.

Бис жүгүрижи келеле, жарты жок
журуктарды айкап көрдибис.

— О, чобра жийтен конустын жолы
эмтир ине!—деп, Николай Иванович
айтты.

— Мынызы кандый курттар?

— Конустын курты. Конустардын
жымыртказынан конус бүтпей жат ине.
Озо баштап жымырткадан курт чыгып
келет. Ондый курт ачап, өзөргө дө түр-
ген. Ол, бир кезек ой өткөн кийинин-
де, куколка болуп алала, бир де неме
жибей, кыймык та жок жадат. Бу куколка жаан конус кеберлү.
Шак ла оноң учы-учында жаан конус чыгып жат. Же бу ки-
чинең, жоон курт чобра жийтен конустын курты.

— Олор чобранын алдына канайып кирген?

— Айдып берейин, угуп алыгар.

Чобра жийтен конустар — кичинең, кара өңдү. Олор-
дын көп сабазы чобранын алдында жүрет. Олор чобра-
ны кемирип, жолдор жаап алат. Онын учун олорды чобра
жийтен конустар деп адаган. Чобра жийтен жүзүн-жүүр конус-
тар башка-башка агашта бүдет. Карагайдын, чибинин, ка-
йыннын ла өскө дө агаштардын чобразын жийтен конустар
бар. Олордын көп сабазы карыган, оору агаштарга жуулат,
анчадала жаңы кескен агашка жуулат.

Чобра жийтен конус чобрадан тегерик тежик эдип алат,
онызы курт жадар жер жаар өдөр жол.

Кирер тежигин эдип алала, узада барган жолды кемирип жазайт.

Ондый ишти тижн конгус бӱдӱрет. Бу жолдо бойынын кӱп тоолу курттары жаткадый жакшы јер жазап јат. Тижн конгус бойынын жаан јолын ӱрӱмдеп барадала, башталган јерине ой-то келип, ондо жаан эмес, терен ойдыктар эдип алат. Кажы ла ойдыгашка бир јымырткадан салып турат. Ол јымырткалардан ак курттар чыгат. Олор чобранын алдын кемиргилеп, туура барган јолдор ӱткилейт. Чобранын алдында јараш јурук мынайып болуп калат.

Чобранын алдына јажырып салган уйаларга салкын да, јанмыр да ӱтпӱйт.

Јангыс ла томуртка бойынын кӱчтӱ тумчугыла чобраны ой-чокуп, бу кӱп тоолу биленин балдарын да, ада-ӱнелерин де јип салардан маат јок.

Мындыј агаштардан ӱки-ӱч айдын бажында јангы конгустар чыгып келет, жакшы јылу јайда олор бойлорынын ӱдӱп јӱрер јолдорын жазайт.

II.

Чобра јийтен конгустар ума јок кӱптӱзӱ, агашка жаан каршу јетирет. Јалбырактарын ӱмезе бӱрин кӱбӱлӱктин курттары ӱрей јип салган агаштарда чобра јийтен конгустар сӱрекей кӱптӱйт. Ондый агаштар—чобра јийтен конгустарга јемит болуп јат.

Чобра јийтен конгустарла тартыжарга кӱч.

Конгустардын ӱштӱзи—томуртка ла курт-конгус јийтен ӱскӱ дӱ куштар.

Куштарды корулап, бис агашты чеберлеп аладыбыс.

Јакылталар.

1. Агаш ортозында кандый каршучылар бар? Олор канайып јӱрет, неле азыранат, канайып кӱптӱп ӱзӱт? деп сурактардын каруузын тексттин сӱстӱриле беригер.

2. Куучыннын кажы ла бӱлӱгине бажалык табала, бу бажалыктар аайынча онын планын тургузып алыгар.

Агаштын барабанщиги.

Мольденгауэр.

I.

Бис агаш ортозында экскурсияга жүргенибис.

— Бу барабанщикти жуугынанг көрөдөр бө?—деп, Николай Иванович, томуртканын токулдадып турган жери жаар агаш-ла уулап, айтты.

— Көрөдис, көрөдис!—деп кыйгырыштыбыс.

Оны агаш ортозынан бедиреп жүргенче, томуртканы бери кычырып алза, торт болор деп, үредүчи айтты.

Ол бойынын тайагыла кургак агаш-ты токулдада берди.

Бис тым турдыс.

— Тук, тук, тук!—деп, үредүчинин токулдатканы жангылана берди.

Көрүнбей турган томуртканын — Трррр...—деген табыжы угулды.

Онойып токулдаткан кийининде томуртканын табыжы эмеш жуук угулды.

Николай Иванович бишти агаштын кийинине жажынып алыгар деди.

— Эркек томуртка онын жанына база эркек томуртка жууктап келгенин сүү-бейтен. Ондый кычырбаган айылчынын токулдадып турган табыжын угуп алза,

агашты чугулду чокуй берер. Ого удур барып, оныла согу-жала, кедери сүрүп ийер.

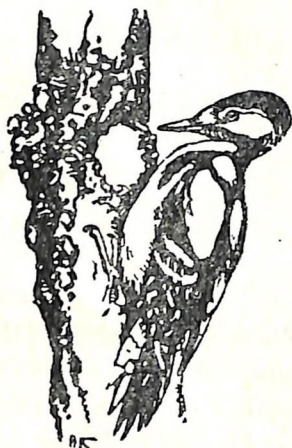
— Бу жүрү, бу жүрү!—деп, балдар томуртка отурган агаш жаар көргүзип турды.

Томуртка куйругына жөлөнүп алып, бажын кайра эдиш, бек, узун тумчугыла агашты жагыс ла жерден чокуп отурды.

— Барабанщик бойына эмди ле амтанду курсак—конус-тын куртын чыгарып алар—деп, Николай Иванович айтты.

II.

Онон эмеш ыраак жерде карагайдын чочогойлоры чук жатты. Бу чочогойлорды кем жууган деп, бис жылбиркеже бердибис. Мында кем жүрген?

— Байла, тийин жүрген—деп шүүштис.

— Бу томуртканын ижи ине—деп, Николай Иванович айтты.—Томурткалар жангыс ла курт-конгус жип жүрген эмес. Олор жилек, үрөн, кузук жип жүрөт, кышкыда курт-конгус табарга күч болгондо, ийне бүрлү агаштардын чочогойларынын үренин жигилеп жүрөт.

Томуртка чочогойды канайып жип турганын бис көргөнүбиз. Чочогойды үзүп алала, ажанатан жерине апарат. Чочогойды ондо чобранын жигине эмезе агашта өнөтийин жазап салган ойдыкка эмезе будактын айрызына кыстап алат.

Чочогойды мынайда кыстап алала, онын кабаазын оодо чокуп, үренин тилиле чыгарып алат.

Бир чочогойды мынайда сайлап, үренин чыгарып жийле, жерге түжүрил ийет, бойы десе база ла катап чочогой эке-лерге уча берет. Мындый ишти томуртка жангыс ла агашта өткүрип жат. Шак ондый жерди томуртканын ажанатан жери деп адаган.

Томуртканын ажанатан жерин таап аларга жеңил. Ондый агаштын төзінде сайлап салган чочогойлор ло чочогойдын чогуу салган сайы жаантайын жадат.

Сурактар ла жакылта.

1. Сурактардын каруузын куучыннын сөстөриле беригер. Томуртканын бажы кандый? Тумчугу кандый? Кылыгы кандый? Курт-конгусты ол канайда таап жат? Ийне бүрлү агаштан үренди канайда алып жат?

2. Томуртканын жуңгынын өңи кандый? Онын куйругу кандый? Буттары ла тумчугу кандый? Ол агашка канайд отурат, көрүп алыгар. Томуртканын ажанатан жерин кышкыда бедиреп көрүгөр.

3. Агаш хозяйствозына томуртка кандый туза жетирет?

Жажыл аптека.

Академик *Н. Цицин.*

Слер агаш ортозына эмезе жаланга барзагар, жажыл аптекага учураарыгар. Кубакай-жажыл өңдү от өлөн—күдүчинин каптыргазы будыгардын жанында турар. Бу өзүмнин үрени каптырга ошкош үч толукту коробочкаларда быжып жат. Бу

өлөннин каптыргазында кан токтодотон баалу эм бар деп, билер улус ас.

Күзле жерлерде белена деп корон өлөн өзөт, онын жалбырактарынан кижинин ооружын токунадар эм белетегилеп жат.

Жаскыда суу алып туратан бүктерде, агын суулардын жабыс жараттарында чечектеп турган валерьянаны таап алыгар. Валерьянанын тазылынан валериановый капля деп эм белетелип жат. Ландыштын чечектеринен ле жалбырактарынан жүрек ооружынан ичетен эм белетегилейт.

Агаш ортозынын жилектери кижинин су-кадыгына база тузалу: кургаткан малина тер чыгарат, кургаткан карагатан эткен кисель ичтин ооружын токунадып жат.

Жилектердин көбизи жангыс ла эм эдерге жаан учурлу эмес, же кезик ооруларла оорыбас та эди, кижини ажындыра корулап турат. Олордо ангылу немелер—витаминдер бар. Витаминдер бороноттын жилектеринде ле жалбырактарында беленин жилегинде көп. Витаминдер тегенектин чокум кызыл жилектеринде ончозынан көп.

Эмдиги өйдөги медицинада 130 кире жүзүн-жүүр өлөндөрдөн эм эди жат. Ол өзүмдердин көп сабазы СССР-де өзүп жат.

Пионерлер вожатыйларыла, ботаниканын үредүчилериле кожо эм эдетен көп өзүмдерди таап алар аргалу.

Сурактар ла жакылта.

1. Статъяда эм эдетен кандый өзүмдер керегинде айдылган?

2. Слер бу өзүмдердин кандыйларын билеригер?

3. Кезик ооруларла оорыбаска кандый жилектерди жизе тузалу?

4. Эм эдерге өзүмдердин кандый бөлүктерин тузаландылар?

5. Эм болотон өзүмдердин таблицадын бичип алала, эм эдетен база кандый өзүмдерди билеригер, олорды кожуп, бичип алыгар.

Тазыл	Жалбырактар	Чечектер	Плодтор
Валерьяна- нынг	Мятанын	Липанын	Күдүчининг каптыргазы- нынг үрени, кой жилек

ЈЕРДИНГ ЎСТЎНИНГ КЕБЕРЛЕРИ.

Туунун бажына чыкканы.

I.

Јердинг ўстўнде бийиги бир канча километр туулар бар. Ондый туулардын бажын кар бўркеп койгон, ондо јаткан кар качан да кайылбай јат. Бийиги 7 километр, керек дезе 8 ле сегистен ажыра да километр туулар бар. Кижии ондый бийик тууларга чыгып турат.

Ондай јорук јенил эмес. Кезик аразында улус тууларда јўрўп, ўлўп те калатан, је туулардын бажында не барын, ондо салкын канайда согуп турганын, ондо кей кандыйын, не ўзўп турганын билип аларга сырангай тын кўўнзегенинен улам, улус коркушту бийик тууларга чыгып, јеткерлер керегинде ундуп салатан.

Бир катап бир канча улус карлу туунун бажына чыгарга сананып алды. Бойлорыла кожо јол баштаар улус алдылар. Јол баштаар улус узун шыйдамдар, армакчылар, ломдор ло јиир азык белетеп алды. Ого ўзеери, јылу кийим белетеп алдылар. Изў јай болгон, чечектер јайылып, персик ле виноград быжып турган, бистинг јорукчылар дезе бойлорынын јўктўктерине јылу шарфтар, плацтар, тере меелейлер, тўк чулуктар салгылап турды. Учы-учында ончозы белен болды, кичинек отряд туу јаар ууланды.

II.

Баштапкы кўнде тууда эптў орук јолло баргылады. Бу јол бирде агаптар ортозыла, бирде јажыл кобыла, јылан чылап, койрыкталып бараткан. Мында виноград та, персик те

жок болгон, је яблонялар, грушалар өзүп, жалбырак бүрлү жүзүн-жүүр агаштар бойларынын барбак баштарын кееркеде жайып турган. Төмөнгү журттар ла айылдар балдардын ойынчык турачактарындый, улустар ла тындулар десе кандый да точкалар ошкош көрүнүп турды.

III.

Учы-учында, жорукчылар агаш ортозына кирдилер—мында чибилерден ле карагайлардан турган ийне бүрлү бийик, койу агаш болгон; жалбырак бүрлү агаштар эмди учурабай турды: мында ологго соок болор эди. Агаштын чаганазы жытанат, кей там ла ару боло берди; кезикте салкын согуп турды, жорукчылар бойларынын жылу плащтарын кийгилеп алды.

IV.

Агашту жерди өдөлө, ак жерге чыктылар. Мында буттын алдына чокур кебис жайып койгондый, жүзүн-жүүр чечектү, сөлүзүндү койу өлөң өзөт. Мында өлөңдү тепсенг жерлер болгон, олог туунын келтендерин бүркеп турган. Жорукчылар мында үөр малду күдүчилерге жолуктылар. Малдын үөрлери сөлүзүндү өлөңдө одорлоп жүрди. Улус амырап, ажанып ала-ла, оноң ары барды.

Төмөн жабыста, жердин түбинде чилеп, оорол жүк ле арай-дан көрүнөт, улусты да, тындуларды да аңылап болбос болды. Жорукчыларды эбиреде сүрекей жаап туулар курчайт, үсти жанында десе—база да туулар, туулардын кар бөрүктү баштары, олог торт ло тенгериге једип тургандый көрүнөт.

Кенетийин ончозын туман бүркеп ийди; эки алтамнын бажында эш неме көрүнбей барды, бистин жорукчыларды кандый да ак, койу буу бүркеп ийди. Онызы булут. Төмөн турган улуска бу булут туунын үстүндө јаткандый деп көрүнгөн, жорукчылар десе олог туман өткүрө барып јат деп бодогылаган, чынын алгажын, олог булут өткүрө барып јаткан. Олог орук јолло оноң өрө чыгарда, булут ологдон јабыс артып калды—булут ологдын будынын алдында ак вата ошкош јатты. Жорукчылар күдүчилердин айылында кондылар.

V.

Экинчи күнде жорук уур боло берди, ононг өрө чыгар жол там ла кайыр болуп, орук жол тектир таштардын ортозыла тыйрыйып турат, улам сайын жеткер учурап, бут алдында таштар көчкөлөп, тоголонып турды. Барбак башту жабыс карагайлар ла жыраалар учурайт. Өрө бийикте ононг до ээн, ононг до соок болгон, кандый да агаш көрүнбей барды: олорго мында өзөргө сүреен соок; мынла жегесле, лишайникле бүркөлгөн жылым таштар болгон, ого үзеери, таштардын ортозында каа-жаа жерлерде чокум өңдү чечектер көрүнүп турды.

Жорукчылар жылым таштын алдында кондылар, мында кандый да журт жок болгон.

VI.

Үчүнчи күн сырангай ла уур күн болды. Жорукчылар кар башталган жерге жеттилер. Күн сүрекей жаркынду чалып турды, жорукчылар кара шилилү очкалар ла көс корулаар зонтиктер кийип алдылар, же ондо до жок, кардын жылтыраганынан ончозынын көстөри оорыды. Бир градус соок болгон, жетинг салкын согуп турганынан улам калапту соок деп билдирип турган. Жорукчылар жылу кийимдерин кийгилеп алды. Базарга күч болгон. Жорукчылар карга тизезине жетире бадалып, эмезе тоштонып калган таштарга тайкылып тургандар. Олор капчал жердин сырангай кырындагы тапчы орук жолло бараткан. Жиктерди ле капчалдарды олор тепкиштин болужыла, тепкишти кайа таштын бир кырынан экинчи кырына кечире таштап, өлүп турдылар, тошто тепкиш чаап аларга келижип турды. Жеткерлү жерлерде олор армакчыла бирүзи бирүзине жаба бууланып алып, ээчий-деечий бардылар. Бир жерде туунун курч кабыргазыла барар жолдон өскө жол жок болды. Бу курч кабыргала басып барар арга жок болгон; жорукчылар оны айра минип алып, колдорыла таштардан тудунып, ичкери жылып, кичинекей тепсенг жерге једип алдылар.

Туунун бажына жетире ыраак эмес болгон, же жорукчылар ончозы арып, чылап калгандар.

Кей ас, тынарга күч. Кейди жеткил тартынып аларга, тарый-тарый тынар керек; жүрек түргөн согулып, кулактан ла тумчуктан кан келип, кижинин эди тижип турган. Мындый бийик жерде кижинин үни жүк ле арайдан угулып турган,

КОЛМЫЛТЫКТЫҢ ТАБЫЖЫ ДЕЗЕ БАЛДАР ОЙНОЙТОН ТАРСЫЛДУУШТЫҢ ТАБЫЖЫНДЫЙ БОЛГОН.

VII.

Учы-учында туунын бажына жеттилер. Мөңкү тоштор кўннин чогына кандый тын жалтырайт! Кар төрт ло баалу таштый мызылдайт, мынын бастыразынын үстүндө ару, айас көк тенгери жайылып калган. Бир де булут көрүнбейт: бастыра булуттар ондо, жабыста, артып калган, мында дезе тенгери айас, ару. Же жорукчылар узак көрүп турбадылар. Мындый бийик жерде кижиге тынарга сыранай күч. Олор мөңкү карлу жерден ойто жанарга мендеп, туунын эдегине, жажыл өзүмдү, жылу жерге түжүп келдилер.

Сурактар ла жакылта.

1. Жорукчылар карлу туунын бажына жылдын кандый ойинде чыгып жүрдилер?
2. Туунын эдегинде кандый чечектер ле фрукталар өзүп турган?
3. Туу там ла бийиктеген сайын өзүмдер канайда кубулып турган: а) виноградниктерден бийик жерде не өскөн? б) жалбырак бүрлү агаштан бийик жерде не өскөн? в) ийне бүрлү агаштан бийик жерде не өскөн? г) туунын тепсенгдеринен бийик жерде не өскөн?
4. Жорукчылар жылу кийимдерин качан кийгилеп алды?
5. Өрө чыгарга ненин учун анчадала уур болуп турды?
6. Жорукчылар туунын бажында ненин учун узак болбодылар?
7. Жорукчылар тууга чыгарга канайда белетенгенин куучындап беригер.
8. Тууга чыгар тушта олор кандый жерлер көрдилер? Кажы жерде анчадала кесен-жараш болгон?

Болот Тырмак.

Эль-Регистан.

I.

Болот Тырмак үч жашту болордо, онын жүрүмн кенетийин кубула берген. Ол Тянь-Шаньнын кижиге чыгып болбос жылым таштарында жүргөн. Бир күн андап жүрөрдө ого ырыс

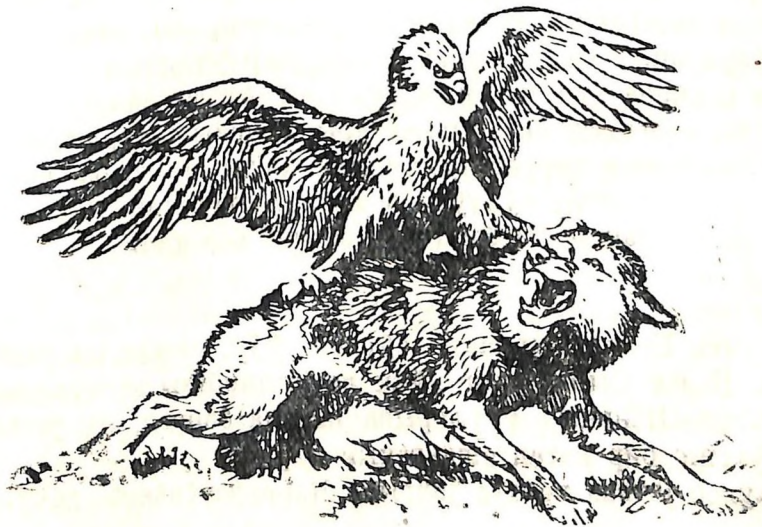
болбоды: тал тўшке жетире торло до, койон до көрүнбеди.

Болот Тырмактын курч көзи жердеги сыранай кичинек жырааны да, сыранай кичинек агычакты да жастырбайтан. Ол жылым ташта отурган торлоны көрүп ийген. Торло учарга канадын талбып турган. Ол шыркалу деп билдирди. Болот Тырмак бийикте үч теерип учала, эбиреде аяктайды.

Жеткерлү неме билдирбеди. Болот Тырмак торлодон көзүн албай, канадын жуунада тудуп алала, таштаган таш чылап, төмөн түшти. Жедимди тук базарга, ол жаантайын онойдо эди туратан. Торло онын күчтү тырмактарында талбандап турарда, мүркүтти тууразынан кем де тудуп алды. Тырмагынын, тумчугынын ла канадынын болужыла Болот Тырмак тузактан чыгарга албаданды, же чыгар аргазы жок болды. Ол куштарды ла аңдарды тудуп жүретен Даукеннинг тургускан шүүшине там ла оролып турды.

II.

Даукен тудуп алган мүркүтти бир канча күннинг туркунына сыранай карануй жерде туткан. Оны будынан тегеликке жаба кайышла буулаган кижиге көрүнип келгенде, Болот Тырмак акшып турган. Үч күннинг туркунына Даукеннинг салып берген курсагын жибей, чокужун тарсылдада кыжырадып, тескери баштанып туратан. Төртүнчү күнде, аштаганына ке-

дер кылыгын таштап, ого берген болчок этти үзе тартып, ачаптанып јудуп отурды, бойы дезе јанында турган кижикыймыктанза ла чокуп ийерге, көзин оноң албай турды.

Даукен мўркўтти азырап алала, оны таарга сугуп ийди. Кушты колыла капсый тудуп, мўркўттинг бажына тере кабычак кийдирип ийеле, оның кайыш буузын тыңыда тартып ийди.

Бу өйдөң ала Даукен кабычакты кушты азыраар ла үредер тушта чечип турар болгон. Ол эн баштап кушты буканын терезинен эткен меелей кийип алган колына отургузарга үреткен. Мўркўтти јерге божодып ийеле, ого болчок эт көргүзип, бойына јууктада кычырып туратан. Оның кийининде тўлкўнин терезин армакчыга буулап алала, мўркўттин алдынан сўўртеп апарганда, армакчылап салган јаан куш оның кийининен сўрўжип туратан. Болот Тырмак тўлкўнин терезине једижип келеле, оны каап тударга турганда, Даукен ого эт берип турган. Учы-учында мўркўт тўлкўнин терезине учуп једижерге үренип алды.

Даукен андаганда үредип салган мўркўт оныла кожо јүрер болгон. Ээрдин кажына отурып, үргүлөп отурган кушты Даукен ат үстүнде алып јүретен. Ыраакта тўлкў јүргенин көрүп ийгенде, Болот Тырмактын бажындагы кабычакты тургуза ла алып ийеле, сан өрө чачып ийетен.

Мўркўт бойынын керегин сўрекей јакшы билетен. Эбиреде ајыктанып аларга, јаан канаттарыла талбып, бийик чыгып алатан. Кызыл тўлкўни көрүп ийеле, оны ээчий сўрўжип баратан. Болот Тырмак тўлкў јаар ууланып алала, канадын јуунада тудуп, төмөн тўжетен. Анга, јалкын чылап, табарып, болоттый бек тырмактарыла аңнын мурдынан тудатан. Бойынын коркок тумчугыла аңды талдыра чокуйла, Даукен келбегенче, тўлкўни божотпой отуратан. Тудуп алган јемидин јангыс ла бойынын ээзине беретен.

III.

Даукен Болот Тырмакты сўреен сўўп, оныла оморкоп туратан. Болот Тырмактын кўчи ле јалтанбазы керегинде куучын Тянь-Шаньнын тууларына јайыла берген. Бу јакшынак мўркўттинг бир катап андаганын көргөм.

Даукен јаткан колхоз јайгыда Каркара өзөккө көчүп туратан.

Мында сөлүзүндү өлөңдү бүктөрдө одорлоп жүргөн мал семирип, тоозы көптөп, өзүп туратан. Үй улус беелер саап, сүрөөн жакшы кымыс эдип турган. Олор саржу согуп, койдун сүдинен сыр эдип туратан.

Колхозтын жайгы одорында турган малга тижи бөрү келип амтажыган. Бөрү күнүн ле өңөлөп келеле, бир кураганды тулуп апаратан. Бу эне бөрү сүмөлү де, таскап та калган болгон: корон салганда жибейтен, овчарка укту каруулчык ийтерди мекелеп салатан.

Бөрү жажынып турган жууканы күдүчилер таап алгандар, же оны канайда тудуп алатанын кем де билбей турган. Мылтыкту кижини бойына жарым да километр жерге жууктатпас эди. Эне бөрү десе колхозты түредип турган. Малчы өбөгөндөр колхозтын правлениезине жуулыжып алала, Даукенди алдыртып алган.

— Кем жок, ченеп көрөликтер—деп, жуун божогон кийининде, Даукен айтты.

Түнде эки жакшынак койды бөрү база ла балулап салган.

Эртен тура колхозчылардан одус кижин атка минип алала, жууканы курчап алган, Даукен олордун ортозында бараткан. Онын ээринин кажында бажында кабычакту, үрпейип калган Болот Тырмак үргүлөп отурган. Колхозчылар бөрүни кыйгыкышкыла агырып бараттылар.

Бөрү кайыр жараттын алдынан кенетийин чыга конды, Даукен, тургуза ла адын бош салып, мантатты. Агыртачылар, бөрүни туу жаар божотпоско, онын жолун тозуп, оны ак жерге чыгарып аларга кийининен сүрүштилер.

Даукен мантап бараткан адын кенетийин токтодып ийеле, мүркүттин бажындагы кабычакты ушта сокты.

Болот Тырмакты өрө чачып, — „Ичкери!“ — деп кыйгырып ийди.

Болот Тырмак сан өрө учуп чыкты. Онын курч көзи жерди шиндеп, таныш кызыл түлкүни бедирей берди. Же түлкү жок болды, — кандый да өскө жаан ан ыраак-ыраак калып, мантап баратты.

Ээзи кей жаар божодып ийген тушта, жерде кыйыш жоктон түлкү көрүнөтенин Болот Тырмак билер. Эмди десе нени эдетенин ондоп болбой барадала, эээинин таныш үнин угуп ийди. Онын ээзи бөрүнин кийининен сүрүжип баратканын мүркүт бийиктен көрүп ийди.

Болот Тырмак күчтү канадыла бир канча катап талбып ийеле, бөрүгө једижип алала, канадын јуунада тудуп, јалтаныш јоктон төмөн шургуды. Ол бойынын алдындагы ок эпсүмезин тузаланды: он табажынын тырмактарыла көк бөрүни тудала, сол табажын суй тартып алды. Бөрү улуп ийеле, ырсайтып алган мурдын бура согордо, Болот Тырмак сол табажыла бөрүнинг тумчугынан тутты. Бөрү өштүни бойынан јайладып ийерге ченежип, кангылап турды, је кан-кереде бойынын темирдий балтырларын тынгыдып, тырмактарын ангнын эдине там тереңжиде кадай тутты.

Бөрү арказында отурган кан-кередени түжүрип болбозын билип, кенетийин анданып ийди. Мүркүт тырмактарын тартынып алала, сан өрө учуп чыкты. Оштүзин мекелеп ийген бөрү оноң ары мантады.

Је Болот Тырмак база ла катап өрө көдүрилип чыгала, канадын јуунада тудуп, төмөн шургуды. Бу тушта бөрү удура чурап ийерде, Болот Тырмак бөрүнинг тумчугынан тырмактарыла тудуп алала, јаан тумчугыла чокуп ийди.

Тартыжу болуп турган јерге Даукен чаап келеле, мүркүттин сүрекей тын ачынганын сезип ийди. Болот Тырмактын көзине кан шаалып калган отурды. Онын оозына бөрүнинг түги толуп калган эмтир, јенү алганын јарлап, унчугып ийейин деерде, тамагынан үн чыкпады. Бөрүнинг үстүне отурып алала, тырмактарын бөрүнинг эдине бадай тудуп отурды. Даукен адынан калып түжеле, мылтыгын алала көрзө, бөрүнинг эки көзи јок эмтир. Болот Тырмак бойынын коркушту јаан тумчугыла онын көзин ойо чокуп салган.

Јакылталар.

1. Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалык таап, куучыннын учурын кыскарта айдып беригер.
2. Эмдиги өйдө кижиге тындуларды бойына канайда үредип, оларды бойынын күүнине канайда бактырып турганын куучындап беригер.
3. Слер кискенин балдарын, ийттин күчүктерин канайда үредип алганыгарды айдып беригер.

Алтай.

П. Кучияк.

(Ү з ү к.)

Э-э, төрөл Алтайым,
Көп жылдарга мен сени
Жеңил будымла тепсеп жүрүм,
Тоолоп таппас жаражынды
Үлгерлеп сөслө айтпадым.
Сен жараш болгон, же унчукпайтан,
Көксинде не барын көргүспейтен,
Албатыга жарт билдирбей де,
Түлтүйнп калган туратан.
Сенин билдирлү сыртыга
Канча тындулар жырпаган,
Жангыс ла жокту болгон алтайлар
Бергенинди алып болбогон.
Ол тушта сенин жаражынды
Мактайтан кижги чыкпайтан,
Ондоп болбос кеен чүминди
Чүмдеп кепке баспайтан.
Бүгүн бойынды таныбазын,
Бүгүн онту укпазын!
Көстинг жажын көрөйүн де дезен,
Бастыра Алтайдан таппазын!
Комудалду кожондор
Көксинге сенин торгулбас.
Компартиянын берген жыргалы
Чактын-чакка үрөлбөс!

Таштар кожондогоны.

П. Кучияк.

Алтайдын таштары көп үйеге
Жерге бастырып, кунукчыл жаткандар,
Кырлардын түргөн сууларынын
Курч тиштерине кемирткендер.

Албатыга тыг керектү болорын
Көк таштар качан да билбеген,
Абра, чанакка чебер чоктырып,
Күндүлү жүрерин ондобогон.
Ырысту өйдөги герой албаты
Сананып таппас иштер бүдүрди.
Сууга кемирткен таштарды экелип,
Сырты бүктөлбөс жолдор жазады.
Жерге бастырган боро таштар
Автомобильге отуруп биске келет.
Көп катый бийик тураларды
Ийинине отургузып, жеңил көдүрөт.
Ороктойдын чокур таштары
Көндүрө Москвага кожонго барат.
„Төрөлибистин жаан өргөзсүн
Чүмдөөсү!“—деп мактангышат.
Күн тоозына мен олоо
Кайда да болзо туштажарым.
Комузда, кунугуп жүрөрдүн ордына
Олоо мындайда кожондождождождо:
„Узак үйөгө жерге бастырганыс,
Улуустан макты ас укканыс,
Жагына бисти суу чөлдеген,
Жаркында күннүн чогу тийбеген.
Эмди бис жайым албатыла
Жагына эптү нажылар болдыбыс.
Күннүн ырысту жаркыны алдына
Жагына жырдап бис жадырыбыс“.

АР-БҮТКЕНДЕГИ СУУ.

Күркүрек кара суу.

Васяла Коля лагерьдин жанында баскылап жүргөн.

Айас, изү күн болгон. Чечектерде жүзүн-жүүр көбөлөктөр учкулап жүргөн, сары адарулар күүлежип турган, күнге канаттары жалтырап, аспандар араай учкулап жүрди.

Эки кыранын ангканыла барадала, уулчактар кадалгак жуукага жеттилер. Ол озогы жаан жуука болгон, онын түбиле дезе жарык суучак агып жатты.

Бу суучак керегинде нөкөрлөрүнүн айтканын уулчактар эске алындылар. Бу суучактын ады Күркүрек кара суу.

Вася ла Коля суучакты өрө баргылады. Олор жууканын кадалгак жанына једип келеле, онын сырангай ла куйузында, жаан эмес ойдыгашта, јердин алдынан суучак борлоп, чыгып турганын көрдилер. Бу кара суунун бажы.

Вася ла Коля суу јаар энгейип алала, колыла сузуп ичтилер. Ару, амтанду, соок суу эмпир.

Уулчактар суучактын бажына турала, бу суучак кайдан чыгып турганын билип аларга јилбиркешти.

Олор эн баштап жууканын кадалгак јагадын ајыктап көрди. Ёстүнде јердин кара-күрен өндү кыбы јатты. Бу кыпта өлөннүн тазылдары көрүнөт.

Кыртыштын кара кыбынын алдында күрен кып, онын алдында кумак болды. Суучак кумаку кыптан чыгып турган эмпир.

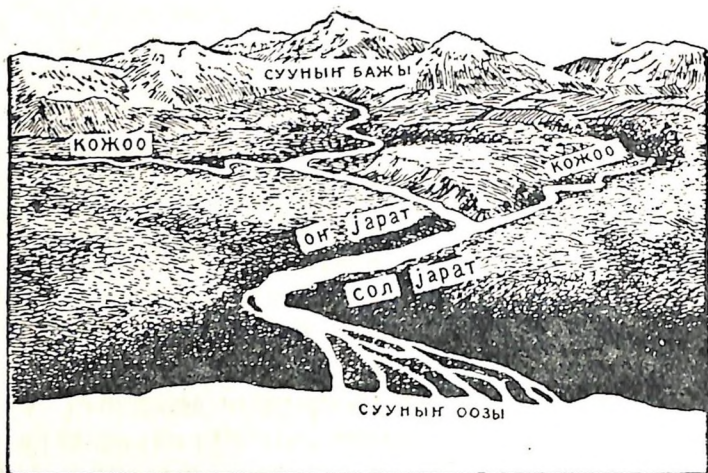
Уулчактар лагерьге келеле, бойларынын шиндеп көргөни керегинде куучындап берерде, үредүчи олорго мынайда айтты:

— Кумаку кыптын алдында ныктай базылып калган той балкаш бар; јанмырдын суузы, кайылган кардын суузы

кыртышты ла кумакты өткүрө сызылып, сууны өткүрбестой балкашка жеделе, ондо токтоп, бириге берет.

Ондый суулар жердин алдыла өдүп, онон жердин үстүнө чыгып, жарык, соок кара суу болуп агып турат.

Кара суунын чыгып турган ороочогын суу толтырып ийгенде, суу ажылып, сучак болуп ага берет. Ондый суучактар биригип, жаан суу болуп агат. Кезик суулар оролорды ла ойдыктарды толтырып, жаан эмес иримдер бүдүрүп, терең

жуукаларла агып жат. Кезиктери десе түс жалаңдарла эмесе кобыларла агат. Түс жерле аккан суулардын түби түс, тереңи десе, кайда да болзо, түңгей.

Бир канча кичинек суулар бирүзи бирүзиле биригип, жаан суу боло берет. Суулар агып барала, талайга кирет.

Агын суулардын суузы башка-башка болор. Кышкыда сууларга жангыс ла жердин алдындагы суу кирет, онын учун кышкыда суу ас болуп жат. Кыш туркунына жуулган кар жаскыда кайылып, суузы агын сууларга кожулат. Суулар жаанап, жараттарынан ажып турат.

Кажы ла суунын агып чыккан бажы, коолы, оозы ла жараттары бар.

Суунын агып чыккан жерин—суунын бажы деп айдар; суу база өскө сууга, көлгө эмесе талайга кирген жерин—суунын оозы деп айдар; суу агып, жерди жыра жип барган жолун суунын коолы деп айдар.

Јараттын бирүзи он јарат, экинчизи дезе сол јарат деп адалар. Суунын эки јанындагы јарадын аңылап аларга суунын агынын төмөн баштанып туруп алза, он јанында—он јарат, сол јанында—сол јарат болор.

Сурактар ла јакылталар.

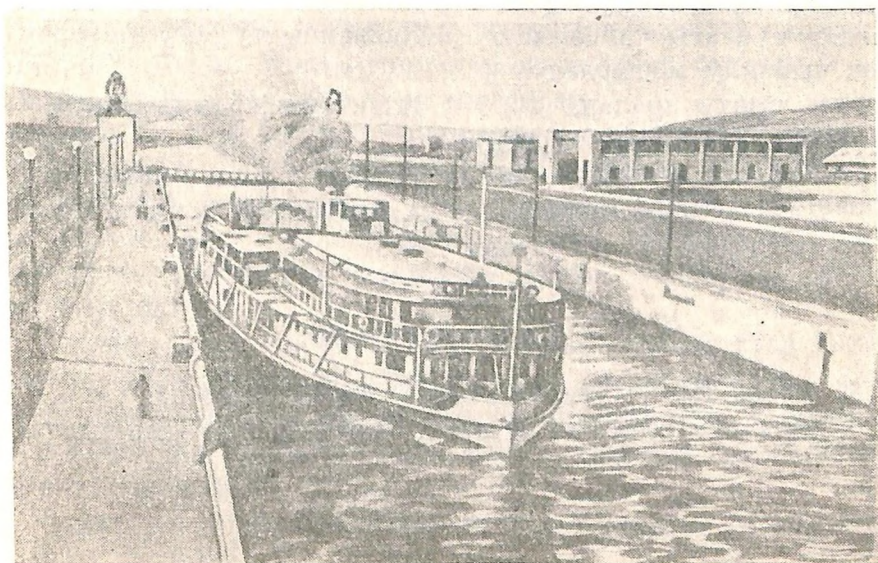
1. Кара суу канайып бүдет?
2. Јаан суу канайып бүдет?
3. Суунын бажы, коолы, оозы деп нени адайт?
4. Улус сууны канайда тузаланат?
5. Слердин јурт, слердин город суунын кажы јарадында турганын аңылап беригер.
6. Јаскыда суучактар кырдан ла түс јерлерде канайып агып турганын эске алыныгар. Олор кайда түрген агат?

Москванын адыла адалган канал.

Азыйда улус мындый кожон кожондоп туратан:

„Эх, Волга-энебис кайра агатан болзо,
Эх, жүрүмди база такып жүретен арга бар болзо!“

Бистинг башкару 1931 јылда Москва сууны ла Волга сууны каналла бириктирер деп јоп чыгарган.

„Волга, токтой бер!“ деп большевиктер айдарда, сүреен жаан, күчтү суу бетоннон эткен стенеге түртүлип, токтой береле, онон ары кижинин айдып берген жери аккан. Канал Волга сууны Москва суула бириктирип ийген.

Москванын адыла адалган сүреен жараш канал Волганы Москва суула бириктиреле, Ак талайды, Балтийский талайды ла Каспийский талайды бириктирген.

Кызыл флагту керептер
Ыраак жерден келгилейт,
Московский каналла
Ээчий-деечий өткүлейт...

Чемал.

П. Кучияк.

Ак булутты өдүп калган
Мөңкү ташту туулардан
Ак көбүгү анданган
Чемал чыкты олордон.
Жылым бүткен таштарын
Кечире кизи баспаган.
Жылтыралкан мөңкү карын
Аңдар туйгагы чийбеген.
Көк чырайлу мөңкүден
Корум ташты аралап,
Салкын, куштан эм түргөн
Чемал түшти мантап...
Большевиктердин ийделү
колдоры

Бектеп тутты Чемалды.
Эмдик суунын жаралына
Электростанция тургусты.
Совет улузы жегин шыманып,
Темирлү буук тургусты.
Озодон бери казыр Чемал
Туказын эмди жетирди.
Кайкамчыкту жегү иштеристи
мактап,
Ильичтин жаркынду лампазын
чүмдөп,
Эдискелү жангы кожондор
Алтай үстүнө жайыла берди!..

Табышкактар.

1. Акса, акса—түгенбес; барза, барза—божобос.
 2. Барзам, барзам—ис артпайт; кессем, кессем—кан чыкпайт.
-

СУУДА JҮРЕТЕН ТЫНДУЛАР.

Көлдө.

З. Кривоносова.

Волгадан тын ыраак эмес жерде кичинек көл бар болгон. Жаскыда кирген суула бу көлгө алабугалар, чортондор, сазандар ла стерлядь деп балыктар келип кирдилер. Азыбаштар десе мында азыйдан бери жүрген. Мында бакалар да бар болгон.

Ондо азыйдан журтаган азыбаштар ла бакалар жангы айылчылар келгенине сүйүнгөн деп айтпагадый болгон.

Же стерлядьтар ла сазандар азыбаштарга сырангай да аршамык этпей турган. Стерлядьтар кере түжине узун тумчуктарыла суунун баларынан курттар бедиреп, сырангай жерге жаба жылып жүрөтөндөр. Суу кичинектей берерде, стерлядьтар Волга жаар ойто жүре бергендер.

Сазандар десе суунун баларында азыбаштарла кожо жемиттеп жүрөт. Олор баларга көмүлүп калганда, жүк ле куйруктары чычайып көрүнөт. Эмесе суунун жажыл өзүмдериинин ортозында жемиттеп жүредилер. Узун сагалдарын кыймыктадып, жемитти бек капкызыла тудуп, рактар да мында жорголоп жүрөт.

Же алабугалар ла чортондор—коомой айылдаштар эмтир. Азыбаштарды көрүп ле ийзе—тударга сүрүжедилер. Жоон, бооду азыбаштарга чортоннон качып барарга күч, чортоннын ла алабуганын кардына күнүн сайын бир-эки азыбаш кирбегенче болбойтон.

Чортондор сүмөлү: суунун жажыл өзүмунин ортозына жа-

жынып калганда, олордын өңи камыштын өңине жүзүндөш болгон учун, олор өскө балыктарга көрүнбөс.

Азыбаштар жажыл өзүмдердин жалбырагын жиирге жүзүп, бу жеткерди сеспей де турат; же олор оозын да ачарга жеткелетке, өзүмнүн кийининен чортон чыга конуп келеле, көп тиштү оозыла кажы-бирүзин каап алат.

Ачап чортондор жангыс ла азыбаштарга эмес, өскө дө балыктарга жеткерлү. Балыктар ла бакалар көлдө үркенезин төгүп салат. Бир канча күннинг бажында үркенеден балбак баштарга жүзүндөш кичинек балыгачтар ла бакачактар боло берет.

Ол тушта чортондорго жыргал болуп жат. Олор жангыс ла өскө балыктын балдарын эмес, бойынын да балдарын жудуп ийет.

Жараттын жанындагы балардан жемит бедиреп көрөр деп, узун тумчукту чүчелиштер бу көлгө учуп келип туратандар.

Чүчелиш жараттан ырап, сууга кире бергенде, чортон десе, өңбөп келеле, онын будынан тудуп алат! Чүчелишти онойдо ло суу жаар алып барат.

Суукуштын тенек балдарына да, жажыл бакаларга да чортон жеткерлү болгон.

Кезикте чортондор алабугаларды тударга албаданатан. Алабугалар сазандардый эмес, олор шулмус, чыйрак, түргөн жүзүп жат. Же бу тушта коркушту сүрүш башталат! Алабугалар сүреен түргөн качат, чортон десе оозын ачып алала, олорды ээчий сүрүжип, сырангай једижип болбой турат! Же мынайып турала, бир тушта эптежип алала, суудан өрө, куш чылап, учуп чыгып, ойто сууга меч эдип түжеле, үүрлежип жүргөн алабугалардын үстүне чурап, алабуганын бир балазын үүрден айра согуп алып, оны жудуп ийет.

Је удабай чортондорды да тудар анчылар табылды. Көлгө балыкчылар келдилер. Шүүндерин бир, эки, үч катап сууга божоттылар. Чортондор, алабугалар ончозы сазандардын ла азыбаштардын көп сабазы көлдөн көнөккө кирдилер. Көлдө бир канча сазандар ла бир эмен азыбаштар артты. Олор ненин учун шүүнге кирбеген десе, сазандар ол тушта суунын түбинде јаткандар, азыбаштар десе темиккен аайынча, баштарын суунын баларына терен сугуп алып јаткандар. Олор онын учун шүүнге кирбей артып калгандар.

Сурактар ла якылта.

1. Көлдө кандый балыктар бар болгон?
2. Олор неле азыранып жүргөн?
3. Чортондор жемит бедиреп, канайда андап жүрет, айдып биригер.
4. Слер балыкты канайда, неле туттыгар?

Кит.

В. Дальдын бичигени аайынча.

Кит сууда жүрет, же ол балык эмес. Балыктар аткак саныдыла тынып жат, кит дезе, ан опкош, өкпөлү. Кит бажындагы ангылу тежиктери ажыра кейди бойына тартынып, чыгара тынып турат. Китте тумчук жок, же онын жеңмегинде сыранай ла төбөзінде эки тежик көрүнөт. Кит бу тежиктери ажыра кейди тартынып, чыгара тынып турат. Кит балдарын төрөп, оморды сүтле азырап турат. Киттер эки башка бүдүмдү: сагалду ла тиштү болуп жат.

Киттер—тындулардын эң жааны. Олордын узуну одус метрге једип, онон до узун болуп жат.

Киттин терезинде түк жок, кайзырык жок. Терезинин алдында калын јуу бар. Китти бу јуу, түктү тере тон чылап, јылыдып турат.

Киттин бажы јаан, бастыра сынынын үчүнчи үлүзи кире болуп жат. Киттин оозы сүреен јаан, ого кеме де бадар. Киттин көзи тын јаан эмес, уйдын көзинен эмеш ле јаан.

Кит тынганда, онын бажындагы тежиктеринен чыгып турган суу ла чыгара тынып турган буузы өрө көдүрилип, коройлоп турганы ыраактан көрүнүп турат.

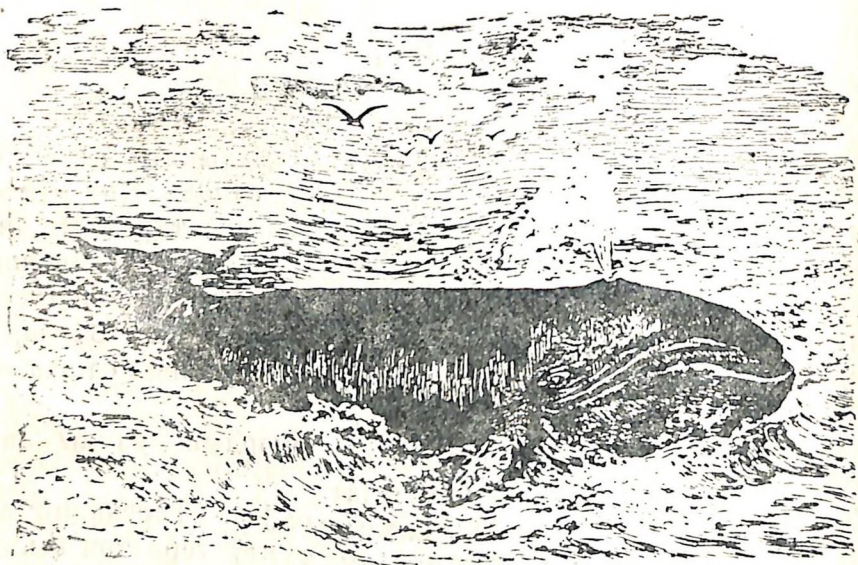
Киттин оозы сүрекей јаан. Киттин оозында чук казыктар кадап койгондый: онын тандайынан јети јүске јуук мүөс пластинкалар салактап түжүп жат. Бу пластинкаларды киттин сагалы деп адагылайт.

Сагалду китте тиш жок, онын учун ол курсакты чайнап болбойт. Киттин тамагы кичинек, онойдордо ол јүк ле кичинек балыгаштарды ла талайдын јүзүн-јүөр рактарын јудуи јиир аргалу. Киттин сагалы китке элгекке бодолот. Кит суу-

ны ууртап алала, ойто чыгара буркурып ийет. Сууны сагалы өткүрө агызып ийеле, жийтен немелерди оозында артызып алат. Кит сууны мынайда шүүп, азыранып жүрөт.

Кит төжиндеги эки канадынын ла куйругынын болужы-ла жүзүп жүрөт.

Китти өлтүрүп, улус онын жуузын, эдин, сагалын алып жат. Киттин жуузын кайыштала, курсакка эмезе технический керектерге тузаланып жадылар.

Кит.

Киттин эдинен консервалар эткилейт. Киттин буурынан „А“ деп витамин эдин жат.

Киттин эдин ле сөөктөрүн мал азырайтан кулур эдин жазагылайт. Бу кулур тындуларга ла куштарга сүрекей тузалу азырал болуп жат.

Киттерди учында узун, жоон кендир буулап салган темир согондорло өлтүрүп жат. Ондый согондордын ууры 70 килограммга жуук. Олорды гарпун деп адайтан. Азийда ондый гарпунды кит жаар колло мергедеп туратандар. Эмди дезе гарпундарды анылу эткен пушкаларга сугуп аткылайт.

Киттерди мынайда адып өлтүрөргө жеңил.

Өлтүрүп алган кит—бир канча жөөжө. Киттерди улус сүрекей жилбиркеп андайтан, онын учун, жүс жыл мынанг озо

болгонына көрө, киттер эmdi сүрекей астап калган. Көп талайларда эmdi кит төрт учурабайт.

Эmdi жаңыс ла полярный талайларда: Тошту Түндүк те-нисте ла Түштүк полюсты эбиреде талайларда, Антарктика-ла көп киттер бар. Бистин төрөлибистин түндүк талайла-рында башка-башка укту киттер бар. Олордын ортозында узуну 30 метрге једин турган киттер учурайт.

Сурактар ла јакылта.

1. Киттин јааны керегинде ла бүткен бүдүми керегинде слер нени билип алдыгар?

2. Кит канайып тынат?

3. Кит неле азыранат? Ол талайдын јаан тындуларын не-нин учун јип болбойт?

4. Öлтүрген киттен улус нени алып турганын тоолоп айдып беригер.

ЈЕРДЕ ДЕ, СУУДА ДА ЈҮРЕР АРГАЛУ ТЫНДУЛАР ЛА ЈЫЛАНДАР.

Баканын чыдап өзөри.

Јас. Састардын ла буунтылардын тожы кайыла берди. Күн јакшы изидет. Буунтыдагы бакалар ойгонып келдилер. Олор буунтынын түбинде баларга кирип алала, кыш туркунына уйуктаган. Эмди олор суунын үстүне жүзүп чыгала, баштарын суудан чыгарып алдылар.

Бир канча күндер өткөн кийининде, бакалар үркенезин сууга төгүп баштадылар. Кажы ла үркенечек—јарык өңдү жылжыркай болчок болуп јат. Болчоктын ичинде дезе кара точка көрүнөт. Онызы зародыш. Онон баканын балазы бүдетен.

Үркенелер јапшыныжып, јаан болчоктор болуп калат. Күн жылыдарда, олор күнүн сайын там ла карарып турат: кара точкалары јаанап, өзүп турат. Эки неделенин бажында үркененин ичиндеги зародыш иле көрүнип келет: ол, жүстүк чилеп, түрүлип калган јадат.

Учы-учында үркенечектин кабазы јарыла берет. Онон балбак баштар чыгып келет.

Баштап тарыйын балбак баштар сырангай кичинек балыгаштарга жүзүндөш. Балбак баш суунын түбиндеги кандый бир өзүмге кадалып алала, кыймыктабай, салактап калган турат. Онын күчи киргелек, онын учун ол жүзүп болбой јат.

Балбак баштын эки жаагында көбү јенгес опшкош неме көрүнөт. Онызы онын аткак сангыттары, балбак баш сангыттары ажыра тынып турат.

Бир кезек күндер өткөн кийининде балбак баш түргөн

јүзүп јүрөт. Ол суунын өзүмдерин кемирип, азыранып турат. Аткак сангыттарынын тыш јанындагы сарбактары јоголып, онын ордына балыктын аткак сангыттары ошкоч јабулу сангыт боло берет.

Эмди балбак баш чын ла балбак баш боло берди—оны көрөр болзонг, болчок бажынанг ла куйругынанг өскө неме јок.

Баканын чыдап өзөри (үркене—балбак баш—бака).

Күндөр өдүп турат; балбак баш азыранып, јаанап өзөт. Озо баштап буттары, онын кийининде колдоры өзүп чыгат. Аткак сангыттары јоголып калат, өкпөлөр табылып келет. Балбак баш јүзүп, суунын үстүнө улам сайын чыгып ту-

рат—ол эмди сууда тынып болбой, суунын тыштындагы кей-
ле тынып јат.

Балбак баштын буттары өзүп, куйругы дезе улам ла
кыскарып турат. Балбак баш чыдап өзүп, кичинек бака боло
берет.

База бир недеде өткөн кийининде кичинек бакалар суу-
дан чыгып келедилер.

Сууда јүретен тындулар—балбак баштар—чыдап өзүп
келеле, бакалар боло берди. Бакалар кургак та јерде, суу-
да да јүрер аргалу. Олор јылжыркай курттарла, улиткалар-
ла, бөкөнөктөрлө, томонокторло азыранып турат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Бакалар үркенезин качан төгөт?

2. Үркенечектен не бүдет? Качан?

3. Јүрүмнин баштапкы күндеринде балбак баштын бү-
дүзи кандый? Ол незиле тынат?

4. Балбак баш чыдап өзүп, канайып бака болуп турганын
ајарып көрөлө, айдып беригер.

5. Бакалар кайда јүрет, неле азыранат?

6. Баканын үркенезин јылжыркай немезиле кожо алала,
суунын өзүмдерин салган суулу банкага божодып ийигер.
Баканын өзүмин ајарып шиндегер.

Уж ла јылан.

Ужтар суунын јанында, чыкту јерлерде јүрет. Кышкыда
ужтар көрүнбес, олор уйуктап јадат. Күскиде дезе ужтар
оок чычкандардын ичегендерине киргилеп, агаштын тазылы-
нын алдына кирип, јажынып алат. Олор ондо кышкы соок-
тордон коруланып, јаска јетире терен уйкуда јадат.

Јаскыда күн јерди јылыдып ийгенде, уж ичегенинен чы-
гып келет. Удабай ол түлөп јат.

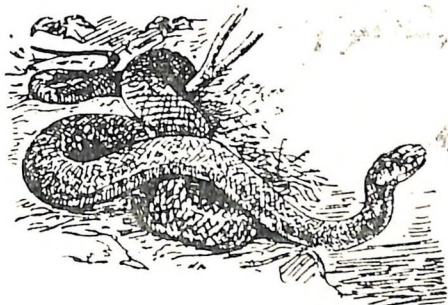
Онын терези эрдиниң јанынан јарылала, бастыра эдинең
когузай берет. Уж агашка оролып алала, эски терезинен
уштулып чыгып, јүре берет. Эмди ол јаңы јылтыркай тере-
лү боло берет. Уж онойып түлейт.

Июль айда эмезе августтын баштапкы күндеринде, уж
чирип турган јалбырактардын ортозына, јенеске јымыртка-

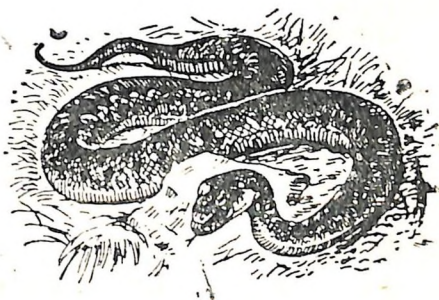
лар салып турат. Жымырткаларда ужтын балдары өзүп жат. Үч-төрт неделенин бажында ужтын балдары жымыртканын кабыгын жарып ийеле, чыгып келет.

Ужтын балдары жымырткадан чыккан ла тарыйын курсагын бойлоры таап, өштүлеринен жажынып турат. Ужтын балдарынын сырангай жеткерлү өштүзи—ийне түктү ёж. Ужтар жымырткаларын чогунты өтөктө дё салып турат. Онын учун ужтар малдын чеденинин жанында да учурап турадылар.

Ужтар сууны сүүп, жакшы жүзүп, сууга чөнгүп турар. Жерле жүргенде омор койрындап, кайзырыгын жалтырадып, түрген-түрген жылат.

Уж.

Жылан.

Ужтар бакаларды, балыктарды, чычкандарды жип азыранат.

Уж житкезинде сары темдектерлү кара бажын койу ёлөннин ортозынан чыгарып келеле, көстөрүн жумбай, көрүп турат. Оозынан эки айры тилин чыгарат. Тудуп алган жемидин тирүге ле јудуп ийет. Уж кижини чакпайт, онын оок тиштеринде корон јок.

Бистин јерде ужтан өскө, коронду јыландар бар. Јылан-ды ужтан ангылап таныры кўч эмес. Јыланнын бажында сары темдектер јок. Ужтын арказы кара, јыланнын арказы дезе кўренг ёгдү, арказында кара јол эмесе кара тегериктер бар. Јылан бойынын коронду тиштериле тиштеп ийет. Онын тиштери эки башка бўдүлү—ондо короны јок тиштер ле коронду тиштер бар. Јыланнын коронду тиштери эки жаагында бир тиштег болуп јат. Јылан тиштеп ийгенде, короны бу тиштери ажыра шыркага көндүре ага берет. Јылан

чакканы сүрекей јеткерлү. Јыланга чактырган кижиги тургуза ла врачка барар учурлу.

Јыландар, уж чылап ок, агаш ортозынын жүзүн-јүүр оок тындуларыла азыранат. Олор тудуп алган тындуларды коронду тиштериле өлтүрүп ийеле, бүдүнгө јудуп ийет.

Сурактар.

1. Јыланнинг ла ужтынгы тыш бүдүминде, курсагында, кылыгында түйнөй не бар?
 2. Јылан ла уж незиле башкаланат?
 3. Јылан чагып ийгежин, нени әдер керек?
-

К Л И М А Т.

Салкын неден улам болуп јат.

Л. Толстойдын бичигени аайынча.

Балыктар сууда јүрөт. Суу кыймыктабаза, эмезе балык бойы кыймыктанбаза, балыктарга суу угулбай да, көрүнбей де јат. Бис бойыбыс кыймыктанбазабыс, эмезе кей кыймыктабаганда, кей биске база онойып ок билдирбей турат.

Је бис жүгүргенисте, кей биске билдирип турат,—ол кижинин жүзине удур согот, кезикте тын жүгүргенисте, кей кулагыбыста сыгырып турганын угуп турадыс. Бис жылу туранын эжигин ачып ийгенисте, соок кей тышкартынан эжиктен јаба согуп турат, эжиктин бажыла дезе кей турадан чыгып турат.

Кандый бир кизи туранын ичинде базып жүргенде эмезе кийимин јелбиш турганда, „ол салкын эди јат“ деп, бис айдыхадыс. Печкеге от салганда, ого јаантайын салкын согуп турат. Тышкары салкын болгондо, ол түни-түжиле согуп турат. кезикте бир јаны јаар, кезикте база бир јаны јаар согот. Ондый салкын неден улам болуп туру дезе, јердин үстүндө кажы бир јерде кей сыраңай тын изип, өскө јерде сооп турат. Ол тушта салкын башталат, соок кей жабыстай барып, жылу кей дезе, тышкартынан турага кирип турган чылап ок, онын үстүлө удур барып јат. Соок болгон јер жылыбаганча, изү болгон јер сообогончо, салкын токтобос.

Салкын дегени—ол кейдин кыймыктаганы.

Јакылталар.

Салкын—ол чын ла кейдин кыймыктаганы деп ченемелле шиндеп көрөр аргалу.

1. Свечини кўйдүрүп, ачык эжиктин бозогозына тургузы салыгар, свечинин жалбыжы кайдаар ээлип турганын айкап көрүгөр. Ненин учун ондый болуп турганын жартап айдып беригер.

2. Мылчанын ичинде кайда изү—жерде бе эмесе тактанын үстүнде бе? Ненин учун?

3. Перемена тушта көзнөктөрдү ачып салганда, класста кей канайып кубулып турганын аярыгар.

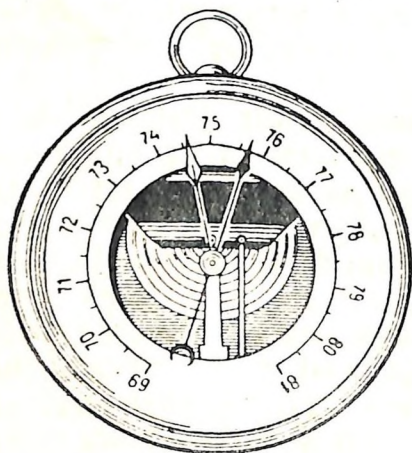
4. *Классны салкынга соктырар* дегенин жартап беригер.

Барометр.

А. Толстойдын бичигени аайынча.

(„Никитанын бала тужы“ деп повесттеги.)

Василий Никитич бир канча күннинг туркунына барометрди сабарыла токулдадып турган—стрелка „айас“, „сүреен айас“ деп көргүзүп турган. Эки неделенин туркунына бир де тамчы чык түшпеген, аштын десе быжар өйи једип келген.

Барометр.

Јер јарылып, тенгери кажайа берди, ыраакта горизонтто, айдап бараткан малдан көдүрүлгендий, кара тозун турган. Бүк јерлердин өлөңи күйүп, чалдыгып калган, агаштын жалбырактары јуурылып турган. Василий Никитич барометрдин шилизине канча да катап согуп турза,—барометр бир ле аай „айас“, „сүреен айас“ деп көргүзүп турды.

Василий Никитич курсак ичип отурала айтты:

— Эртен јангыр болбозо, аштын күйгени де ол!

— База ла ачана јыл болотон бо?—деп, эмегени эрмектенди.—Кандый коркушту!

— Ондый тирү кыйынды эрик јок сакып отуратан туру-

быс.—Адазы көзнөктин алдына басып келеле, тенери жаар көрди.—База ла бир күн мындый коркушту изү болзо, ач кыш, тиф оору, малдын өлүми, балдардын торолойтоны ине!.. Коркушту неме!

Курсак ичип божогончо унчугушпадылар. Адазы жүре берди. Туранын ичинде жангыс ла чымылдар учканы угулат, ончо немелерди тозун басып баргандый. Никита кирер јерин таппай, кирнестеге чыгып барды. Тышкары кейде ыш тургандый, је ондый ла болзо, күннин жаркынына кижинин көзи кылбыгып турат. Эжик алды ээн, бир де табыш јок—ончо неме уйуктап, эмезе өлүп калгандый. Тым, изү күнде кижинин бажы шуулап турды.

Никита сад жаар барды, ондо до отуарга изү. Уйкузырап жүрген адару кыгылап өдө конды. Агаштын таладый жалбырактары кыймыктанбай турды.

Никита айылы жаар басты.

Кыстай ачык көзнөктин бозогозында азыранты кара баарчык, изүге чыдажып болбой, оозын ачып алган отуры. Учуп чыгала, столдын үстүнче барып, Никитанын ийинине отурды. Ол ары-бери ајыктап, Никитанын көзи жаар көрүп, онын чыткыдындагы аштын үрени ошкош кара менгин чокуп ийеле, база ла Никитанын көзи жаар көрди.

— Токтозон, пожалуйста, кедө—деп, Никита айдала, кара баарчыкка суу уруп берерге, јалкуурып, өрө турды. Кара баарчык сууны ичип алала, табакка секирип киреле, бастыра сууны столдын үстүне чачып, јунунып алала, сергелен боло берди, онын кийининде силкинип, арчынып алар јер бедиреп барала, барометрдин футлярынын үстүне отурды.

— Фюить, фюить—деп јажык үнле эдиң ийди.

— Сен нени айдып туруң?—деп, Никита каткырып, барометрге басып келеле, баарчыктаң сурады. Баарчык барометрдин үстүне отурып алала, канадын бош салып, куш чылап ла кижн чилеп, шулурып отурды. Барометрдин көк стрелказы алтын стрелкадан ырап, „күннин аайы солунар“ ла „јоткон“ деп көргүзип турган јерлердин ортозында турганын Никита көрүп ийди.

Никита барометрдин шилизин сабарыла токулдадып ийди—јок, стрелка чын ла „јоткон“ деп сөс жаар јыла берди. Никита адазы отурган библиотека жаар јүгүрди. Эжик јабы-

лу эмтир. Ол эжикти токулдадып ийерде, адазынын үни угулды.

— Ондо кем? Не болды?

— Ада, барып барометрди көрзөгөр...

— Чаптык этпе, Никита.

— Барометр канайып турганын көрзөгөр, ада!..

— Не болды?..

— Барометр жоткон болорын көргүзүп жат.

— Төгүндебе—деп, адазы шымыранып айдала, өскө кып-ка кирип, онын кыйгырганча чыкты:

— Саша, Саша, жоткон!.. Ура!.. Ончобыс эзен артарые!

Күннинг изүзи тыгып турды. Садтагы кушкаштар унчукпай барды, көзнөктөгү чымылдар да чалдыгып калган отурдылар. Энгиргери жабызап бараткан күннинг алды кызара берди. Удабай ла түн кире берди, карангуйга бир де жылды көрүнбей барды. Барометрдинг стрелказы „жоткон“ болорын көргүзүп турды.

Айыл ичиндеги улус жуулыжын алала, столдын жанында отургылады. Көрүнбей турган сад жаар кайра ачылып калган эжиктен көрүп, шымыранып эрмектежиш отурдылар. Кап-карангуй түнде ончозынан озо ыраак буунтынын жанындагы тал шуулады, оны ээчий таандардын чуркуражып, табыштанганы угулды.

Адазы карангуй балкон жаар барды. Табыш там ла тыгып келеле, көзнөктин алдындагы каргананы ужай сокты, эжикти ача соголо, бир канча кургак жалбырактарды туранын ичине кийдире сокты, күйүп турган лампанын жалбыжын элбиредип ийди, жүткүп келген салкын сыгырып, туранын трубаларында, толуктарында күүлөп турды. Кайда да көзнөк кодоро согулып, пили шынгырай берди. Эмди бастыра сад шуулап, агаштар кыжырап, бөрлери жайканып турган.

Үрпейип калган Василий Никитич балконнон кирип ле келерде, тышкары жап-жарык боло берди, карангуйда көрүнбей турган агаштар элес эдиш көрүнө берди.

База ла катап карангуй түшти. Кенетийин бастыра тегери күркүрей берди. Бу табыштын кийининде көзнөктин шилизінде жааштын тамчыларын Никита ончозынан озо көрүп ийди. Жаңмыр жаап, там тыгып, урула берди. Энези эжиктин жанында турарда, көзинин жакы мелтирей берди. Чыктын ла кызыган өлөннинг жыды туранын ичине толо берди.

Сурак ла якылта.

1. Күйгектен кандый түбек болуп јат?
2. Барометрдин бүдүмин журуктан көрүп алыгар.

Күннинг аайын кемге, не учурлу билер керек.

— Бүгүн күннинг аайы кандый? — деп, школго үренип турган балдар ойгонып келеле сурайт.

Тышкары күн чалып, жылу, тымык турган күнде балдар школго сүйүнчилү жүгүрип баргылайт. Тышкары чыкту, соок, тын салкын согуп турган күнде олор айылдан күйүн-күч јок чыгат.

Талайчылар талайла јоруктап барар алдында, лётчиктер самолётло учуп чыгар алдында, күннинг аайын билип аларга јилбиркеп турат. Койу туман турза, талайла жүзүп барарга јеткерлү. Эбиреде эш неме көрүнбес. Пароход баратканда удур келеткен пароходторды туура турзын деп, күйүлөп турат. Ол барадала өскө пароходко согулза, эмезе јараттагы жылым ташка түртүлзе, түби ойылып, бойы оодылып, улузы өлөрдөн дө маат јок.

Койу туманда лётчикке де учарга јеткерлү. Самолёт кандый јерле учуп баратканы ого көрүнбей јат. Керектү боло берзе, кайда отурап јерин де билбес.

Талайчыларга ла лётчиктерге кенетийин јоткон түшкени база јеткерлү. Олор јоткон түжерин ажындыра билип алза, бу коркушту јеткерден кыйыжып та калар. Күннинг аайы јамандана берзе, аэродромнон бир де самолёт көдүрилбес.

Коомой күндөр јурт хозяйствого до көп каршу јетирет. Јаскыда ла эрте јайда јанмыр јок болзо, кыралаган аш саргарып, күйе берет. Аш кезер тушта узак өйгө јут болзо, кезип салган аш јутка өдүп, ууттап, үреле берет.

Кургак салкын, јоткон, мөндүр ле кыру каршузын база да көп јетирет. Онын учун күннинг аайынан болгодый түбектерден коруланып аларга, колхозтор ло совхозтор күннинг аайын сүреен шиндегилеп јат.

Советский Союзтын хозяйствозын чике төзөөргө, онын башка-башка јерлеринде күннинг аайы канайда кубулып тур-

ганын билип турары сүрекей учурлу. Оны билзе, ашты бойынын ойинде кыралаарын ла жуунадарын, кайда, кандый өзүмдерди үрендеерин билип турар.

Јер шарынын башка-башка јерлеринде ар-бүткенди билерге, ондо күннин аайы канайда кубулып турганын чокумдап, јакшы билип алар керек.

Климат дегени не?

Күннин аайын шиндеп көргөндө, ол жылдын кажы ла ойинде чике кубулып туру деп билдирет.

Кышкыда күндер кыска болуп турат. Бу өйдө јерди кар бүркеп, суу тошло бүркелип калат.

Јаскыда күндер узай берет. Кей жылып, кар кайылат, суу тошты оодып, агызып апарат, күн там ла бийиктеп турат.

Јаскыда јер, суу ла кей тын изий берет. Плодтор ло үрендер быжат.

Күскиде база ла түн түштеп узай берет. Кей түргөн сооп јат.

Өзүмдер чечектебей барат, јалбырактары саргарып, јерге түжүп турат. Тенгери бүркелип, јут күндер турат.

Өскө ороондордо жылдын бу ок ойинде күннин аайы башка болуп турат: бистийинен жылу, эмезе соок болуп, јут эмезе айас, салкындап та турат.

Күннин мындый аайы кандый ла орооннын јербойындагы ангылу климады болуп јат.

Советский Союзтын Европейский бөлүгинде сүрекей элбек чөлдү райондордо агап отургузар план темдектелген. Бу планды бүдүрүп алза, климат јаранып, ол јаландарда бийик түжүмдү аш бүдер.

УЛУ ОРУС ИЗОБРЕТАТЕЛЬДЕР ЛЕ ЈОРУКЧЫЛАР.

Иван Иванович Ползунов двигательдин¹ изобретатели².

Л. Гумилевский.

Бис фабрикага, заводко барзабыс эмезе олордын јанынча өдүп барадала, көзнөктөн дө карап көрзөбис, ондо турган жүзүн-јүүр машиналарды ла станокторды көрөрибис. Эмди бистин тузаланып турган немелерди ле эбиреде көрүнип турган бастыра немелерди машиналардын болужыла эдип јат. Кезик машиналар бөс согот, кезиги книгалар кепке базып чыгарат, кезиги дезе кирпичтер эдип јат... Буунын кўчиле иштеп турган маскалар јерге јоон столмолор кадагылайт, экскаваторлор јер казат, пароходтор, паровозтор, автомобильдер кош ло пассажирлер тартып жүрет.

Бу станокторды, орудиселерди ле механизмдерди ангылу машиналар јылдырып иштедет. Ондый машиналар *двигательдер* эмезе моторлор деп адалат.

Телекейде буунын кўчиле иштейтен баштапкы ла двигательди 1765 јылда улу орус техник Иван Иванович Ползунов таап эткен.

Иван Иванович Ползунов Уралда Екатеринбург (эмди Свердловск) деп городто, 1728 јылда чыккан. Ол тушта ондо темирди ле өскө дө көп металлдарды эдип, чыгарып ту-

¹ *Двигатель*—кандый бир немени кыймыктадып, иштедип турган машина.

² *Изобретатель*—кандый бир немени бойынын сүмезиле таап эдер кижи.

ратан заводтор көп болгон. Ползуновтын адазы заводторды корулап туратан ротанын тегин ле солдады болгон.

Кичинекей Ползунов заводской школдо үренип турган. Школдо математика, механика, черчение, жураарып үренгилеп туратан, ого үзеери, үренчиктер кандый бир ишке үренип аларга, заводко жүрер учурлу болгон. Ползунов он төрт жашка жеде берерде, оны Барнаулдагы заводко көчүргендер, мында оны учураган ла ишти иштеди тургандар. Ол кезикте шахталарды кемжи, кезикте агаш агызар пристаньды башкарып, кезикте руда тартып жүрген кемелерди баштап жүрөтөн, жашка өдүп, колдорун ужудып, жокконго оодо соктырган баржаларды корулап жүрөтө, сууга да түжүп туратан. Бир катап ол Петербургка мөнгүн тарткан обозты үйдежи жүрөтө, көп немени көрүп, үренип алган. Ползунов төс городтон ойто Барнаулга келерде, ого офицердин званиезин берген. Ол тушта казнанын заводторынын бийик жамылу служащийлерин офицер деп адагылайтан. Онын кийининде жаан удабай Ползунов сананып, таап алган машиназынын проектин¹ бийлерине табыштырып берген. Оны Ползунов „мени ле эдерге керек болзо, бистин күйнибисле иштеер аргалу от машина“ деп адаган. „Бу машина казанда кайнап турган суудан чыккан кейдин ле буунын күчиле иштеер“—деп, „отту машиназы керегинде“ Ползунов бойынын проектинде бичиген.

Онойдордо, буунын күчиле машиналарды иштедер деп шүүлтени эн озо Ползунов тапкан.

Проектинин жараарын-жарабазын шиндеп көрзин деп, Петербургка ийе берген, онын кийининде 1763 жылда кышкыда, кар күрттеп салган Барнаулга, машинаны тургуза ла эдерге баштазын деп жакылта келди.

Изобретатель сүйүнөтө, бойынын ижин эрчимдү баштай берди. Ползуновтын проекти Петербургта болгончо, ол бойынын машиназынын жаан эмес моделин² жасап алала, „машина иштеер, бистин ижибисти жеңилтер“ деп проектке бичигени аайынча, бүдүмчиленген. Телекейде буула иштеер эн баштапкы двигательди жазаар тушта күч керектер көп болгон, же Ползунов жана түшпей, жаан билгир ле тапкыр болуп, күч

¹ Проект—эдерге сананып алган машинанын планы.

² Модель—кандый бир немени чын бүдүминен кичинекейде эткени.

иштерди бүдүрип салган. Бу күч иш изобретательдин жүрүмин де кыскарткан: тойо курсак жибей, санааркап, уйуктап болбой, бийлерле блаажып-тартыжып, шыралап жүреле, күчи чыккан, Ползунов машинаны иштедерге жеткелекте, тамакты оорыдар чемет оорудан оорыйла, жада калган.

1766 жылда, май айда, Ползуновтын үренчиктери машинаны иштеди баштагандар, телекейде эн баштапкы двигатель иштей берген.

Бистин жүрүмбисте двигатель машиналар кандый жаан учурлу болгонун, бу машиналар бистин күчибисти канайда жеңилтип тургандарын бис ончобыс билип, Иван Иванович Ползуновтын адын күндүүлү адап, оныла оморкоп турубыс.

Сурактар.

1. Кийининде өскөн үйе албатыларга Ползуновтын изобретениези кандый учурлу болды?

2. Изобретательдерге советский башкару кандый килемји жетирет?

Улу орус изобретение.

Л. Гумилевский.

Майдын 7-чи күни бистин ороондо Радионун күни деп адалат.

Бу күнде, 1895 жылда, майдын 7-чи күнинде, орус учёный Александр Степанович Попов бойынын сананып эткен приборун Петербургта учёныйлардын ла инженерлердин жуунында көргүскөн. Бу приборды онон ары жарандыра жазагажын, ол электричествонын комдоры ажыра ыраак жерлерге жүзүн-жүүр сигналдарды да, кижинин куучынын да жетирер аргалу болгон.

Бир жыл өткөн кийининде ондый ок жуунда, Александр Степанович бойынын жарандыра жазап алган приборун көргүскөн. Жуунда отурган улус кайкажып ла сүүнип турганча, өскө турада отурган изобретательдин бу прибор ажыра ийген сигналдарын жууннын председатели чокум билип алган.

Бу өйгө жетире учёныйлар ла инженерлер электричество жангыс ла эмиктер ажыра өдөр аргалу деп бодогондор. Эмик-

терле электрический ток өткөндө, эмиктерде эбиреде электрический комдор болуп жат деп, Поповтын жазаган прибору жарт көргүзүп берген. Поповтын жазаган прибору шак бу электромагнитный комдорды жууп, тудуп турган, ондый прибор эмди радиоприёмник деп адалып жат.

А. С. Попов.

Эмик жогынан телеграфировать эдетени ле радиоберилте онойып башталган.

1895 жылда, майдын 7 күүннде, Александр Степанович бойынын ченемелдү приборун Петербургта көргүзөр тушта бу приборды оной ары жарандырып жазап алза, кижинин жүрүмине канча кире туза жетирер деп, айдарга күч болгон. Попов жангыс ла улу учёный болгон эмес, ол сүрекей жакшы конструктор болгон. Ол кандый ла керекти теренг шүүп, озолодо көрөтөн болгон, онын учун баштап алган керегин учына жетире бүдүрерге аланзыбаган.

— Бис эжү сүреен жаан иш эдип алдыбыс, онын учурын жарт билер кижини эм тургуза табылатаны кандый ла болбогой—деп, ол тушта Попов бойынын болушчызына айткан.

Узак та болбоды, бу улу орус изобретениенин учурын бастыра телекей билип, бийик баалады. 1900 жылда, январь айда Попов телекейде баштапкы радиостанцияны Балтийский талайдын жакасында, Готланд деп ортолыкта эткен.

Бу радиостанция ортолыктын жанында оодылган керепти коруп турган ишмекчилерле колбу тургускан. Тошто турган бир кезек балыкчыларды талай агызып апарган деп жетирү станция ажыра келген. Ортолыктын жанында турган тош оодочы „Ермак“ деп кереп балыкчыларды бедиреерге тургуза ла атанзын деп, жакару берилген. „Ермак“ тургуза ла талай жаар атанала, балыкчыларды аргадап алган.

Радиотелеграфияны баштапкы ла катап практический тузаланып, бирме жети балыкчынын жүрүмин аргадап алганы

јаан учурлу керек болгон. Онын кийининде талайла жүрер керептерде радиосвязьты тузалаңар болгон. Керептер оодыларда, түбекке түшкен канча мунг улус керептерден једиң турган радиојетирүлердин шылтузында тирү арткан!

Радио албатынын жүрүм-јадынына бек кирип калган. Бүтүңги күнде улу орус изобретение бойыннн төзөчизи—Александр Степанович Поповты јер шарынын үстүнде кандый да јерде, кандый ла улус мактап, күндүүзин јетирип јат.

Сурактар.

1. Поповтын таап эткен радиозыннн учуры кандый?
2. Бойыгардын жүрүмгерден темдектеп көргүзигер: слер радио ажыра нени угадыгар? кайда? качан? кайдан?

Николай Михайлович Пржевальский.

(1839—1888.)

Николай Михайлович Пржевальский Смоленскийден ыраак эмес Кимборово деп деревнеде өскөн. Бу уулчак агаш ортозына кере түжине жүрүп, көлдин эмезе буунты сууннн јарадында узак отуратан. Агаш ортозына мынайып көп жүргенинен улам, Пржевальский ар-бүткенди сүүр болгон. Ол алты јашту тушта ойынчык мылтыктан дуб агаштын кузугыла адып туратан, 12 јаштуда дезе ого таайы чын мылтык сыйлап берген, мылтыкты алган кийининде ол андаарын ононг тын сүүй берген.

Бу өйдө Пржевальский мылтыктан чечен адып, учуп бараткан кушты да адып алатан. Је анчы јангыс ла чечен

Н. М. Пржевальский.

адып билер эмес, агашту јерди, ондо кандый андар јүрөтенип билер учурлу. Пржевальскийге агаш ортозында таныш эмес неме јок болгон. Агаш ортозында кандый ла анды, кандый ла кушкашты, кандый ла өзүмди билетен. География ла естествознание онын сүүгөн предметтери болгон. Пржевальский жаанаган сайын бу наукаларга там ла кичеенип үрөнгөн.

Гимназияны божодоло, Пржевальский бойынын күүнине черүге барарга бичиткен. Бу өйдө севастопольский јуу болуп турган. Је Севастопольды корулаарда кожо туружарга ого келишпеген. Оны офицерский школго ийген. Кааннын черүзинде служить эткен јылдар чылазынду узай берди. Је јорукчы болорго сананган шүүлтезин Пржевальский мында да таштабаган.

Географияны ла естествознаниени азыйдагы ок аайынча үрөнип, Төс Азияны шинжүлөп алар деп чокум амадуны бойына тургузып алган.

Төс Азияны шинжүлөөрге көп ороондордын башкарулары јилбиркеп турган. Төс Азияга оморды научный иштер тартып турган эмес, омор ондо јуртаган албатыларды бойло-рына бактырып аларга кичеенген. Је өскө ороондордын јорукчылары мындый јорукта јеткер болорынан ла уур-күч болорынан коркуп тургандар.

Пржевальский Төс Азияла јоруктап јүрөри керегинде бойынын јалтанбас планы аайынча каан башкарузынын алдында сурак тургускан, кааннын бийлери дезе јиит учёныйга бүтпей турган. Је ондый да болзо, Пржевальский амадаган санаазына јединип, Уссурийский крайды шинжүлөп көрөргө јөп алган.

Бу јорукка Пржевальскийле кожо база эки кижии атанган. Омор үчү бастыра Уссурийский крайды јойу баштапкы ла катап өдүп бардылар. Бу крайдын бастыра јолдорын картага бичигендер. Пржевальский Уссурийский крайда эки јыл јүргөн. Бу јоруктын кийининде ол мактулу ады чыккан јорукчы боло берген. Ого Төс Азияны да шинжүлөөрге јөп берген. Пржевальский канча јылга сананган санаазына јединип алган.

Баштапкы экспедицияны¹ ээчий экинчи, үчүнчи экспеди-

¹ Экспедиция—агылу јакылталу бир канча кижинин јоруктап јүргөни.

ция болгон. Ұчүнчи экспедициянын кийининде, Петербуртта Пржевальскийдин јоруктап јүреле, јууп алган коллекцияларынын выставказы ачылган.

Выставкада 16 мунг жүзүн-јүүр өзүмдер болгон. Олор Төс Азияда өзүп турган өзүмдерди көргүзип турган. Тындулардын чучелолорын тургускан болүгинде не јок болгон деп айдар: тибетский айулар, сарлыктар, төөлөр, јерлик текелер, эчкилер, кизи көрбөгөн куштар, балыктар, келескендер, курт-конустар бар болгон. Азыранты јылкы мал өзүп таркаган јерлик аттын чучелозы сүрекей јаан ајыкту болгон. Бу јылкыны таап, онын чучелозын Петербургка јангыс ла Пржевальский экелген. Бу өйдөн ала јерлик јылкыны „Пржевальскийдин јылкызы“ деп адаган.

Пржевальский кандый да уур-күчтен коркубайтан. Суу јок јерде јайгыда 60° једин турган изү де болгондо, кыштын соокторы ла карлу шуургандары да болгондо, ол јалтанбайтан; туулардын чакпынду суулары ла тошту сындары Пржевальскийге ле онын нөкөрлөрине өдөргө коркушту эмес болгон.

Төртүнчи катап јоруктап барала, Пржевальский тифле оорыйла јада калган. Онын сөөгин Киргизияда Иссык-Куль деп көлдин јарадында јууп салгандар. Кийининде онын сөөгининг үстүне таштан ла күлерденг јараш памятник эдип салган.

Пржевальский Азияны шинжүлөп үренерге јирме јыл өткүрген. Бу өйдинг 10 јылын јоруктап өткүрген, ол бистин науканы сүрекей байыткан. Пржевальскийденг озо Төс Азия керегинде албаты бир де неме билбеген. Онын бүдүрген ижи ле эткен керектери бойынын учурын әмди де јылытпаган.

Сурактар.

1. Пржевальский бала тушта нени әдерге, нени билерге јилбиркеген?

2. Ол жүрүминде бойына кандый амаду темдектеп алган?

3. Ол бойынын амадузына канайып јединип алган?

4. Јоруктап жүрерде Пржевальский ле онын нөкөрлөри кандый уур-күчтерди јенип туратандар?

5. Пржевальский бистин науканы неле байытты?

6. Советский јанг турган кийининде Уссурийский край канайып кубулды?

ИСТОРИЯДАН.

БИСТИНГ ТӨРӨЛИБИСТИНГ ОЗОГЫ ЈҮРҮМИНЕНГ.

Славяндар канайып јуртаган.

М. Коваленскийдин бичигени аайынча.

I.

Бир мунг беш јүс јыл кире мынанг озо бистинг төрөл јери-
бистинг көп сабазы койу агашту, јиткек састу болгон, оло-
рды өткүре јойу да улус, атту да улус јүрүшкедий јол јок
болгон.

Јүрүжерге сыраңай јеткери јок јол—јалбак суу болгон.
Улус оныла агаштанг ойып эткен кемеле јүзүп јүретен. Бир
суудан экинчи сууга једип аларга керек болгондо, кемени
суудан чыгарып алала, экинчи сууга јетире сүүртеп апара-
тандар.

Бистинг төрөлибисте јуртаган улус славяндар деп адала-
тан. Олор бийик сынду, сары чачту, јарык өндү (боро, чан-
кыр, көк) көстү, таларкак улус болгон.

Славяндардын јурты суунын бийик јарадын сындай ту-
ратан. Ондый јуртта тоормоштордон салып, балкашла шыбап
салган эки-үч тура туратан. Јуртты эбиреде таштар салып,
тобрак уруп, агаштын будактарын чалый тургузып, чеден-

деп салатандар. Туралардын кичинек көзнөктөрүн жарчагала туй бектеп салгылайтан. Туранын ичинде таштан ла той балкаштан эткен, трубазы жок печке болотон. Ыш көзнөктөрдөн лө эжиктен чыгып туратан.

II.

Агдап жүрерге, јер ижин иштеерге јенгил болзын деп, славяндар башка-башка јаан билелерге биригип јуртагандар.

Ондый јаан биледе јуртап јаткан улус бир сөөк улус болгон. Јажы ончозынан јаан кижн сөөктинг башчызы болгон. Онын сөзин ончолоры угатан. Бир канча сөөк улус биригип, бир ук улус ботуп туратан. Олор ончозы јуулып алып, јаан учурлу керектерди шүүжип туратан.

Бир канча уктарга кирип турган улус укталышкан союзтарга биригип туратандар. Бу союзтарда башчылар табылып аңыланала, уктардын башкарачылары боло бергендер. Ангдап тапкан јөөжөннн көп сабазын бу башкарачылар бойларына алып, бойынын јерин өскө улуска иштедип туратандар.

Јер мензинип турган байлар ла кыра сүрер јоктулар онойып табылган.

Кажы ла уктын башкарачылары князьтар деп адалып турган. Олордо бойларынын мылтык-јепселдү отрядтары бар болгон. Ондый отрядтарла князьтар коштой јаткан уктарга јаантайын табару эди, уйан дегендерин бойына бактырып алатандар.

Ол тушта городтор до төзөлип турган. Јурт јерлерге көрө, городторды тыгыда бектеп туратандар. Городторды эбиреде јерди казып, чедендегенине үзеери, агаш стене эмезе башняларлу, адарга керектү тежиктерлү чеден тудала, ондый стенени эбиреде терен оро казып салатандар.

III.

Чөл јерлерде көчүп жүрген албатылар славяндардын садулу каравандарын тозуп, олордын городторына табарып, тоноп, түредип, јурт улузын олјого апарып туратан. Славяндар олорло јаантайын јуулажып туратандар.

Јаантайын кандый ла јеткерле тартыжып турганы улусты күчтү, јалтанбас эди, таскадып туратан; кижинин јангаксыганы јаан уйатка түшкендий бодолотон. Славяндар өштүлерле тартыжарга билетен.

Славяндар өштүни кыска жыдала кадап, ок-жаадан согон-ло адатандар.

Кату жүрүм жүргөн славяндар чыдым улус болгон. Олор сооктон до, изүден де коркубайтан, курсагты да талдабайтан.

Сурактар ла жакылта.

1. Бистин төрөлибисте кандый улус журтаган?
2. Славяндардын жүрүмү керегинде, олордын тыш бүдүмү керегинде, олордын журттары ла городторы керегинде, олордын ижи керегинде, жүрүжөр жолдоры керегинде слер нени билип алдыгар, айдып беригер.
3. Славяндардын башкарузы кандый болгон?
4. Славяндар өштүлери ле кавайып тартышкан?

Александр Невский.

Александр Невский төрөл жерин сүрекей сүүп, оны өштүлөрдүн табарузынан жалтаныш жоктон корулаган.

Онын жүргөн ойинен бери жети жүс жылдан ажыра өгкөн. Ол өйдө Новгородский жерге шведтер ле немецтер, казыр андар чылап, табарып, улусты тоноп туратандар.

Князь Александр Ярославич Переяславль Залесский деп жерде князь болуп турган. Ол бойыннын төрөлинин ат-нерелү коручызы болгон. Ол шведтер ле жуулажып, олорды Нева сууда жеткен учун оны Невский деп адагандар.

Шведтерди жеткен жинт полководец керегинде мак жангыс ла бистин ороонго жайылган эмес, же өскө дө көп ороондорго жеткен.

Тил алыжар элчи болуп Новгородко келип жүргөн бир немец Александр Нев-

ХIII-чи чакта орус жуучылдардын жуу-жепсели.

скийдин¹ терең сагыжын, онын билгирин, ак-чек санаазын ла жалтанбазын сүреен кайкаган. Элчи жанып барала, мынай-да айткан: „Мен көп ороондордо жүргем, је ондый кижини каандардын да, князьтардын да ортозынан көрбөдим“.

Новгородты башкарып турган бай улус Александрдын тартыжузына аршамык эдип турган. Шведтерди оодо соккон кийининде жаан удабай Александр Новгородтын башкарачыларыла керижип, Новгородтон бойынын төрөл городына, Переяславль Залесскийге жүре берген.

Је бу өйдө элбек черүлү немецтер Түндүк-Күнбадыш Руська табаргандар; олор озо баштап Псковты олжолоп алып, онын Новгородко жууктап келгендер.

Ол тушта Новгородтын албатызы Переяславль жаар улус ийип, Александрды келип өштүлөрдөн аргазын деп сураган. Александр азыйда өөркөгөнүн керекке бодобой, бойынын дружиназын алганча, тургузала Новгород жаар атанган. Немецтерле тартыжарга ополченецтерди¹ жуур кычыру этсин деп, ол бастыра орус јерге элчилер ийген.

XIII-чи чакта немецкий рыцарьлардын жуу-јепселн.

„Орус улустар, көдүрилигер! Немецтерге удурлажа жуулажарга туруп чыгыгар!“—деп, Александрдын кычырузы бастыра городторго јайылган.

Александр бойынын дружиназына база жуучылдар кожуп алала, кенетийин табару эделе, немецтерди Псковтон чыгара сүрген.

Орус јердин кемненг де камааны јок жүрүмин корулап аларга, немецтерди оодо согор керек деп, Александр Невский ле онын дружинниктери билип тургандар.

1242 жылдын јазында Александр Невский бойынын черүзиле Чудский көлдин јанында немецтерге кату согулта эткен. Бу жуу-согуш Тошто болгон жаан согуш (Ледовое побоище) деп адалган.

¹ Ополчение, ополченец—князьтын дружиназына болужарга журт албатыдан жууган черү.

Александр бойынын черүлерин эптү тургузып алала, немецтерди, капкыга туткан чылап, кыстап алган. Калапту тартыжу башталган.

Немецтер орустардын јотконду табарузына чыдажып болбой, мылтык-јепселдерин чачып, кийип алган уур куйактарын суурып таштап качкандар. Немецкий черүнинг уурына чыдашпай, јаскы тош көп јерден јарылган, суу тоштын үстүле јайылган.

Орустар немецтердин кийининен јети чакырым јерге сүрүшкен, көлдин тожы ла јарады өлгөн немецтердин сөөктөриле бүркелген.

Олјого алган немецтерди Александр Невский, айылдары јаар божодып, айткан: „Барыгар, Русь тирү деп, өскө јерлердеги бастыра улуска айдыгар. Бир де коркуш јогынан биске айылдап јүрзиндер... Је кылын тудунып биске кирген кижии—кылыштан бойы өлөр. Орус јер ондый учурлу турган, ононг до ары онойып ок турар“.

Сурактар.

1. Александр Невский князь болуп кандый городто турган?
2. Бу керек качан болгон?
3. Александр Невский төрөлинин кандый өштүлөриле тартышкан?
4. Шведтерге ле немецтерге не керек болгон?
5. Александрды ненин учун Невский деп адаган?
6. Өскө орооннон келген кижии Александр Невскийдин кандый болгонын сүреен кайкаган?
7. Тоштогы јаан согуш керегинде слер нени билип алдыгар?
8. Олјолоткон немецтерге Александр Невский нени айткан?

Москванын төзөлгөни.

М. Коваленский.

Летописьте¹ Москва керегинде баштапкы ла катап 1147 јылда бичилген. Москваны князь Юрий Долгорукий төзөгөн.

¹ *Летопись*—кандый ла болгон керектерди јыл сайын бичигени. *Летописец*—исторический керектерди јыл сайын бичип турган кижии.

Город јык ла эткен агаштын ортозында тӱзӱлгӱн. Москва суу јалбак, керептер јӱзӱп јӱрерге эптӱ болгон. Улус Москва суудан Ока ла Волга сууларга једип туратандар. Бу јерди князь јарадып кӱргӱн, мында город тӱзӱзин деп јакылта берген. Озо ло баштап агаш стенелӱ, башняларлу ла бойница-ларлу¹ шибее—Кремль тӱзӱлгӱн. Кремльде князьтын ӱргӱзин ле церкве туткандар.

Кремльдин јанында ремесленниктер ле садучы улус јуртай берген. Онойдо граннын јанында, састын ла агаштын ортозында кичинек шибее-город тӱзӱлгӱн.

Москванын баштапкы князьтары бойларынын јерин элбедер керегинде кӱп кичеенгендер: городтор туткандар, ӱзеери јер садып алгандар, јурт албатыны кычырып, кӱчӱрип алатандар. Москва суула ээчий-деечий барган керептер товар тартып јӱрер болды. Којойымдар московский князька пошлина² тӱлӱп туратандар. Военный улус, боярлар Москвага службага кирерге јилбиркеп баратандар. Московский княжество улам ла байып турган. Александр Невскийдин уулынын уулы—князь Иван тужунда Москва анчадала тынгыган, князь Иванны Калита деп адагандар. Калита деп сӱс—а к ч а л у т а а р дегени.

Иван Калита Московский княжествоны элбедери учун ла бойынын јангын тынгыдары учун тартышкан. Ол улу князь болойын деген санаазына једип алган. Арткан князьтар ого башкартар учурлу болгон. Иван Калитанын колында баштап тӱрт лӱ город болгон, ӱлӱр алдында онын княжествозында 97 јурт ла город бар болгон.

Кремльди эбиреде дуб тоормошторло јангы стене туткан, онын ич јанында таш соборлор (церквелер) туткан.

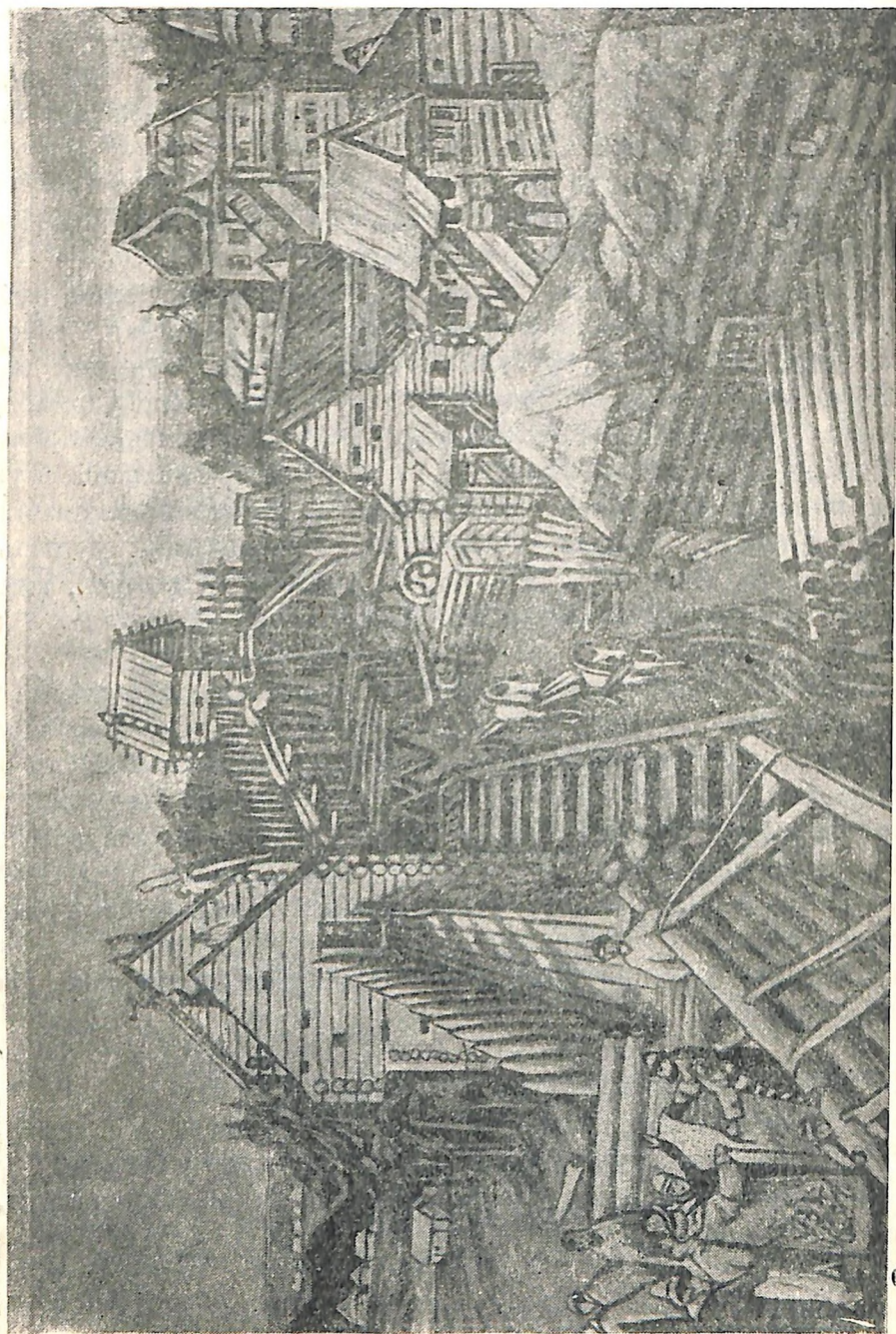
Граннын јанында турган кичинек шибееден Москва бай, јаан город боло берген.

Сурактар.

1. Москва качан тӱзӱлгӱн? Оны кем тӱзӱгӱн?
2. Москванын турган јери ненин учун эптӱ болгон?
3. Русьты бириктирерге князьтардын кемизи анчадала тын кичееген?

¹ *Бойница*—мылтык адарга эткен тежик.

² *Пошлина*—товарлар саткан учун тӱлӱйтӱн калан акча.

Москваны тѳзѳгѳни .1156 йылда Кремльдин баштапкы стенелерин туруп турганы. А. М. Васнецовтын журусыман.

Москва.

Өскө ороондордын тонокчыларына удурлажа орус албатынын өткүргөн тартыжузын сегис чактын туркунына Москва жангыс катап башкарган эмес.

Москванын төзөлгөнүнөн бери сегис жүс жыл болгонун темдектеп, 1947 жылда, 7 сентябрьда бастыра ороон байрамдаган.

Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде, качан ишкүчиле жаткандар каанды ла капиталисттерди жоголтоло, коммунистический партиянын баштаганыла жангы жүрүм төзөп, өштүлердин эткен табаруларын туй согуп, бойынын жайымын ла кемнен де камааны жок болорын тынгыдып турган тушта, Москванын учуры анчадала жаанган.

Советский жаннын жылдарында Москва эн жараш город болуп, озочыл советский науканын ла культуранын эн жаан төс жери боло берди. Эн артык библиотекалар, вузтар, школдор, балдардын эн артык садтары, яслялары, больницалар, парктар, музейлер Москвада. Москванын метрозы—телекейде бар метролордын ончозынан жакшы.

Москванын төзөлгөнүнөн бери 800 жыл болгон күнде Москваны Лениннин ордениле кайралдаган, Москванын 800 жылдыгына учурлаган медаль тургузылган, Москванын журт-албатызынын иште, наукада ла искусстводо ады чыккан озочылдарына бу медальдарды берер эткен. Москваны төзөгөн Юрий Долгорукийге Москвада, Советский площадьта, памятник тургускан.

Куликово деп јаланда.

Г. Шторм.

Мамай Руська табару эдерге келгени.

Князь Дмитрий Иванович башкарып турган өйдө Московский княжество сүрекей тынгий берген, татарлардын улам сайын эдиш турган табарузына удурлажа тартыжарын ла татарлардын табарузынан өскө дө княжестволорды коруурын баштаган. Тынгып чыккан Московский княжествоны жоголтор деп, ол тушта хан Мамай шүүген.

Мамай бойынын бийлеп турган јерлерине мындай јакару ийген: „Бир де киж и аш үрендеер деп сананбазын, ашты Орус јеринен јуулап аларга белетенигер“. Орус албаты татар тонокчыларды јок эдер тартыжуга белен болгон.

Дмитрий бастыра орус князьтарга бичик ийип, оларды бойларынын дружиналарын алганча болужарга келзин деп кычырган. „Бис ончобыс татарларга удурлажып кожо тартыжарыбыс“—деп, орус князьтар јөптөшкөндөр. Удабай көп јуучылдар бастыра Русьтан Москвада јуулган.

Ордага удур барганы.

1380 јылда, 20 августта орус черүлер јуу-јорукка көндүккендер. Јууга барып јаткан черүлерди бастыра Москва үйдешкен.

Маанылар јылу јыбарга элбиреп турган. Темир куйактар, түс кылыштар, тыйрык үлдүлер јалтыражып турган. Јыдалар, ок-јаалар ла јуулажатан малталар анда-мында көрүнип турган.

Јангыс јолдо тыгылышпаска, черүлер үч башка јолло ичкерилеген.

Москвадан чыккан черүлер төрт күннин бажында Коломнага јууктап келген. Бастыра орус черүлер ондо јуулар учурлу болгон.

Коломнага көп јойу јуучылдар—орус городтордон ло јурттардан јуулган ремесленниктер, крестьяндар ла садучы улус келген.

Јуулган черү јүс бежен мунга јуук болгон. Орус јер мынын алдында ондый јаан ийде-күчтү черүни качап да јуубаган.

Донго јууктап келеле, Дмитрий полкторды ончозын токтодып ийген.

Князьтар ла јуу-башчылар өштүле тартыжатан јерди шүўжип, талдап аларга јуулышкан. Олардын кезиктери сууны кечпес керек деп шүўп турган. „Керде-марда аай болбозо, качып јанарга јенгил болор“—деп, олар айдышкан. Кезиктери Донды кечер керек деп айдыжып тургандар.

— Ол јанына кечип алзабыс, јана базар јер јок, эмезе өштүни јенер, эмезе өлгөн сөбкти мында салар керек деп, јуучылдарга јарт болор—деп, олар айдып турган.

Дмитрий Иванович ол тушта одус јашка јууктап келген кижі болгон. Јууда јана баспас, јалтанбас болгон, татарлар-ла болотон тартыжуда јенү аларыс деп иженип турган.

— Карындаштар, уйатка тўшкенче, акту өлүмле өлөр керек. Доннын ол јанына кечип чыгала, баштарыбысты карындаштарыбыс учун ондо салалдар!—деп, Дмитрий айткан.

Јуу-согуш болор алдында.

Агаш јыгып, чырбагалдар сындырып, јойу черү кечкедий күрлер јазазын деп, Дмитрий јакылта берген. Атту черү сууны кечүле кечетен учурлу болгон.

Орустар тўн алдында Донды кечип алала, койу агашту төңдөрдө токтогондор.

Төңдөрдин ары јанында Куликово деп јаланг јаткан, ол јалангды кечире Смолка деп суу агып барган. Онын ары јанында, одоштој турган төңдөрдө, Мамайдын ордалары одуланып турган. Мамайдын черүзи база тўнде келген, је орой-тып калган: орустар ол тушта сууны кечип алгандар.

Куликово деп јалангды эбиреде јуукалар, јыраалар, оок агаштар бар болгон. Јалангнын сырангај бийик јеринде—Кызыл төңдө—ханнын жапажы турган.

Дмитрий Иванович тўнде Куликово јаланга јортуп келе-ле, тыгдап уккан.

Орус черүлер турган јерде тым болгон.

Татарлардын одузында талайдын табыжындый табыш күркүреп турган. Татарлардын черүлери үч јүс мўннанг ас эмес болгон.

Јем болотонын сезип ийеле, барынтычы андар да јуулыжып келген. Кайда да бөрүлер улуганы, барынтычы куштар кыйгырышканы угулган. Сууда куулар чочуп кыйгырышкан. Абралардын чыкырты ыраактан угулып турган. Орданын үстүнде булуттый тозун чөйилип турган...

Јенү.

Јангы согулта болорын сақыбаган орда, јана тўжўп, тескерилеп турала, учы-учында качкан. Абралар күлүреген. Чарлар ла төөлөр огурып мантаган. Мамай ла онын арткан дружиналары јобобогон аттарга мингилеп алала, чөл јаар качкандар...

Энгиргери элбек јалан татарлардын өлгөн сөөгиле бүрке ле берген. Орустар өштүнүн кийининен түнге јетире сүрүшкен. Өштү јендирген. Онын бастыра отрядтары, оодо соктырып, качкан.

Јуу-согуш болгон јерде јенү алганын јарлап, трубалар күркүреде ойногылап турган. Улу князътын маанызы элбиреп турган. Улу князътын маанызы турган јерде орус водалар ла князътар јуулыжып келген.

Дмитрий бойы кайда да јок болгон. Князъты узак бедиреп таап болбогондор.

Је учы-учында таап алгандар. Дмитрий јыгып салган агаштын алдында санаазы јок јаткан. Князътын кийген куйагын бир канча јерден ойо калап, јара кезип салган болгон, онын шлемы ла куйагы бек болгон шылтузында ол тирү арткан.

Јенү алган орус черүлер албатыга мактадып, јанып келгендер. Князь Дмитрийди албаты Донской деп адаган.

Орус черүлердин Куликово јалаңда алган јенүзи нйдекүчтү болгон Алтын Ордага коркушту тын согулта эткен.

Сурактар ла јакылта.

1. Татарларды јенерге орустарга не болушкан?
2. Куликово јалаңда согушкан орус черүни кем баштаган?
3. Князь Дмитрийди венин учун Донской деп адаган?
4. Орус албатыга татарлардын базынчыгынан јайымдаларга Куликово јалаңда болгон јуу-согуш кандый учурлу болгон?
5. Орус черүлерде болгон мылтык-јепселдердин адын адап беригер.

Минин ле Пожарский.

В. Костылёвтын бичигени аайынча.

I.

Бу керек үч јүс төртөн јылга јуук мынан озо болгон.

Руська түндүк јанынан шведтер, күнбадыш јанынан польский пандар¹ табаргандар. Поляктар Москвага једип келеле, оны јуулап алгандар.

¹ *Пан*—Польшада көп јер ээлеп турган киж.

Бастыра орус албатынынг өштүгө багар күүни жок болгон. Төрөлининг корузына ончозынан озо Нижний Новгородтын журт албатызы туруп чыккан. Керек мынайда болгон.

Нижегородский Кремльде эртен турадан ала улус кыймыражып, Москвадан келген атту улус нени айдарын сакып турган.

— Пандар жырғап турулар!.. — деп, атту келген кижиге, албатыга куучын айдатан бийик жерге чыгып алала, айткан. — Поляктар бистинг журттарыбысты канайда түредип, өртөгилеп тургандарын бис көргөнүбис. Бистинг жерибис ээн артып калган...

Таларкак староста Козьма Минин куучын айдатан бийик жерге тепкишти өрө мендей-мендей чыгып баратты. Ол кара-жажыл кафтанду, кызыл кайыш курлу, темир бөрүктү болгон.

Минин сагалын сыймап, жуулган улусты айкап көрөлө, түзеде туруп алды, Козьманын күчтү үни жагылана берди: — Нижегородский граждандар! Угугар!.. Польский пандар Эне-Русьты коруланып болбос деп бодоп турулар. Олордын сагыжыла болбос!

Жуулган улус түймеже берди. Улустын ортозында: „Олордыйыла болбос! Болбос!“—деп кыйгы угулды. Минин бөрүгин бажынан алып, оноп ары куучындады:

— Биске өскө дө городтор болуш берер болгон... Черү отрядтарына биригип алала, пандарды сүрүп ийерибис!

— Бис нени эдетенибис?—деп, үндер угулды.

— Бир де неме кысканбагар! Айыл-журтты садыгар, ончо-

Мининге ле Пожарскийге тургускан памятник.

зын беригер! Бистинг јерибисте бир де өштү јок болгончо, колдон кылыш божотпозыбыс.

Козьма јаар мундар тоолу колдор чөйилди.

— Менин байлык-јөөжөм бу!.. Ончозын походный казнага берип јадым...

Акчалу ла баалу немелү түрбекти Минин столго таштап ийди.

— Эмди слер беригер!—деди.

II.

Улустын бойларынын күүниле берип турган акча-јөөжө столго урула берди.

Кайырчак экелип тургузала, столдын јанына каруул эдип тургузарга, эки јуучыл алдырып алзын деп, Минин јакылта берди.

— Бу јууган јөөжөни корулайтан кижии кем болор?—деп сурады.

— Козьма! Козьма!—дежип, јуулган албаты күүлеже берди. Минин бажырып ийеле, айтты:

— Биске эмди јалтанбас башчы, ак-чек воевода¹ таап алар керек. Ондый кижии бар.

— Адап беригер! Адап беригер!—деп, албаты сурады.

— Мен черүнинг начальниги, князь Дмитрий Михайлович Пожарский керегинде айдып турум. Албаты оны сүүп јат. Бойынын канын төгүп, Москва учун, төрөл учун турушкан.

— Јөп! Јөп!—дежип, ончозы кыйгырышты.

Пожарский албаты ополчениенин башчызы болды.

III.

Нижегородский черү кып туркунына тергенип, өзүп, тынгып турды. Пожарский кычыру бичик бичип, өскө город-торго ийди. Ол төрөл јеринин қорузына ончо албатыны кычырып турган. Нижний Новгородтын јурт улuzuынын баштаганыла бастыра орус албаты төрөл јери учун јууга туруп чыкты.

Јаскыда черү походко барды. Октябрь айда, калапту јуусогуштын кийининде, поляктарды Москвадан чыгара сүрген.

¹ Воевода—мында: черү баштайтан кижии.

1612 жылда, октябрьдын 27 күнинде, воскресенде, Нижегородский ополчение Кремльге кирген.

Ополчениенин алдынан Пожарский ле Минин таң атту бараткан. Олорды ээчий пехота, артиллерия, обоз барган. Пожарский ле Минин Спасский воротадан өдүп, Кремльге кирип ле келерде, жендирген польский черү кунукчыл бажырып, олордын будынын алдына бойлорынын мааныларын салып койды.

Минин ле Пожарский Кремльди эбире жортуп, каруул тургузып салгандар.

Поляктарга өртөткөн Москва ойто өңжүп турды. Пандардан качкан журт албаты агаш ортозынан ла журт жерлерден ойто келгилеп, төрөл городын орнуктыра берди.

Москваны поляктардын бийлежинен жайымдап алган Мининге ле Пожарскийге орус албаты Кызыл площадьта памятник тургусты.

Сурактар.

1. XVII чак башталарда, Россияга кандый өштүлөр табарган?

2. Орус улустаң ополчениени кем, кайда жууган?

3. Бу ополчениенин начальниги кем болгон?

4. Польский пандардын походы канайда божоды?

Шведтерле жуулашканы.

Азыйда Балтийский талайдын жараттарынын бир кезеги Россиянын болгон, же онын кийининде оны шведтер блаап алган. Орус каандар бойынын жерин ойто аларга ченешкендер, же мөр болбогон.

Пётр каан Балтийский ле Кара талайларга чыгар жол алып алар деп шүүнди. Ол бойынын аярузын эң баштап черүге салды: чын-чике үредүлү жаантайын турар черү ле күчтү флот төзөп алар керек болгон.

1700 жылда Балтийский талай учун шведтердин ле орус-тардын ортозында Улу Түндүк жуу башталган, бу жуу бирме жылдан ажыра болгон.

Орус черү Нарва городты курчап алган. Курчап алала,

бир айдын туркунына турган. Бистинг солдаттардын ла офицерлердин героизмине де көрбөй, ченемели жок, жинт орус черүни шведтер оодо согуп салган.

Же орус албаты чөккөбөди, тургуза ла черүзин толтырып, оны мылтык-жепселле жеппеп турды. Анчадала жаан аяру артиллерияга салынган. Ороондогы канча ла кире бар жестен орудиелер эткен. Нарвада жеңү алган кийининде шведский король XII Карл Пётрды жеткерлү деп бодобой барган, Пётр дезе бир де часты темей өткүрбеген, жаан удабай орус черү озогызынан үч катап күчтү боло берген. 1702 жылда жаскыда орус черү табару эдип, ичкерлей берген.

Озогыда Орешек деп орус городто шведтер шибее эдип алган. Пётр шибееге табару эдерин белетеген. Орус черү бу шибеенинг жанына кенетийин једип келеле, оны јуулап алган. Онын он тоолу башнялары да, калын таш стенелери де орус черүнинг ийдезине чыдажып болбогон.

Пётр бу алган городты Шлиссельбург, јартап айтса, Ключ-город деп адаган.

Шлиссельбург горсдты кезек өйгө јуулап алган фашистский тонокчыларды онон чыгара сүрген кийининде, Ада-Төрөл учун Улу јуунын жылдарында бу городты Петрокрепость деп адаган.

Петербургты төзөгөни.

Орус черү Нева суунын оозын јуулап ла алган кийининде, Пётр ондо јангы город төзөгөн. Ол састу, карагай агаш ла оок јыраа агаш өзүп калган шын јер болгон. Чыкту туман эбиреде јайылып туратан. Салкын шуулап, суунын толкулары көдүрилип туратан. Неванын он јарадында бир канча деревнелер турган. Ондо јаткан јурт улус балык тудуп јуртаган.

Јангы городты төзөөр иш шак мында баштала берген. Шын јер улусла толуп, тындана берген немедий болды. Јангы город тударга кааннын башкарузы бастыра јерлерден крепостной крестьяндарды јууп алган. Канча чакка турган

агаштар тызырап, жыгыла берген. Малтанын табыжы ла улустын эрмеги ыраактан угулып туратан. Постройкалар улам ла өзүп турган.

Улус сүрекей коомой айалгаларда иштеген: саста сууга өдүп калган улуста кургадынар ла жылынар арга жок болгон, аш-курсакты жетирерге күч болгон керегинде улус көп са-базында торолоп жүрген. Крепостной ишмекчилерди десят-никтер шыйдамду, камчылу айдагылап жүргендер. Көп улус өлүп туратан. Же город десе өзүп турган. Крепостной улус сүреен кату айалгаларда иштеп, жаан, жакшы өргөлөр туткан.

Пётр жаңы городты түргөн тургузарга кичеенип, журт улусты көчүрүп турган. Дворяндар каанды ээчий жаңы го-род жаар көчкөндөр, крепостной крестьяндарды, городтын оок журт улузын албанла көчүргөн.

Күнбадыш гранда жаңы тудулган жаан городты Пётрдын магына С а н к т - П е т е р б у р г деп адаган, онызы а г а р у П ё т р д ы н г о р о д ы дегени. Бу город Россиянын жаңы столицазы боло берген.

Орус государство Балтийский талайдагы грандарын бу өйдөг ала тыңыдып алган. Военный ла саду керегинин жаан флоты төзөлгөн. Шведтерле 21 жылдын туркунына өткөн жууда бис жөнү алганыбыс.

Амыр-энчүнүн договорын эткен, бу договор аайынча Рижский ле Финский булундарды жакалай жерлер Россиянын колында арткан.

1924 жылда Петербург (Петроград) В. И. Лениннин магы-на Ленинград деп адалган. Ондо пролетарский революция-нын улу башчызы Ленин журтап иштеген; Петроградта иш-мекчилер, солдаттар ла матростор, Ленинге ле Сталинге баштадып, помещиктердин ле капиталисттердин жаңы ан-тарала, Совет жан тургускандар.

Сурактар.

1. Балтийский талайдын жараттарын жуулап аларга I Пётр ненин учун кичеенген?

2. Нева суунын оозын Россияга бириктирип аларга Пётр нени эткен?

3. Петербургты төзөп тутканы керегинде слер нени билип алдыгар?

4. Швециянын ла Россиянын ортодо өткөн жууда кем
јенген?

5. Город Петербург ненин учун Ленинград деп адалган?

Полководец Суворов.

Александр Васильевич Суворов улу орус полководец болгон. Орус черүлердин азындагы атту-чуулу тартыжулары ла јенүлери Суворовтын адыла колбулу болуп јат.

Суворов төрөлин тын сүүген. Солдаттарын да төрөлин сүүрге јаантайын үредип туратан.

А. В. Суворов.

Јалтанбас, чыдамкай, сүмелү учун орус солдаттарды Суворов сүреен баалап туратан. Суворов солдаттарга, ада кижин чилеп, килемјизин јетирип, олорто кожо јүрүп, олорто кожо көчө ичип, каша јип јүрген.

Суворов солдаттарды жууда эрчимдү ле турумкай болорына үредип, олорто су-кадык, чыйрак болзын деп, военный керекти јакшы билзин деп некеп туратан.

Военный керекке Суворов бойы да јаантайын үренип, „Јенү аларынын

науказы“ деп книга бичиген. „Улустын тоозыла эмес, билгириле жуулаш“ деп, бу книгада Суворов бичиген.

Солдаттар бойынын командири сүрекей тын сүүп туратандар, оныла кожо качан да јендирбегендер. Качан да јендиртпес деп бодолып турган Измаил деп турецкий крепосты солдаттар Суворовло кожо жуулап алгандар. Солдаттар Суворовло кожо Альпалар деп карлу бийик тууларды јойу ашкандар. Онын алдында ондый бийик, мөңкү тошту, кор-

кушту кадалгак тууны бир де черү качан да ажып болбогон.

Солдаттар Суворов керегинде мынайда кожондойтондор:

Мындый башчыга баштадып,
Јуулажарга бис белен.

Суворов карыганча орус јерди корулаган. Ол 69 јашту тужунда орус черүни јууга баштап, јенү алып туратан.

Улу орус полководец А. В. Суворовты бистин советский албаты качан да ундубас.

Немецко-фашистский тонокчыларга удурлажа јууны билгир өткүрген учун Советский Черүнинг бийик командный составына бистин башкару Суворовтын орденин берип кайралдаган.

Ада-Төрөл учун Улу јуунын јылдарында училищелер төзөлгөн, бу училищелер јиит өскүримди военный керекке белетеп јат.

Бу училищелерди суворовский деп адаган.

Измаилди јуулап алганы.

С. Григорьев.

I.

1790 јылда орус черүлер Дунай суунын јаказында турган сыранай јаан, сыранай бек турецкий шибеени—Измаилди курчап алган.

Ноябрь айдын учында генерал Суворовты главнокомандующий эдип көстөгөн керегинде табыш солдаттар ортозында угулган.

Декабрьдын 2-чи күнинде, таң јарып келерде, Измаилдин јанында черүнинг ичкери јанында шинжүде турган орус черүге таң атту эки кижі—Суворов ло бир казак јортуп келген.

Измаилге Суворовтын келгени керегинде орус батареялардын адыжы жарлап ийген.

Бу шибеени аларга сүреен күч болгон! Бийик стенелерлү, башняларлу, айландыра таштар чогул, үстүне јер уруп салган, терен јуукаларла курчаган јаан шибеени кандый да

черү качан да жуулап алып болбос деп, туруктор айдатан. Шибеениң ичинде не ле немеле јеткилденип алган, күчтү артиллерияла јепсенген бүткүл черү бектенип алган болгон.

Жуу јогынан колго түшсін деп, Суворов Измаилдин комендантына тил јетирген.

Туруктор колго түшпезибис дегендер.

Суворов черүзин экиндү табаруга белетеген.

Кандый да пландарга бүтпей, шибеени шигдеп көрөргө Суворов генералдарыла кожо бойы барган. Суворов шибеениң јанына сыраңай жууктап келерде, туруктор оны мылтыктан аткылаган.

Измаилди эбиреде јазаган жуукалар ошкоч жуукаларды казып, јерди чогунтылап, бийиктеде јаказын деп, Суворов јакару берген. Тепкиштерди канайып тургузатанын, чогунтылап бийиктеткен јерди канайып ажатанын Суворов солдаттарга бойы көргүзип турган.

Учы-учында табару эдетен күн келген.

II.

11 декабрьда, койу туманду түнде үч час киреде ракеталар¹ көдүрилип чыгарда, орус черүлер Измаилди эбиреде јазаган жуукаларга ла таш чогунтыларга кажы ла јанынан табару эдерин баштагандар. Пушкаларла јепсенген орус кепертер Дунай суудан аткылап турган.

Солдаттар, туруктордын коркушту адыжын керекке албай, шибеени эбиреде каскан жуукаларды, төжине јетире сууга алдырып, кечип тургандар. Кезик јерлерде чогунтылап јазаган јердин бийиги сүреен болгон, ондо тепкиштерди улаштырар керек болгон. Ондый бийик, мылјындап турган тепкиштерди өрө солдаттар кармадаып чыгып туратандар. Онойып чыгып турган солдаттардын кезиги турукторго јыга аттырып, өлүп те турза, је оморды ээчий өскө солдаттар чыгып, стенениң үстүне једип тургандар.

Табаруны токтодорго јарабас деп, табаруда туружып турган бастыра черүлер билип тургандар. Генерал Кутузов шибеениң сыраңай тыңыда бектеп салган бир толугына та-

¹ *Ракета*—ағылу мылтыктан адып ийгенде, бийик учуп чыгала, узак күйүп туратан ок аайлу неме.

барып турарда, туруктор ого калапту удурлашкан. Кутузов арга жокто табаруны токтодоло, ол керегинде Суворовко жетиру эткен. Оны уккан Суворов мынайда айткан: „Кутузовты мен Измаилдин коменданты эдип костоп турум. Менин бу жакарумды ого жетиригер“. Кутузов база ла катап табаруны баштайла, тыгыда бектеп салган жерди жуулап алган.

Турукторды чогунтылу таштардан ла стенелерлен сүрүп ийеле, Суворовтын черүлери городко кирип келгендер. Же туруктор тураларга кирип алала, тартышканча турды. Орустар ла туруктор городтын көп жерлеринде колдомдожып жуулажа берген.

Тал түш киреде жуу-согуш токтой берген. Тарылу оролордын жанында часовойлор тургускан, оромдордо казактардын каруулы турды.

Орус солдаттар сүреен көп маанылар алган. Солдаттар турецкий мааныларды агажынан үзе согуп алала, жегү алганын темдектеп, курчанып алып жүргендер.

Ондый жакшынак жегү алганын темдектеп, солдаттар Суворовко туруктордон блаап алган баалу, жараш jepceлдү, сүреен жакшы ат јединип экелгендер. Суворов ол атты јилбиркеп көрүп, мактаган, је оны албаган.

— Мен бери донской атла келгем, мынан да оны ок мингенче јанарым—деп айткан.

1812 жылда Ада-Төрөл учун болгон жуу.

М. Брагин.

1812 жылда, июньнин 24 күнине удур түнде Наполеоннын алты јүс мунга шыдар черүзи гранды өдүп, орус јерге табарып кирген. Олордын черүзине көрө тоозы үч катап ас болгон эки орус армия Смоленск јаар тескерлеген.

Ол тушта орус черүлердин главнокомандующийи эдип Михаил Илларионович Кутузовты костөгөн.

Суворовтын эн жакшы, јалтанбас үренчигин солдаттар жакшы билетен.

„Бистин Кутузов келер, французтарды өлтүрер“—деп, солдаттар айдыжатардар.

Август айда Кутузов черүге једип келген.

Орус черүлер Можайск городтон ыраак эмес Бородино деп јурт јердин јанына туруп алган. Мында Кутузов Наполеонго тын согулта берер деп шүүп алган.

Бородинонун јанындагы јуу-согуш.

25 августта (7 сентябрьда) бирүзи бирүзине удур туруп алган эки черү јуу-согушка белен болгон.

Јуу-согуш башталар тун једип келди.

М. И. Кутузов.

Орус черүннн турумкайын билип, Наполеоннын солдаттары јенгү аларына иженбей, жүрексип турдылар. Наполеон бойы да токунабай турды. Ол јуулажарга јүткүп те турза, бойы коркуп турган.

Бу тунде Кутузов то уйуктабаган. Ол черүлерди эбиреде јортуп, солдаттарга айткан:

„Слерге төрөл јеригерди коруурга калганчы каныгар божогончо туружарга келижер“.

Солдаттар тунде оттын јанына узак отурып, мылтыктарыннн јыдаларын курчудып, полководец Кутузовтыннн эртен орус јер учун туружар деп айткан сөстөрин эске алынып, жүрүмин

де кысканбай, орус јер учун туружарга белетенип тургандар.

Тан бозорып ла келерде, французский черү бут бажында турган. Барабандарды түпүлдеде согуп, Наполеонныннн кчырузын полкторго јарлап бергендер. Наполеон бойынннн солдаттарына Москвада јакшы квартира берер болуп, олорды айылдарына капшай јандырап болуп турган.

Калапту согуш баштала берди. Бу согуш эрте таннан ала орой энирге јетире болгон.

Атту-чуулу Бородинский согушты Лермонтов „Бородино“ деп стихотворениезинде јарт көргүскен.

Наполеон Бородинский јаланда бойынннн солдаттарынан

өлтүртип, шыркалатканыла бежен мунга жуук кижиге жылыткан, же жеңү алып болбогон.

Кутузовтын черүзиге өштүнүн күчин уйандадып салала, ойто Москва жаар ууланып тескерлеген.

Москванын жанында Фили деп деревнеде Кутузов бойын генералдарын жууп алала, Москваны корулайтан ба, эмесе өштүгө жуу жогынан беретен бе деп суракты шүүшкен. Генералдар узак блаашкандар. Учунда Кутузов катуу айткан: „Өштүнүн күчиге эмди де көп. Бистин күчиге ас. Россияны корулап алар ийде—бистин черү, онын учун черүни чеберлеп алар керек. Москваны берип те ийзебис, Россияны бергендий болбос, черүни өлтүрүп алзабыс, ол тушта Россияны да корулап болбозыбыс. Москваны жуу жогынан өштүгө артызып салар деп жакарып турум“.

Наполеон бойыннын штабыла Поклонный деп тууга чыгала, күски күннин жаркынына жалтырап турган улу жаан Москваны көрүп турган.

— Э-э! Мактулу город бу туру ине!—деп, Наполеон сүүнип, кыйгырып ийген.

Москванын түлкүүрлерин ого экелип берер деп, Наполеон сакыган. Наполеоннын онын алдында жуулап алган городтордун ла шибееердин түлкүүрлерин ого экелип бергилейтен.

Же бир час... экинчи... үчүнчи час өдүп турды. Москванын түлкүүрлерин ого кем де экелбеди.

Французский черү городко кирип келерде, Москва ээн турган.

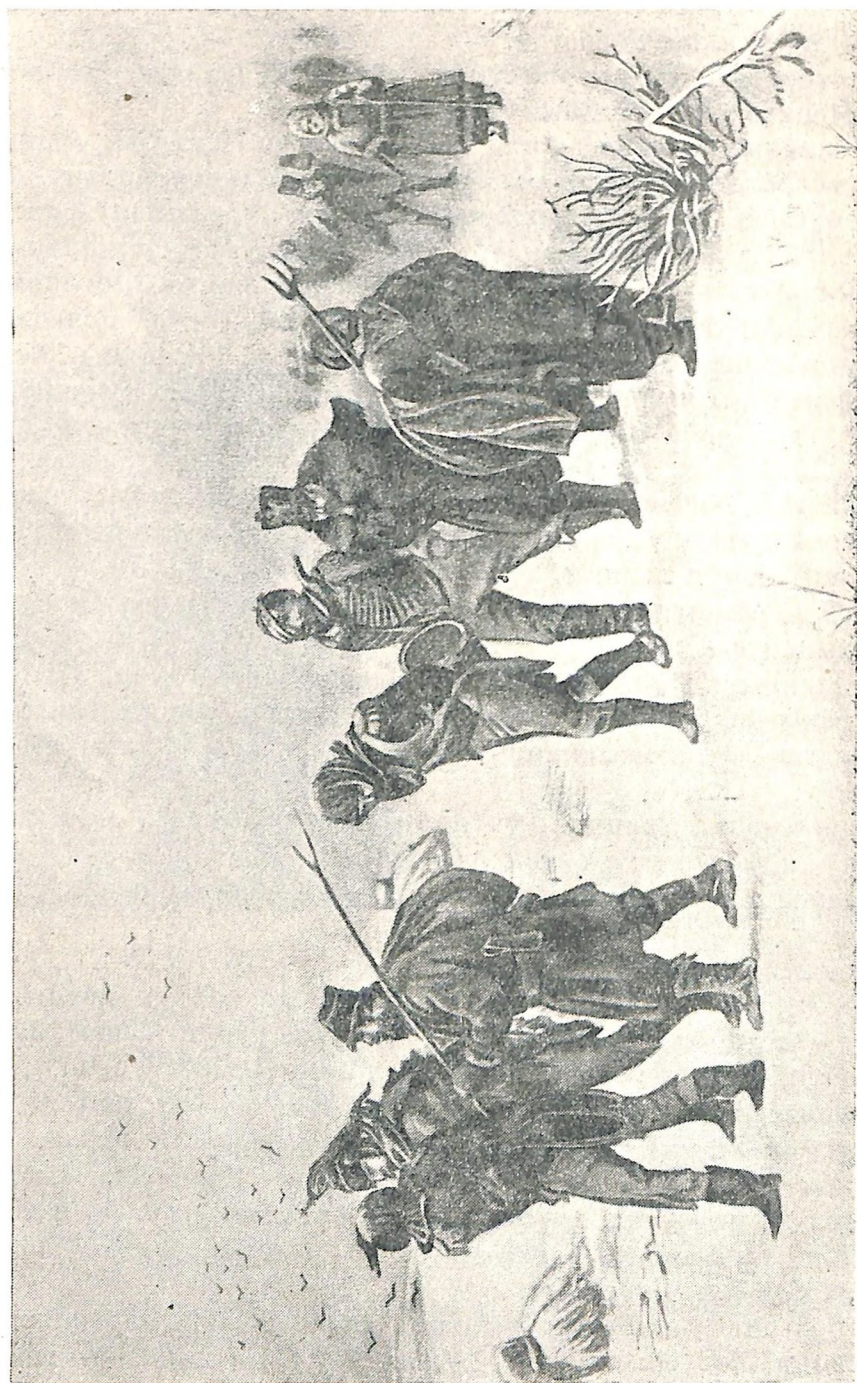
Наполеон Кремльге токтоды.

Французский черүнин дисциплиназы коомойтып турды.

Бу өйдө орус албаты төрөлин коруурга туруп чыкты: партизанский отрядтар төзөлип турган, аш-курсак бедиреп, деревнелерге келген французтарды крестьяндар өлтүрүп тургандар. Французский черү аш-курсак жок торолоп турды.

Өрткө күйүп калган Москвада отурган Наполеон амыр-энчүнүн жөбин сурап, орустардын келерин сакыган. Же сакып болбогон. Онойдордо, амыр-энчүнүн жөби керегинде бойы эрмектежер деп шүүнген.

Наполеон Кутузовтын штабына кижиге ийген. Ол кижиге эки письмо берген: бирүзүн I Александрга, экинчисин—главнокомандующийге.

Олжолстон французтар. И. М. Прянишниковтың жүзүгөнан.

Кутузов келген кижиге каруузын мынайда берген: „Слер жууны токтодор деп сурап жадыгар. Бис дезе оны жаңы ла баштап турубыс ине“.

Француз бир де неменин жартына чыкпай, жүре берген.

Наполеоннын тескерлеп барганы.

Кыш жууктап келетти. Кутузовтын черүзи Тарутино деревненин жанында лагерьге токунап алала, ондо өзүп, тыгын турды. Өскө орооннын тонокчыларыла жуулажарга албаты туруп чыкты, лагерьге мылтык-жепселдү отрядтар улам сайын келгилеп турдылар.

Жууны токтодоры керегинде орустарла канча-канча катап куучындажарга ченешкени темей болордо, Наполеон 18 октябрда Москваны арга жокто артызып, тескерлеп барган.

Түштүктин аш жакшы бүткен райондорына, Калуга жаар бараткан французский черүнин жолун туй алып, Кутузов Малоярославец городтын жанында тын согулта эткен, Наполеон мынайда өдүп болбогон. Москва жаар келер тушта тоноп, чаксырадып салган Смоленский жолго арга жокто тескерлеген.

Кутузов черүзин өштүни истежерге билгир башкарып турды. Французтардын „жендиртпес“ черүзи торолоп, салбырап, Березина деп суу жаар жүк арайдан ла баратты. Сууны кечер тушта Кутузов французтарга кайралы жок калганчы согулта эткен, Наполеон бойы олжого арай ла алдырбай, бойынын арткан-калган черүзин таштап ийеле, Париж жаар мендей-шиндей жүре берген.

Бир катап жуу-согуш жөнүлү өткөн кийининде Кутузов Семёновский полктын турган жерине келди. Онын кийининен генералдар келеткен, гвардеецтер дезе трофейный¹ маанылар тартып келеткендер.

Полк Кутузовтын жанынча өдүп барды. Батальоннон батальонго „ура“ чөйилди.

— Россиянын коручызына ура!—деп, солдаттар кыйгырышты.

Кутузов, тактага туруп алала, кыйгырды:

¹ Трофейный мааны—өштүдөгү жуу тушта блаап алган мааны.

— Болор, најыларым, болор! Слер кайттыгар! Меге эмес, орус солдатка мак ине.—Ононг бөрүгин өрө чачып ийеле: — Орус солдатка ура, ура, ура!—деп кыйгырды.

Мактулу орус черү бастыра албатынын болужыла Наполеоннын черүзин онойып оодо соккон.

Өскө орооннын тонокчыларына удурлажа, Ада-Төрөл учун тартыжуга бастыра албаты туруп чыккан. Онын учун 1812 жылда болгон жууны Ада-Төрөл учун жуу деп адаган.

Улу орус полководецке Михаил Илларионович Кутузовко учурлап, советский башкару жуучыл орден жөптөгөн, Советский Черүнинг бийик командный составын, жууны чын-чике башкарган учун, бу орденле кайралдап јат.

Сурактар ла јакылта.

1. Суворовтын башкарганыла кандый шибееге табару әдер тушта Кутузов кожо турушканын билеригер?

2. Кутузовты солдаттар ненин учун сүйүген?

3. Французтарга удурлажа өткүрилген жуу канайда адалат? Ол жуу кажы жылда болгон?

4. Бородино деп јурттын јанында болгон жуу-согуш керегинде кучындап беригер.

5. Наполеонды Москва канайып уткуган?

6. Орус албаты бойынын төрөлин коруурга канайып туруп чыкты?

Эјезине айылдап жүргени.

М. Салтыков-Щедрин.

Айылдын јанында бир де неме јок болгон. Эбиреде казыктарла чедендеп койгон јурт түрмеге түнгей болгон. Турадан әмеш ыраак јерде конюшнялар, уйдын кажаганы ла кулдар јадатан туралар турган.

Мен бала тушта айылда кандый ла керектерди ончозын сүйүтем, онын учун әмди де нени-нени иштенип ийейин деп, базып баргам.

Конюшняга јууктап келеримде, токтодынып турган онту угулды... Конюшнянын јанында, чогуп койгон өтөктин үс-түнде, чанчактарынан столмого јаба тагып салган он әки

Јашка једе берген кызычак турды. Ол бала божонорго, ары-бери тартынып турды. Күн тал түштөң кыйа берген. Бу бараксанды күн тың изидип турган. Рой ошкоч чымылдар өтөктің суйугынан көдүрилип, оның бажында кыймыражып, көзинин жажы ла чилекейи агып калган жүзине сыралыжып турган. Жүзинин кезик жерлеринде канду суу сызылып турган.

Кызычак кыйналып турарда, онон эки алтамнын бажында, бир де неме сеспей, бир де неме көрбөй турган чылап, эки өбөгөн куучындажып турган.

Кызычакты буулаган армакчыны чечип ийерге, ого араай өңгөлөп келдим.

— Тийбе... Эјен чугулданар... онон до коомой болор... оның ордына менин жүзимди фартукла арулап бер... көөркий барин!—деп, кызычак мени токтодып айтты.

Бу ок өйдө менин кийинимнен үн угулды:—Сен кереги жок немеге киришпе, күчүгөш! Эјебис сени де столмого жаба танып салар—деди.

Онон арыгы кезедип айтканын јетире укпай, тура јаар жүгүрө бердим.

Јаан кыпта столдың үстүне курсак тургузып тургандар, айылчылар отуратан кыпта дезе төрөөндөр карузыжып, куучындажып отурдылар.

Мен ыйламзырап, олордын куучынына јара кирижип, столмодо жаба танып салган кызычак керегинде энеме айдып бердим.

Энем менин куучынымды угуп, кабагын јуурып ийди, эјем дезе бир де неме керектебей отурала: „Сен, најым, өскө кижинин керегине киришпейтен болзон, јакшы болор эди. Кызычак баштактанган, оның учун мен оны каруузына тургускам. Ол менин крепостнойым, оның учун мен оныла нени де этсем, менин табым. Керек ондый“—деди. Энем дезе кожуп айтты: „Онызы чын. Сен эјеннин айылына айылдап келген, онойткондо, төп болор керек. Конюшняларга баратан сенин керегин жок. Бисле кожо отурар керек, эме-зе садта базып жүрер керек болгон—бир де неме болбос эди. Мынан ары качан да мынайып этпе. Эјебис сүрекей јакшы кижи, мен оның ордында болгон болзом, сени тизелендире тургузып койор эдим, сенин адаанынды албай, ондый керек деп айдар эдим“.

Ырыс болуп, эјебис мени тизелендире тургуспай, јакшы кўўни тудуп, айбы угатан кысты кычырып алала, бурулаткан кызычакты божотсын деп, јакылта берген.

— Чындап та, мен Наташканы ундуп салган эмтирим. Кызычакты көөрөтпөс керек болгон, је кару айылчылар келгенде канайдар, менинг јееним учун кудайга бажыргай база—деген.

Сурактар.

1. Уулчак коношнанын јанында нени көргөн?
2. Уулчак армакчыны чечеле, кызычакты божодып ийерге турарда, кызычак ненин учун коркуган?
3. Уулчактын энеси нени айтты?
4. Помещиктердин казыр кылыктары керегинде ле крепостнойлордын праволоры јок болгоны керегинде слер бу куучыннанг нени билип алдыгар?

Көккөш.

Ч. Чунисеков.

(У з ў к.)

Ада-өбөкөдөнг бери бис
Арба апты иштейтенибис.
Айры кайыннанг јандап эткен
Андазын салдала сүретенибис.

Јер јакшызын да сүргенде,
Јерге терен андазын кирбейтен.
Јерге салган ажыбыс та
Јеткил јакшы бўтпейтен.

Көк-борозы терлегенче,
Көккөш өрөкөн кыра сүретен.
Көкси оодылганча иштезе де,
Көөркий бойына аш јетпейтен.

Терлеп, шыралап иштезе де,
Топчы башту аш бүдетен.
Тоолу мажактан алган ажын
Joон мойындулар блаап алатан.

Сурактар ла якылта.

1. Озогы тужунда алтай улус јерди неле иштейтен?
Салган ажы кандый бүдетен?

2. „Тоолу мажактан алган ажын Joон мойындулар блаап алатан“ дегенин јартап беригер. „Joон мойындулар“ ол кемдер болгон? Олор албатыны канайып кулдангандар?

3. Алтай албатынын эмдиги өйдөги јадын-јүрүми керегинде, колхозтордын јаландарында кандый машиналар иштеп турганы керегинде куучындап беригер.

Крестьяндардын помещиктерге удурлажып тартышканы.

Крепостной право тушта крестьяндардын јадын-јүрүми коомой болгон. Крестьяндар эрте тагнан ала энирге јетире помещикке иштейтен. Бойлорына јангыс ла байрам күндерде ле түнде иштеерге келижетен.

Помещиктер крестьяндарды садып туратандар. Кичинек баланы 10—20 акчага садып алгадый болгон. Помещиктер ийттерин балдардан бийик баалап туратан. Помещиктер крестьяндарды канайда ла кыйнагылап туратандар. Салтычиха деп помещик үй кизи бойынын крепостной улузын кичинек ле буру эткен учун өлтүре согуп, кыйнап турган, изү суула быжырып, чачын отко өртөп туратан.

Бу коркушту кыйынга крестьяндар чыдашпай, восстание көдүрип туратандар. Крестьяндар помещиктерди өлтүрип, помещиктердин јурттарын өртөп туратандар. Восстание баштаган крестьяндарды туй базарга каан черү ийетен, ол черүлердин ле крестьяндардын ортозында калапту тартыжу өдүп, канча јүс улус өлтүртип ле шыркаладып туратандар. Кезикте кааннын черүзи восстаниени туй базып болбойтон. Крестьяндар бир канча айдын туркунына тартыжатан. Пуга-

чѣв башкарган восстание дезе торт ло крестьянский јуу боло берген. Ол јуу эки јылга чыгара ѓткѓн.

Бастыра орооннын крестьяндары восстание чыгаратан эмтир деп, помещиктер ле каан коркуи турган. Онын учун, кааннын башкарузы 1861 јылда крепостной правоны эрик јокто јоголткон. Крестьяндар јайым јүрүмдү болуп јат деп јарлалган, оорды мынын кийининде садарга да, садып та

Саду. Н. В. Неврестин јуругынан.

аларга јарабас болгон. Је ондый да болзо, крестьяндарга јерди ас артыскан. Јердин јакшызы помещиктерде арткан. Крестьяндар торолоп јаткан. Олордын кѓбизи деревнеден городко баргылап, ондо иш бедиреп јүргендер.

Сурактар.

1. Крепостной крестьяндардын јадын-јүрүми керегинде слер нени билип алдыгар?
2. Олор помещиктерле канайып тартышкан?

3. Каанның башкарузы крепостной правоны нениң учун јоголткон?

4. Крепостной правоны јоголткон кийининде јокту крестьяндар деревнеден нениң учун баргылаган?

Николай Петрович.

(Ишмекчи Князевтин куучынан.)

Мен слесарь болуп иштеген портто¹ билгир бичикчи ишмекчилер көп болгон. Табышту мастерскойдо, станоктордын јанында корчойып алып турала, бойы бойыбыстың ортобыста куучындажарга күч болгон. Бистин јаандарыс кату улус болгон, ижибистен бир де минутка айрыларга бербейтендер. Түште курсак ичетен ой тоолу ла минут, курсакты узак ичип отулар ой јок болгон. Онын учун бис јаандардан јажынып, энгирде јуулыжып туратаныбыс.

Бүрүнкүй кирип, оромдорло от јарый бергенде, нөкөрлөрим мен јаткан переулук јаар келип туратандар. Олор келген ле бойынча мениң айылыма киргилебей, мында айланыжып жүрүп, переулокты ары-бери кечип, олорды истежип турган кижилер јок деп бүдүмчиленген кийининде, эжикке келип, токулдадып туратандар. Мениң айылымда ишмекчи кружок јажытту јуулыжып туратан, мен айылчыларымды көзүңгү туйук јер јаар турган карануй кыпка апарып, ондо столдын үстүнө јажыл бүркүлү кичинек лампа тургузатам. Бистин башчыбыс, студент эмесе ченемелдү ишмекчи, столдын кийинине отурып алала, бисле куучын өткүрип туратан. Бис бистин жүрүмде једикпестер керегинде, бистин жүрүмди канайда јарандырып алары керегинде куучындажып туратаныбыс. Бис јангыс ла угуп отурбай, бойыбыс та куучындажып туратаныбыс, бойыбыстың јадын-жүрүмибис керегинде куучындажар арга бисте јангыс ла мында болгон.

Мында, бистин кружокто, бис үренип турганыбыс, ондый үредү јокко тартыжуга белетенер аргабыс јок болгон.

Бистин кружокты јангы кижилер башкарар деп меге айдышкандар.

¹ Порт—керептер тургадый эдилер јазап салган аңылуу јер. Порт агын сууда, талайда, көлдө болуп јат.

— Ол кем болотон?—деп сурадым.

— Слерге Николай Петрович келер—деп оморкоп айттылар—эң јакшы башкарачылардын бирүзи. Кружокты сыраңгай ижемчилү ишмекчилерден тззбөр керек.

Мен Николай Петровичти сақып болбой турдым. „Ол эң јакшы башкарачы болгондо, бистин үредүбис те јакшы болор... Николай Петрович бойы кандый кижине?“—деп сандым.

Эрмектежиң алған өйдө мениң эжигимди кем де токулдадып ийди. Мен эжикти ачып ийеримде ле өткүн көстү, терик чырайлу, кичинек сары сагалду, одус јашка једе берген эр кижине кирип келди. Бүдүжинен көргөндө, бу кижине тегин ле кижидий.

Туранын ичине кирип келеле, сурады:

— Князевтин айылы мында ба?

— Мында—дедим.

— Мен Николай Петрович—деп бойынның адын айтты.

— Бис слерди сақыганыбыс—дедим.

Истештен коркуп, оромло узак базып жүрген керегинде Николай Петрович кожуп айтты.

Бис карангуй кыпка кирип келдибис. Ыренип турган улус ончозы мында болгон. Ол бойынның јерине отурып алала, бисти кружокто эдетен керектерле таныштырды. Ол токуналу, јарт бүдүмчилеп куучындап отурганда, оның айдып турган куучынына кижининг бүтпес аргазы јок болгон. Ишмекчилер оның куучынын лаптап угуп отургандар. Кем кайда, кандый заводто иштеп турганын, ончозы бичикчи бе, нени кычырып турганын, ишмекчилер ненин учун тартыжып турганын билип тургандар ба деп ол сурап, угуп турган.

Ишмекчилер јангыстанг бир де неме эдиң болбос деп, Николай Петрович биске јартап берген. Бис биригип алала, јаан ийде-күч боло берзевис, ол тушта бистин ээлерибис коркуур.

Николай Петровичтин јарт куучыны ишмекчилерге сүрекей јараган. Кезик башкарачылардын куучыны тегин ишмекчилерге јарт эмес болгон. Николай Петрович дезе ишмекчилерге јарт эдиң куучындаган.

— Ол кандый сүрекей куучындап јат, бир де туктурыл-

В. И. Ленин.

бай, бистинг бойыбыстың ла кижн чилеп, куучындап јат—деп бис сананып отуратаныбыс.

Ол ло өйдөң ала Николай Петрович биске јаантайын келип јүрер болгон. Ол биске книга кычырбайтан, онын айдып берген книгаларын бис бойыбыс кычырып туратаныбыс. Ол биске ончозын бойы куучындап беретен. Өскө ороондордын ишмекчилери јакшы јүрүм керегинде канайда тартыжып тургандарын ол куучындап туратан. Илмекчилер јайым граждандар болорго канайда тартыжар керегинде ол бисти база үредип туратан.

Бис Николай Петровичле үренижип, оны сүүп турдыбыс. Онын келетенин бис јилбүлү сагып туратаныбыс. Биске кандый бир керек јарты јок болгондо, „Николай Петрович келзе, биске јартап берер“—деп, бис бирүбис база бирүбиске айдыжатаныбыс.

Бир катап бис Николай Петровичти узак сагыганыбыс, ол келбеген. Оныла не болды не?

Николай Петровичти арестовать эткенин, мен сурулап жүрүп, угуп алгам.

Николай Петровичтин кийининде келген башкарачыла үренижерге биске күч болгон. Ненин учун ондый болгон? Николай Петрович не кизи болгону бис билбегенибис ине. Бис оны ол бистин кизи, чүми жок, биске, ишмекчилерге, жуук кизи деп билетенибис.

Мен карый береримде, революциянын кийининде, Николай Петрович кем болгону билеле, сүреен кайкап, сүреен тын сүйүнгөм. Николай Петрович өскө-башка кизи эмес, Владимир Ильич Ленин болгон!

Владимир Ильич бойы бистин жакытту кружокто үредү өткүргенине, онын үрөнчиги болгоныма, мен кийининде бастыра жүрүмимде оморкоп жүргөм.

Канду воскресенье.

Л. Гумилевский.

1905 жылдын баштапкы ла күндеринде Петербуртта заводтордо ло фабрикаларда экиндү жуундар өдүп турган. Ишмекчилер бойлорынын правозы жок, кату жадын-жүрүминен айрылар аргазын бедиреп тургандар.

Олор иштеер күнди кыскартсын, иштеп алган жалды көдүрзин деп некеп турган. Олор союзтарга биригер право берзин деп, сөсти жайым айдар, печатта жайым туружар право берзин деп некегендер. Ишмекчилер Россияда государственнй стройды өскөртөрүн некегендер.

Je ондый да болзо, кааннан болуш та аларга иженип турган ишмекчилер көп болгон. Олор бойлорынын сурагын каанга жетирип берерге жуулыжып алала, кааннын өргөзи жаар барар деп шүүшкен.

Большевиктер мыны жаратпай тургандар: жайымды сурап алатан эмес, мылтык-жепсел тудунып алала, жуулап алар учурлу деп, большевиктер айдып тургандар.

9 январьда, воскресен күнде эртен тура корон соокто ишмекчилер эмегендериле, балдарыла кожо жуулыжып алала, кааннын өргөзи жаар баргандар. Олор кудайдын сүрлерин ле кааннын портреттерин тудунгылап алгандар.

Ванькала коштой јиит улус, балдар ла карыган улус бараткан. Ол мындый көп улусты качан да көрбөгөн, кайкаганынан бажы да оорып турган. Кандый да карыган өбөгөн онын алдына токтой түжеле:

— Сен база барып јалын ба, уул?—деп јилбиркеп сураган.

— Баратпай база.

— Кайдаар, не баратканыңды билеринг бе?

— Канайып билбейтем—мен фабричный кижі. Энем база фабричный кижі. Кичинек эмезим.

Өбөгөн чокумдап айтты:

— Эйе, бүгүн улу воскресен. Улус јаңы јүрүм учун туруп чыкты, ондо канайлатан эди—бойлоры билгей, улус де-зе бойынын сагыжына јединип алар!

Варвара кудайдын сүрин тудунганча келген.

Кыймыражып турган улус бир аай тургулап токунаганча, ол Ваньканы бедиреп, таап алган, оны крестеп ийеле, соокко кызара тонуп, тижип калган колына кудайдын сүрин туттырып, улустын алдына тургузып койгон:

— Је, Ванька, каанды лаптап көрүп ал. Ондо сенле кем-кем эрмектешкедий болзо, коркуба, ончозын айдып бер.

— Айдып берерим!—деп, Ванька кимиренеле,—ондо мылтык адар ба?—деп сурады.

Варвара күлүмзиренип каткырды.

— Сен канайып турун? Бистин алдыбыста бир полицейский бойынын начальнигиле, абыс өрөкөн барадыры ине. Кудайдын сүрин апарып јадыбыс, оны адарга јараар ба?

Ичкери јанында кырутып калган Нарвский ворота көрүнип турды; онын эки јанында мылтыктарынын јыдалары јылтырап турган солдаттар борорып тургандарын Ванька көрүп ийди. Солдаттар улус јууктап келеткенин токуналу сакып тургандый турдылар. Бу ла тушта Ванькага кезек өйгө коркушту боло берди.

Таш воротаны өдүп, таң атту улус сыр мангла келеткенин Ванька ол ок тарыйын көрүп ийген. Бу улус кайдаар мантадып баратканын билбей, кайра көрөлө, эбиреде турган улустын чырайлары кенетийин кугара бергенин көрүп ийди.

Улус отрядка јол берип, эки башка јарыла берген. Ванька база туура туруп, кудайдын сүрин бойына јаба тудуп, тыгылыжып калган улуска сыртыла јаба туруп алды. Атту

улус кылыштарын онын бажынын үстүлө жангып, өдө бердилер.

— Аткылап туру!—деп кыйгы угулды.

Ваньканын бажынын үстүндө кандый да коркушту онтула кыйгы жаныланып турды.

— Э-э, мындый туру ине!

— Каан бисти мынайда уткуп турган ба!

Ванька өрө турарга энгейерде, ичи сыстай берди, соокко тонуп, тижип калган колыла карга тайанып, өрө турайын деерде, кыймыражып турган улустын үстүлө база ла күзүрт угулды. Ваньканын ийинин не де изидип ийерде, ол жүзиле карга түртүлүп, жыгыла берди.

Варвара колыла жангып, көп улустын ортозынан чыгып аларга жүткүгени темей болды. Ол, бастыра улус чылап ок, бажын энгейтип алып, кийин жанында мытыктын табыжын угуп турды. Ванька керегинде сананып, жүреги талымжырап та турза, же улуска кыстадып, кыймыктап та болбой турды. Туура чичке оромго жеткенче ол улусла кожо там ла ичкери баратты.

Варвара бут бажында турганын, жүк ле мында болгоды. Ол ойто барарга сананды, же ором жаар бараткан улустын ортозыла өдөргө күч болгон. Варваранын өдөр аргазы жок.

— Ой, эмеген! Сен кайдаар барадырын? Оңдо не болуп турганын укпай турун ба?—деп, ого кем де чугулданып кыйгырды.

Варвара алаатыган бойынча тура калды.

— Менин уулым! Уулым оңдо!

— Уулын болзо канайдар? Келер!

— Өлтүрүп койзо, не болор?

— Болуш жетирип болбозын.

Бийик сынду, каткак чырайлу кизи, колын жангып, кыйгырып турды:

— Кааннын кылыгын көрүп туругар ба, нөкөрлөр? Жок, токтозун!

— Бисте эмди каан жок!

— Каан керек жок!

Варвара оны угуп турала, араай айтты:

— Кудай да, каан да—кемизи де жок.

Варвара база ла кайра жүгүрүп, кемнинг де колынан тудуп сурады:

— Уулчак көрдүгөр бе?

— Кандый уулчакты? Оңдо уулчактар көп.

— Колында кудайдын сүрин тудунып алган, өнөтийин улустын алдына тургускам.

Кем де эске алынып сурады:

— Колында кудайдын сүри бар ба? Ак бөрүктү беги?

— Ак бөрүктү—деп, Варвара жүк арайдаң айтты.

Ол кизи айтпай турала, айтты:

— Жыгыла берген эди. Өрө турбаган, байла, өлгөн болор.

Варвараны эми кем де токтодып болбос. Ол улусты пйде салып, карлу жаан оромго чыгып келеле, сыранай талымзырай берди. Улус туралардын жаныла тротуарла эмдиге ле баргылап жаткан, же карлу жолдо бир де кизи жок. Тепселип калган кардын үстүндө өлгөн улус ла кемнинг де бөрүкте-ри ле сыңар пыймазы жаткан.

Варвара мылтыктын табыжын да укпай, уулын бедиреп ичкери барды...

Каан капиталисттердин учун туружып турганы январь айдын 9-чы күнинде бастыра улуска жарт көрүнгөн. Капиталисттерле тартыжарга жаңыс ла бойлорына иженер керек деп, ишмекчилер жарт билип алган.

Сурактар.

1. Ишмекчилер каанга не керектү баргандар?
2. Варвара уулына кудайдын сүрин береле, оны ненин учун улустын алдына тургускан?
3. Каан албатыны канайып уткузын деп жакарды?
4. Уулчакла не болды?
5. Январдын 9-чы күнинде ишмекчилер нени билип алды?

Каанды антарганы.

1914 жылдын жайында телекейлик жуу башталала, төрт жылдын туркунына өткөн. Капиталисттердин баштаган тонокчыл жуузында кааннын Россиязы база кожо турушкан.

БИСТИНГ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ТӨРӨЛИБИСТИНГ ИСТОРИЯЗЫНАН.

Кышкы өргөгө табару эткени.

Л. Савельевтин бичигени аайынча.

1917 жылда, февраль айда каанды антарып салган. Октябрь айга жетире ороонды удурумга турган башкару башкарган.

Же удурумга турган башкару база фабриканттар ла помещиктер учун турган. Ол, каан башкарузы чылап ок, большевиктерди истеп турган.

1917 жылда июль айда удурумга турган башкару Ленинди арестовать эдер керегинде жакару берген. Ленин Петроградтан тургуза ла барар учурлу болгон.

Ленин Финляндияда үч айга жуук жажынып жүрген.

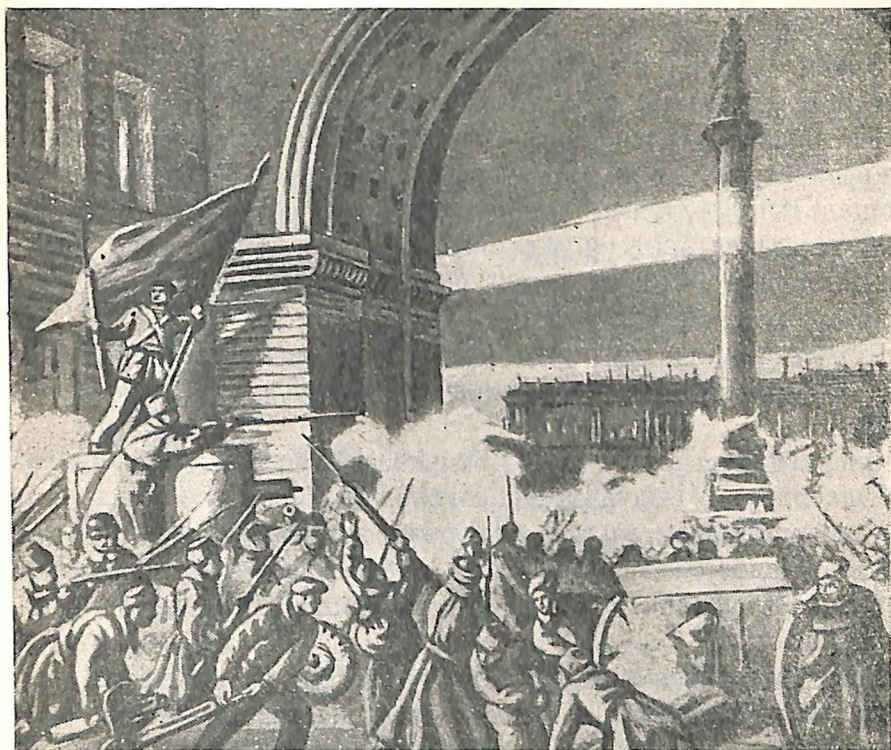
Ленин жажынып та жүрген болзо, капиталисттердин жагын антарарга Сталинле кожо ишмекчилердин мылтык-жепселдү восстаниезин белетеп турган.

Октябрьдын баштапкы күндеринде восстание эдерге очкозы белен болгон.

Октябрьдын 7-чи (20) күнинде Ленин Петроградка једип келген.

Восстание октябрьдын 24 күнинде башталган, 25 октябрьда (7 ноябрьда) дезе, бастыра город восставать эткен улустын колында болгон, јангыс ла Кышкы өргө лө онын јанындагы площадь өштүнин колында болгон.

Удурумга турган башкару бойынын бастыра черүзиле, бастыра мылтык-жепселдү күчиле кожо өргөгө кирип, жажынып алган.

Кышкы өргөгө табару эткени. П. П. Соколов-Скальдын журугынан.

Өштүни онон кыйалта жогынан чыгара сүреле, Кышкы өргөни колго алар керек болгон.

Же Кышкы өргөни жуулап аларга сүрекей күч болгон.

Өргөни түндүк жанынан суу курчап турган. Ол жанынан ого жууктап келер арга жок болгон. Ого жангыс ла түштүк жанынан киргедий болгон. Же мында, өргөнин жанында жаан площадь бар. Восстание баштаган улуска өштүний огынан жажынар жер жок. Өргөдөн дезе бу площадьты көстөп адарга сүреен эптү болгон.

Кышкы өргөдө жангыс ла тепкиштери жүс он жети, кыптары дезе—муннан ажыра. Мында черү де турар, мылтык-жепсел де салар, аш-курсак та салар жер жеткил. Кышкы өргөнин стенежи калын, онын учун ол курчуда узак өйгө туруп чыдагадый.

Же оядый да болзо, большевиктер Кышкы өргөни ол ок

күнде, октябрьдын 25 күнинде, энгир-түнде жуулап алар деп шүүнген.

Эртен турадан ала Кышкы өргө жаар революционный солдаттар ла ишмекчилер улам ла сайын келгилеп турган. Түш киреде красногвардеецтерге болужарга матростор келгилеген. Энгир кире берерде, Кышкы өргөни эбиреде курчап алгандар. Площадьтын үч талазында жуу-согуш бир уун баштала берген.

Улустын кыйгызы пулемёттын таркыраганыла, октордын сыгырыжып турганыла алыжа берген. Мылтыктын ыжы площадьты бүркеп ийди.

Бүрүнкүй ле табыштын ортозында революционный отрядтар площадьты бир алтамнан жуулап алып, ичкерлеп бараткан.

Олор база ла катап табару эдерде, түн ортозы өдө берген. Юнкерлерди¹ былча базып, антарып, кыстап келгендер.

Красногвардеецтер тоормошторды кодоргылап, эжиктерди оодо согуш, ворота жаар жүткүп, өрө кармаданып тургандар.

Онойып турганча, жаан темир ворота кыймыктап, эки башка ачыла берди.

Революционный отрядтар өргө жаар жүгүрүшкендер.

Олордын алдында жалбак тепкиш, картиналар кадап салган жаан коридор болды.

Юнкерлер тепкиштин тайанчыктарынын кийинине жажынып, үстүнөн төмөн аткылап турган.

Ажыктанып киреле, бир кыпты ээчий база бирүзин юнкерлерден жайымдаар керек болгон.

Өргөдөги жуу-согуш бүдүн жарым час кире өткөн.

Учы-учында революционный отрядтар министрлер отурган кыпка келгендер. Эжиктин жанында юнкерлердин отряды мылтыктарын тудунып алган турдылар.

Красногвардеецтер олордын колынан мылтыктарын ушта согуш алала, кып жаар киргендер.

Түнде, эки часта, министрлерди арестовать эделе, Петропавловский шибее жаар аткарган. Удурумга турган башкарууны антарып салган.

Петроградтагы мылтык-жепселдү восстание жөнү алган.

¹ Юнкер—ангылу военный училищеде (юнкерский училищеде) үренген кижиги.

Сурактар.

1. Удурумга турган башкару большевиктерди канайып көрүп турган?
2. Капиталисттердин жанын антарарга, восстаниени кем белетеген?
3. Восставать эдип турган улуска Кышкы өргөни ненин учун кыйалта жоктон жуулап алар керек болгон?
4. Өргөни жуулап аларда красногвардеецтерге кандый уур-күчтерди женерге келишти?

Гражданский жуу.

1917 жылда, октябрь айда бистинг ороондо ишмекчилер ле крестьяндар, большевиктердин партиязына баштады, капитализмди оодо соголо, орооннын бастыра байлык жөөжөзин: фабрикаларды, заводторды, жерди, темир жолдорды, банктарды — бастыра албатынын колына, общественный жөөжө эдип берип салган.

Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде ишмекчилер ле крестьяндар жанды бойлорынын колына алып, капиталисттердин бийлейтенин жоголтып салганына Россиядагы помещиктер ле капиталисттер жөпсинбей, тартыжуга белетенип турган.

Эмди фабриканттар, заводчиктер ле помещиктер ишмекчилердин ле крестьяндардын күчиле байыыр аргазы жок болгон. Фабрикалар ла заводтор, темир жолдор, помещиктердин жери бастыра албатынын боло берген. Капиталисттер байлык жөөжөлөри жок артып калган.

Олор совет жаннын казыр өштүлери болуп, совет жанга удурлажа мылтык-жепселдү тартыжу баштаган.

Олор гран ары жанынан алып турган акказыла черүлер төзөгөн. Ол черүлерди актардын черүзи деп адагылап туратан. Бу черүге совет жанды жаратпай турган улусты жууп тургандар. Акгвардейский частьтарга капиталисттер, помещиктер ле олордын уулдарынан өскө, полицейскийлер, жандармдар, кааннын черүзинин көп офицерлери, деревненин байлары, койойымдар ла олордын уулдары жуулган.

Өскө ороондордын капиталисттери база совет жаннын өштүлери болгон. Революция Россиядан олордын ороондоруна

једип, ондо до ишмекчилер ле крестьяндар бойлорынын јанын тургузып албазын деп, олар коркуп тургандар. Олар јиит Советский республиканы тумалап саларга Россиядагы акгвардеецтерге болуш эдип, мылтык-јепсел, кийим берип, бойлорынын черўлерин де ийгендер.

Советский республиканы коруурга ла акгвардеецтерле база өскө ороондордын черўлериле тартыжарга Кызыл Черў төзөлгөн. Кызыл Черў үч жылдын туркунына тартыжып, актарды оодо согуп салган.

Бу јуу гражданский јуу деп адалган. Акгвардеецтерле тартыжарга Кызыл Черўге ишкүчиле јаткан албаты басты-разы болушкан. Бистин улу башчыларыбыс—Ленин ле онын јуук нөкөри Сталин—өштүлерге удурлажа башталган тартыжуны башкарып тургандар. Гражданский јууын сыра-най јеткерлү участогына Царицын деп городко јуучыл керектерди башкарарга партиянын Төс Комитеди нөк. Сталинди ийген. Эмди Царицын деп город Сталинград деп адалат.

Советский республика Кызыл Черўнинг ле бастыра албатынын күчиле өштүлерди оодо соголо, амыр-энчү јадып, строительствозын баштаган. Империалистический јуудан ла үч жылдын туркунына өткөн гражданский јуудан түреген ороонды орнуктырарга көп иш эдер керек болгон.

Советтердин орооны коскорылган хозяйствоны орнуктырып, городтордо ло деревнелерде социалистический строительствоны өткүрерин баштаган.

Сурактар.

1. Капиталисттер Советский башкаруга удурлажып, ненин учун тартышкан?
2. Советский башкаруны кем коруган?
3. Кызыл Черўни кем башкарган?
4. Советский башкару акгвардеецтерди ненин учун јетген?

Ворошилов фронтто.

А. Толстойдын бичигени аайынча.

Бийиктеде јазап салган јерге броневик једип келди.

Онон кара сүрүк тонду кижиге чыгып келди.

— Черўнинг командующийинин бойына—деп, ол пакетти чыгарып, айтты.

Ворошилов ого түргөн жууктап барды.

— Нөкөр Сталиннен. Нөкөр Сталин слерге броневик ийген...

Царицыннан бежен километр жерде жаңы фронт ачылып турган.

Ворошилов ол фронтты көрөргө барарда, Лукаш ла Кисель оныла кожо баргылады.

Ворошилов броневикке киреле, болот эжигин жаап алды. Броневик койу ышты чыгарып ийеле, чөл жаар ууланган. Оны ээчий тан атту он сегис казак—жит, күчтү, жалтанбас уулдар мантатты.

Жаңмыр жаап, жуукта ла токтогон. Кей чыкту болгон. Абраннын тегеликтеринин ле аттардын туйгактарынын алдынан балкаш чачылып турган. Лукаш броньнын тежигинен отрядтардын турган жерин көргүзип турган. Окопторды өлбө конуп, фронтты сындай бура соктылар. Жаашту булут Доннын ол жаны жаар жылып бараткан. Ыраак жерде обоолор көрүнип турган.

Броневик жоругын араайладып, буунты суунун жарадында камышла туй өзүп калган кичинек журтка једип келген. Мында жаңы ла ургун јаш болгон эмитир. Өрмө чеденнин ары јанында жаңмырга уурлап калган вишнёвый сад туру. Оромдо түўнти суулар турды. Айылдардын чедендеринин каалгалары ла туралардын ставеньдери јабылу тургулады. Бу журттын улuzu ончозы жүргүлей берген болгодый.

Броневик күрди кечип барарда, бурулчыктын ары јанында оромды кечире антарып салган абралар, тоормоштор, тобракту таарлар јатканы көрүнди. Командир Кисель айтты:

— Көрмөстөр мыны түнде чедендеген эмитир!.. Кече жүргөн кайучылар мында актар јок деп айдып келгендер, бис те онойып ок бодогоныбыс...

Ворошилов машинаны токтодып ијди.

— Атту уулдар артып калзын деп айт—деди.

Лукаш эжикти ачып ийеле, једип келген казакка айтты:

— Јарым километр кире кийинине артсын деп, командующий јакарган—деди.

— Чике ле бар—деп, Ворошилов айтты.

Броневик ором кечире туткан буудакты ажа конды, је ондо до кизи јок эмитир, жаңыс ла санаазы чыгып калган эки куш тегеликтердин алдынан учуп чыкты. Мынан ары

барган жол өрмө чедендердин ортозыла барды... Машинаны башкарып турган луганский металлист Цыбаченко рульды ары-бери буруп, жолдун жаманын жаратпай, бажын жайкап турды: жол там ла коомойтып турган, балкашту суу толуп калган орого келеле, машина бадалып турды.

— Жүр, жүр ле—деп, Ворошилов такып айтты. Ичкери жанында жаан түўнти суу жатканы көрүнди. Броневик ичкери тап эделе, токтой түшти. Моторы иштебей барды.

— Же, жорук божоды—деп, Цыбаченко эжикти ачып, айтты. Ворошилов, онын ийининен тын жаба басып, айтты:

— Кыймыктанбай отур.

— Нөкөр Ворошилов, мында бир де кижиге жок ине—деп, Кисель чырайын жууруп, эжикти тын ачып ийди...—Олор түште садтарда не отурзын. Олор эмди ончозы жуукаларда, чөлдө ине.

— Чыкпа...—деп, Ворошилов кату айтты.

Же Кисель дезе эжикти ачып алала, курлаазына жетире чыга конды. Чеденнин кийининен мылтыктын табыжы жыырай берди. Кисель үн де чыгарбай, бажы төмөн болуп, броневиктен антарыла берди. Лукаш эжикти түргөн жаап алды. Экинчи катап аткылаарда, октор броньго тийди.

— Пулемётты бер...—деп, Ворошилов жакарды.

— Жок, неме болбос—деп, Лукаш каруузын берди.

Адыш токтобой турган, мылтыктын затворлоры шатылдап турганы, улустын мыжылдап турганы жарт угулат. Тиийип турган октор броньонг өтпөй турган.

— Көзүңдү чеберле—деп, Ворошилов кыйгырып ийди; онын жаагынан кан агып турды.

Броневиктен аткылабай турганын, онын тын бадалып калганын көрүп, жаан сагалду өштүлөр чеденнин кийининен кыйгы-кышкыла чыгып келгилейле, броньнын ичкери жанында тежикке шыкагылап тургандар.

Онын кийининде тын табыштанып, өрмө чеденди жемирип ийеле, машинаны курчап алдылар,—станичниктер¹ бежен кире кижиге болгон; калжурыйп келгилейле, броньды мылтыктын бөксөзиле соккулап, кыйгырыжып турдылар:

— Антихристтер! Большевиктер! Бери чыгыгар!

¹ Станичниктер—казактар журтаган жаан журттарда жаткан крестьян улус.

Машинага јӧлӧнип, оны ары-бери јайкап турдылар. Машинанын устӱне де чыгып, мылтыктарын броньнын тежигине сугуп ийерге албадангылайт. Је ич јанынан колмылтыкла адып ийбезин деп јалтангылап, токтой бердилер. Онын кийининде туруп јӧптӧштилер.

— Чырбагал јууп экелеле, олорды тирӱге ӧртӧп ийеликтер...

— Чырбагалды кайдатан! Граната берзен.

Лукаш отурала,—керек коркуштанып туру ине—деди.

— Ол неме эмес. Олор чебер улус, мындый јакшы броневикти не урейтен. Блашкылагай ла. Бястин конвой эмди ле олорды бӱртӱп барар, эмезе полкко јетирӱ эдер...—деп, Ворошилов каруузын берди.

Удабай мындый јакшы јуучыл машинага казактар, чындап та, килей бердилер. Бир канча кижии чарлар экелерге баргылады. Арткандары база ла чугулданып, аткылап турдылар.

— Эй, станичниктер, јӱӱлбегер!—деп, Лукаш тежиткен кыйгырды.—Слер бисле тӱнгей ле бир де неме эдип болбозыгар. Бястин кийинибистен эки јӱс кижии келип јат, ӧлгӧлӧгӧрдӧ садтар сайын качыгар.

Бу тушта казактар калын эриндӱ, корсок тиштӱ оосто-рын ачып, отура тӱжӱп, јалмажын согунып турдылар...

— Го-го-го... хо-хо-хо!.. Слердин атту черӱгерди бис слерге эмди ле кӧргӱзерибис. Калачта атаманга јетирип берзебис, броневиктен чыгар органы ол слерге таап берер.

Алты эжер чар экелдилер. Жоон армакчыны броневиктин ичкери јанынан буулап алдылар. Броневиктин кийин јанынан узун агаштарла кӧдӱрип, „Је, тартаар, је, база ла!..“ деп кыйгырыжарда, броневик балкаштан араай чыгып келди.

— Калганчы минутка јетире отур—деп, Ворошилов айтты.

— Кем јок—деп, Лукаш айтты.—Слерде патрон бар ба?

— Бар.

Казактар чарларды айдап, кыйгырыжып, броневикти тӱӱнти сууны кечире, кургак јолго чыгарып келдилер. Тӱӱнти суудан чыккан кийининде бийик јер болды. Казактар чарларга болужып, машинанын алдына келдилер. Цыба-ченко алдындагы тежиткен кӧрӱп, машиназын араай башкарып отурды. Тӧнгӧ чыгып келерде, чарлар ла казактар амырап аларга тура тӱштилер.

Цыбаченко кайра бурулбай,—Пулемёттон адыгар!—деп кыйгырды.

Цыбаченко моторды иштедип ийди. Цилиндрлер тызыра-жып, мотор кўўлеп чыкты. Чочуган чарлар тап этти, армачы ўзўле берди. Лукаш пулемёттон токтоду жок адып турды. Казактар жырынтылар сайын жажынды. Броневи́к ыжын буркурадып, пулемёттон аткылап, казактарды былча басып, өдө берди.

Щорстын жүрүминен.

Н. Ходзанын бичигени аайынча.

„Төрөли учун, большевистский партия учун жүрүмин де кыскаббай турган кижинин менин отрядыма кирзин“. Кызыл Черўнинг полководези, гражданский жуунын геройы, коммунист Николай Щорс онойдо айткан.

Щорс төрөбөндөрине жолугарга Сновск журтка келген.

— Щорс келген. Николай мында—деп, Сновсктын ишмекчилери бирўзи бирўзине айдыжып турды.

— Щорско ура! Кызыл Черўге ура!

— Нөкөрлөр, көп мун жылдардын туркунына жер ўстүндө жокту ла бай улус журтап жат—деп, Щорс айтты.—Көп мун жокту улус байларга иштеп, бойлоры десе ачанадан өлўп жат. Мынан ары ондый болбос. Кызыл Черў агвардеецтерди оодо согор. Ол тужунда жокту улус ончозы аргалу, ырысту, жайым жадынду болор. Нөкөрлөр, Кызыл Черўге барыгар! Коммунизм учун калганчы тамчы кан төгүлгенче тартыжыгар! Агвардеецтерге өлўм! Большевиктер эсендик болзын!..

Бежен ишмекчи оморды Кызыл Черўге кошсын деп, Николайдан суранды. Щорс оморды бойынын черўзине аткарып ийди.

Николай эниргери атанарга тергенип алды. Онын Гриша деп кичинек карындажы онон сурады:

— Колмылтыгыңды меге сыйлап бер. Мен база актарла жуулажарга турум.

— Сеге жуулажарга эрте, Гриша, озо баштап школды божодор керек—деп, Щорс күлүмзиренип айтты.

Щорстын отряды там ла көптөп турды. Же партизандарда мылтык-жепсел сыраңай ас болгон. Кезиктеринде жүк ле

мылтыктын жыдалары, өскөлөрүндө андаар мылтык, көп сабазында ондый да неме жок болгон. Жуучылдар күнүн ле Щорско келип, комудал угузып туратан:

— Нөкөр командир, канайып жуулажатан? Мылтык жок.

— Он кижиде бир мылтык.

Партизандарда мылтык-жепсел ас болгонун Щорс бойы да билип турган. Не де болзо, мылтыктар ла патрондор таап алар деп шүүнди. Бүрүнкүй кире берерде, Щорс төрт партизанды алдырып алды.

— Нөкөрлөр, коштой турган деревнеде немецтердин мылтык-жепселдү склады бар. Бис оны күчле алып болбозыбыс, сүмеле аларга ченежип көрөлдөр—деп, Щорс ологорго айтты. Канайда эдерин Щорс партизандарга куучындап берди.

Н. А. Щорс.

Түнде эки часта мылтык-жепселдү складтын каруулчыктары солуна берген. Түн салкынду, соок болгон. Каруулчыктар складты эбиреде басып, сапогторыла токулдадып, жаан тоннын тургузып алган жаказына тумчуктарын жажырып тургандар.

— Коркушту ороон. Орус кижиге бир де неме билбес: түймеен чыгарып, кижини билбес жанынан өлтүрүп жат—деп, немецкий унтер арбанды.—Түймөп турган улусты жаргы жогынан буузын деп, кече полковник приказ чыгарган...

Ыраак чанактын чыкырты угулды. Немецкий каруулчыктар тура түжеле, карангулды аяктап турдылар. Жолло эки чанак өлбөн тартып келеткенин олор удабай ла јарт көрдилер. Алдындагы чанакта карыган өбөгөн танкылап отурган.

— Бу өлбөндө олор кайдаар апарат не? Бисте өлбөн кыжына једер—деп, унтер кайкады.

Чанакта отурган өбөгөн адын склад јаар бура сокты.

— Эй, өлбөндө келип алыгар!—деп, ол каруулчыкка кыйгырды.

— Кандый өлбөн?—деп, унтер чугулданып кимиренди,—

Орус өбөгөн сыраңай ла тенек, ончозын булгап жүрер. Биске өлөң керек жок.

Аттар дезде складтын сыраңай ла жанына токтой берди.

— Кедери жортугар! Мында турарга жарабас—деп, каруулчыктар, өлөңдү чанактарга жүгүргөнчө келеле, кыйгырдылар.

Кенетийин өлөң шылырап, кыймыктана берди, кажы ла чанактан эки партизан чыгып келди. Олор немецкий каруулчыктардын мылтыктарын тургуза ла блаап алган. Каруулчыктар кыймыктанып та, кыйгырып та болбогон.

Партизандар складтын замкторын түргөн оодо согуп ийеле, складтагы мылтыктарды өлөңдү чанакка сугуп алдылар.

Чанактардын таманы база ла чыкырай берди. Партизандар жолло барадала, жууктагы агаштын ортозы жаар кире бердилер...

Эртен тура Щорстын отрядына жаны немецкий мылтыктар үлөп бергендер.

Якылта.

- Куучындап беригер: а) Щорс ишмекчилерге нени айткан; б) немецтер Украинада журт албатыны канайда кыйнаган; в) партизандар немецтерди канайда мекелеп салган.

Чапаев жууда.

Д. Фурмановтын бичигени аайынча.

Кызыл төбөлү кара бөрүктү, кара буркалу¹ Чапаев тан атту ары-бери түргөн өдүп турат. Каткак бүдүмдү Чапаев бирде ондо, бирде мында көрүнөт. Ол ат үстүнөн жакару берет, нени де сурап угат. Бойынын Чапайын жакшы билетен командирлер керектү жетирүлерди бир де артык сөс жогынап, бир де эмеш удатпай, кыскарта, түргөн айдып турат.

¹ Бурка—кийистен эмезе чекпеннен эткен, жабынып кийетен, жег жок тон.

— Пулемёттор бүдүн бе?—деп, Чапаев манг бажынан сурады.

— Бүдүн!—деп, жуу-согушты баштаар керегинде жакару сакып турган адучылдардын бирүзи кыйгырды.

— Снаряд тартатан канча чанак белен?

— Алты...

— Командир кайда?

— Сол жанында...

Чапаев сол жаны жаар мантатты.

Кызыл жуучылдар экипиндү табару баштады. Ол ло тарыйын казактардын пулемётторы үн үспей аткылай берди. Кызыл жуучылдар жерге жада түжүп, карга көмүлүп алала, жаңгы команда сакып жаткылады!

Чапаев карга жаба жаткан жуучылдардын кийин жанынча сыр мангла жүрүп, кыска, түргөн жакарулар берип, сурактарына каруузын угат.

Адын кенетийин бура согуп, батареянын командирине мантадып келди:

— Теермендер жаар шыкап аткылагар!

— Ондогы пулемётторды ончозын жоголтыгар!

— Менин жакарум жокко станицаны¹ атпагар!

Түргөн бура соголо, сыр мангла жүре берди. Орудиелердин адыжы там ла тынып, калаптанып турды. Табарып келеткен красноармеецтерди токтодорго казактар мендеп турды. Теерменде тургузып алган пулемёттор ончозы кенетийин аткылаарда, олардын шакылдууш табыжы жаңгылана берди. Адыш эки жанынан тынып турды. Же красноармеецтер станицага там ла жууктайт, снарядтар там ла чике тийет, өштү жуук, оны былча базып, деревнеге кирер деп, кызыл жуучылдар жүрексип, мендегилейт.

Көстөри чагылып калган Чапаев бир де эмеш амыр турбай, фронттын бир учынан база бир учы жаар шунуп турды. Атту улусты пулемёттор жаар, эмезе снарядтар жаар, эмезе полктын командири жаар ийет, база көрзөн, бойы ойто једип келет. Каткак бүдүмдү Чапаев анда-мында элес әдип турат. Бир кавалерист түргөн мантадып келеле, Чапаевке нени де түргөн-түргөн айтты.

— Кайда? Сол флангта ба?—деп Чапаев сүрады.

¹ Станица — казактар јуртап јаткан јаан јурт.

Чапаев жууда. *П. В. Васильевтин журугынан.*

— Сол...

— Көп пө?!

— Көп...

— Пулемёттор бойынын јеринде бе?

— Ончозы бойынын јеринде... Болуш сурап, киж ийгени-
бис...

Чапаев јеткер жууктап келеткен сол фланг јаар мантатты. Ман бажында келеткен казактар көрүнди. Чапай батальоннын командирина јакарды:

— Турган јерден кыймыктабазын! Жуучылдар чук јаткылабай, таркап алзын!.. Ончозы јаныс өйдө аткылазын!

— Јарт. Билдим...

Јерге јаба јаткылаган жуучылдардын јаныла Чапаев түргөн өдүп, јакарды:

— Јалтанбагар, јалтанбагар, уулдар! Өрө турбагар... Өш-

тү жууктап келзе—команданы угуп адыгар... Ончогор бойыгардын јеригерде болугар... Команда берилген кийининде адыгар!

Казактар ок јеткедий јерге једип ле келерде,—олорды сакып јаткан жуучылдар бир өйдө аткылап ийди, оны ээчий база...

Тра-та-та... Тра-та-та... Тра-та-та...—деп пулемёттор үзүк јок аткылайт.

Ах... ххх! Ах... ххх! Ах... ххх!—деп бир өйдө аткан мылтыктардын табыжы јангыланат.

Актар булгалыжып, тура түштилер.

Актардын табарузы үзүлди. Жуучылдар бажын јерден көдүрер аргалу болды... Олор станицага сырангай жууктап келдилер. Улам сайын туура жүгүрүжип, ичкерлеп турдылар... Казактардын пулемётторы табарып келеткен кызылдарды үзүк јок аткылайт. Кызылдар јерден тура жүгүргенде ле казактар бир уунда аткылай берет... Чапаевтин жуучылдары баштапкы теерменнин кийинине једип, кезиктери төгдөрдүн кийинине, чедевнин јанына јажынгылап, станицага там ла теренжиде кирип тургулады...

Кенетийин—Нөкөрлөр! Ура... ура...—ура!!!—деген табыш јынгырай берди.

Жуучылдар ончозы туруп чыгала, мылтыктарын бек тудунып, калганчы экинчү табаруны баштагылады...

Казактардын пулемётторынын табыжы угулбай барды: пулемётчиктерди турган ла јерине јыга чаап салгандар... Красноармеецтердин табыжы станицада јангылана берди... Станицадан качып бараткан актардын атту черүлери ыраакта элес эдип көрүнип калды...

Кызыл Черү Сломихинский јуртка кирип келди...

Чапаевтин өлгөни.

З. Александрова.

Уралдын чөлдөринде јут, карануй.
Өштү, түлкү чилеп, өнөлөп келет.
Чапаев укпайт, жуучылдар уйкуда.
Каруулда тургандарды өштүлөр өлтүрөт.

Урал, Урал-суу!
 Табыш та жок, от то көрүнбейт.
 Чапаев мылтыгын колына алат.
 „Уулдар, уйкудан туругар!“
 Казактардын аттары жуукта бышкырат.
 Таң жарыйт, жеткерлү күн башталат.
 Урал, Урал-суу!
 Уур булуттар жылыжат.
 Чапаев, сеге мөр болоры токтоды.
 Качан да, кайда да женип туратаң,
 Же бу жууда нөкөрлөр өлгүлейт,
 Өштүлөр курчайт. Жуучылдар мендейт.
 Урал, Урал-суу!
 Суун сенин жыладан соок.
 Калганчы окло өштүни адыгар!
 Тирү арткандар, ол жаратка барыгар!
 Ээчиде аткылайт; ажып барат, жетпей түжет...
 Колында шыркалу Чапаев жүзет.
 Урал, Урал-суу!
 Чапаевтин колы чылайт.
 Каргышту ок ого тийди,
 „Нөкөр Чапаев!“ „Кайда барды?“
 „Нөкөр Чапаев, жуучыл нөкөрис!“..
 Онын үстүлө суу жайылды.
 Урал, Урал-суу!
 Чапайдын сөөгү терең жуулды.
 Кызыл Черүге суу агып жетсин,
 Бистин Чапаев өлди деп айтсын.
 Атту черүлөр мылтыкту келзин,
 Кызылдар актардан очин алзың!
 Урал, Урал-суу!
 Чакпынду, элбек агат...

Жакылтаалар.

1. Чапаевтин өлүмү керегинде куучындап беригер.
2. Стихотворениени үзүктөргө бөлүгөр. Кажы ла үрөнчик бир үзүкти кычырзын, „Урал, Урал-суу!“ деп ле оноң ары айдылган сөстөрди ончогор бир үнле айдыгар.

Тура.

А. Тайц.

Кызыл конницанын¹ мактулу командиринин—Григорий Котовскийдин жуучылдары бир журтты жуулап алгандар. Түнде бир крестьяннинн туразы күйүп калган. Котовский жуучылдарын жууп алаала, айткан:

— Балдар тура жок артып калды. Журты күйген кижиге жаңы тура тудуп берер керек. Эңирде атанарыбыс. Эмди дезе иштенер керек.

Малталар чатылдай берди. Киреелер шуулап турды. Бийик карагайлар ээчий-деечий жыгылды. Жуучылдар жыгылган агаштардын будагын, чобразын арчып, тоормошторды күйген туранын жагына полктын аттарыла тарткылады. Экелген тоормошторды көп улус кол бажына алып, тура туткулады. Түшке жети-ре туранын стенелери бүдө берди. Котовский тоормошты жандап, „Капшай, нөкөрлөр! Эрчимдү иштегер, нөкөрлөр!“ —деп мендеди турды.

Г. И. Котовский.

Түштин кийининде туранын үстүне тудуш тоормошторун салдылар. Эңиргери тура бүдө берди. Атанар ой жети деп, труба ойноордо, жуучылдар кийимине жапшынган такпайларды кактап, стройго тургулады. Журты күйген кижинин билези Котовскийди эбиреде туруп ийди. Командир адына минип алаала, айтты: „Ырысту журтагар! Бир тушта оноң артык тура тудуп берерибис... Мрамор таштан... Көп колонналу!“ Ол үзенизине чирей тееп, аттын тискинин серпип ийди.

¹ Конница—кавалерия—атту жүрөтөн черү.

Аттардын туйгактары чатылдап, абралар күлүрөп, кожон жаңгылана берди.

Көп пушкалар күзүргөн.
Пулемёдыс жырады...

Котовскийдин жуучылдары жайым Украина учун жуула-
жарга жүргүлөй берди.

Жуу-согуш бир эмеш тымый берген өйдө туткан тура эм-
диге жетире бүдүн. Ол тура гражданский жуунун геройы-
нын—Григорий Котовскийдин адыла адалган колхозто туруп
жат.

Кашиного барып жүргени.

А. Кононов.

I.

1920 жылда Кашино деп деревненин журт улузы бойло-
рына электрический станция тудуп алгандар.

Ол тушта бу сүрекей күч керек болгон: керектү ле не-
мени таап болбозын; деревнеде каду да солун боло берген.

Шак ондый өйдө Кашинонын крестьяндары бойлорынын
күчиле, акту бойлорынын күүниле электрический станция
тудуп баштагандар. Жүк ле арайдаг бир канча түрбек теле-
фонный эмик таап алгандар. Оны көп эмиктен толгоп эткен
болгон. Оны жерге чөйө тартала, кыскаштарла, капкыларла
жазып ийерде, көп эмик боло берген.

Агаш аразынан тоормоштор кезип экелеле, оны килейте
жанлап алгандар.

Эмди электрический машинаны—динамоны—табар керек
болгон.

Ол тушта динамомашинаны таап алардан болгой, каду
да садып аларга күч болгон!

Кашинонын крестьяндары Москвага баргандар. Олор кай-
да ла киргилегенде, бастыра орсондо электричество өткүрер
керегинде Лениннин тургускан планы бар, бис ол план
аайынча иштеп турган улус деп, куучынды баштайтандар.

Кашинодон келген улус онойып бойынын керегин бүдү-
рип, динамомашинаны садып алгандар.

Оны Кашиного эжелеле, јаан сарайга тургускандар.

Бастыра оромго столмолор тургузып, ого эмик тартала, кажы ла турага бир электрический лампадан кондырган.

Электростанция бүдө берерде, Ленинди станция ачар күн айылдап келзин деп кычырып, письмо ийе бердилер.

Письмоны ийген де болзо, Ленин канайып келетен, ого бош жок ине деп, бойлоры Ленинниң келерине иженбей тургандар.

Ондый да болзо, крестьяндар ончозы белетенгиледи. Сыранай ла жаан турага узун стол, отургуштар тургусты, керек жок немелерди—кайырчактарды, орундарды чыгарып салды. Жүзүн-жүүр курсак белетегиледи.

Электростанцияны ачатан күн—14 ноябрь једип келди.

Ленинди та сакыйтан, та сакыбайтан, крестьяндар бойлоры да билбей турды.

Кенетийин јолдо легкой машина көрүнип келди.

Машинага удур ончозынан озо балдар жүгүрүжип барды. Машина токтой берди. Ондо Владимир Ильич ле Надежда Константиновна отурган эмтир.

— Электростанция кайда?—деп, Владимир Ильич балдардан сурады.

Балдар сүйүнип,—„Машинага отургузып алзагар, көргүзип берерис“—дешти.

Ленин балдарды машинага отургузып алала, оного ары барды.

II.

Јаан туранын јанында оморды крестьяндар уткуды.

Турада куучын баштала берди. Ленин крестьяндарга Кызыл Черү акгвардеецтерди јенгени керегинде куучындады.

Крестьяндар ого бойлорынын керектерин айдып турды.

Ленин оморды јилбиркеп угуп отурды. Куучындап отурган кижии токтой бергенде, оны Ленин көкүдип ајдат:

— Је, оного ары не болды?

Ленин уккан немени ундубайтан: улустын адын угуп алала, карыган крестьяндарды адыла, адазынын адыла Алексей Андреевич, Василиса Павловна деп адап куучындажытан. Карыган улуска онызы сүрекеј јарайтан.

Ленинге де, крестьяндарга да куучын сүрекеј јилбүлү болордо, күн өдүп баратканын бир де кижии ајарыбаган. Эн-

чикпей турган кижиге фотограф болгон. Ол Ленинди крестьяндарга кожогу фотографировать эдереге келген, удабас ангир кирер, карангуй болзо, карточка чыкпастан да айабас деп, коркуп турган.

Учы-учында, фотограф сакып болбой, айдып ийди:

— Владимир Ильич, крестьяндар слерле кожогу карточкага бастыраарга јат.

— А... Је кем јок—деп, Ленин айдала, бойы улусла онон ары куучындашты.

База он минут отти. Тышкары бүрүнкүй кире берди. Фотограф јайнап айтты:

— База ла эмеш ой отсө, карточка базарга јарабас!

Владимир Ильич фотограф јаар корди. Лениннинг карточкага бастыраар күүни јок болгон. Је фотограф городтон онотийин келген, көп ой откүрген деп сананып, айтты:

— Тышкары барып белетенигер. Бис Надежда Константиновнала экү амди ле чыгарыбыс.

Фотограф сыр јүгүрүкчө чыгала, аппаратадын тургусты.

Балдар онон-мынан јүгүрүжип келеле, аппараттын чике алдына отургылап алды.

Турадан Владимир Ильич ле Надежда Константиновнала чыгып келгиледи. Фотограф оморды ортозына отургузала, эбиреде крестьяндарды отургузты. Балдар улустын ортозына оролыжып, Владимир Ильичке јууктай отураарга албаданып тургандар. Фотограф чукулдады: бастыра улус кыймыктанбай отураар учурлу, онон башка јурук үреле берер.

Владимир Ильич балдарды токтодып, оморго апаратын көргүсти.

— Слер туку ол кара тежик јаар көрүгер.

Балдар аппараттын тежиги јаар көргүледи. Фотограф кара платты бажына јабынып алала, кыймыктанбай барды.

Ленин фотографка айтты:

— Слер балдарды тонгурып салдыгар.

Отурган улус каткырышты:

— Кем јок, бистинг балдар бек, чыдажар.

Балдар керегинде әрмек чыгарда, омор база ла кыймыкташты. Бу тушта фотограф чыдажып болбой, кыйгырып ийди:

— Тым отурыгар!

Ленин күлүмзиренип ийди, күлүмзиренген ле бойы јурукта базылып калды.

III.

Онын кийининде площадьта митинг болгон.

Площадьтын ортозында турган бийик столмодо электрический жаңы фонарь илип салган турды, бу фонарьды мынын алдында бир де катап кўйдүрбеген. Бу столмоны чибинин жажыл бүриле, кызыл ленталарла кееркедип салган. Фонарьдын алдында кичинекей стол турды.

Мында жаңыс ла Кашино деревненин крестьяндары жуулган эмес, өскө дө журттардын ла деревнелердин крестьяндары жуулган. Бого көп крестьяндар ыраак жерден келгендер.

Ленин столго жууктап келеле, куучынын баштады:

— Слердин Кашино электростанция эдип алган. Бу сүрекей жакшы керек! Же онызы керектинг жүк ле башталып турганы. Бистинг алдыбыста турган задача аайынча болзо, бис бастыра республиканы электричествонын одыла жарыдып алар учурлу.

Ленин куучынын айдып божогон кийининде, струнный оркестр „Интернационал“ ойноды. Бу ок өйдө динамомалпина турган сарайдагы монтер ток божодып ийди.

Площадьта турган фонарь ла туралардын отторы бир өйдө жарый берди.

Азыйда Кашинодо журтаган крестьяндар шили жок кичинекей лампалар кўйдүрип туратандар; ол лампалар өчөмик күйүп, ыштап туратан.

Энди дезе, электричествонын жарыгын көрүп, кем де, — Ильичтин лампочказы бисте де күйе берди...—деп айтты.

Ленин атанар алдында крестьяндарла жакшылажып алала, машина жаар басты. Эңир соок болгон, ноябрьдын соок салкыны кижинин жүзине удур согуп турган.

Кашино деревнеден ыраак жүре берген кийининде Владимир Ильич кайра көрди. Кийин жаанында, бүрүнкүй жалаңнын ортозында, Кашино деревнеде туралардын көзнөктөри жарып турды.

Сурактар.

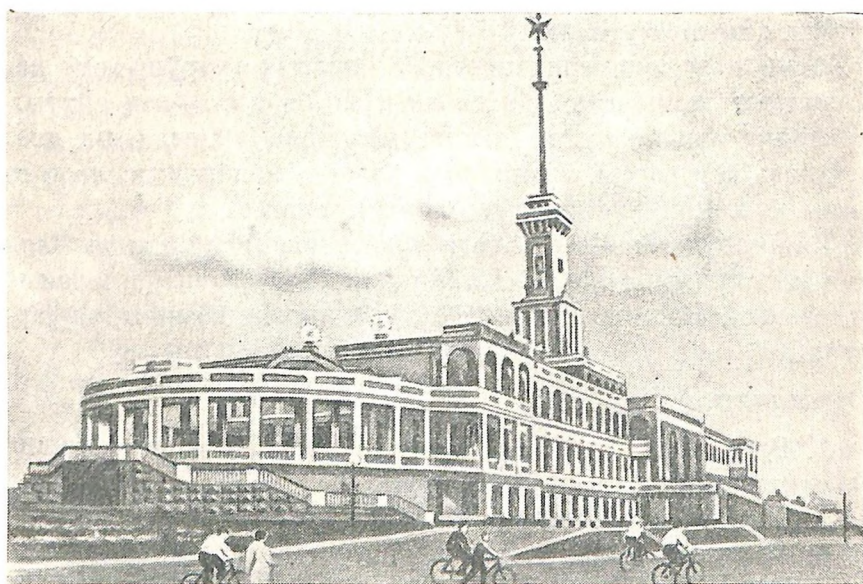
1. Владимир Ильич ле Надежда Константиновна Кашиного ненин учун барып жүргүлеген?
2. Олорды крестьяндар канайып уткуган?
3. Владимир Ильич крестьяндарды неле уткуган?
4. Владимир Ильич митингте не керегинде куучындады?

БЕШЖЫЛДЫКТАРДЫҢ ПЛАНДАРЫ.

Баштапкы бешжылдык.

В. Карцов.

Коммунистический партиянын ла Советский башкарунын жакылтазыла план тургузылган, бу план аайынча бистин орооннын бастыра хозяйствозын жарандыра кубултар керек болгон. Кайда кандый фабрикалар ла заводтор тудатаны, кайда, канча жаңы шахталар төзөйтөни, темир жолдорды кайда өткүрөтени, жаңы школдор ачатаны—бу планда ончозы темдектелген. Бу бастыра ишти беш жылдын туркунына бүдү-

рер эдип тургускан. Бешжылдыктын планы (эмезе бешжылдык) жадын-жүрүмди кубултарга нени эдетенин албатыга көргүзип турган. Баштапкы бешжылдыктын планын бүдүрерин бистинг албаты 1928 жылда баштаган.

1928 жылда бистинг ороон журтхозяйственный ороон болгон. Көп крестьяндар бир кичинек жерлерде тангынанг иштегилеп жаткан.

Ол тушта бисте жаан капиталисттер жок болгон, же городтордо бир кезек оок коjoyымдар арткан, деревнелерде дезе байлар (кулактар) бар болгон.

Энг жаан капиталистический ороондорго түрген једижип алала, оморды озолой берер керек, ононг башка омор бисти јоголтып салар деп, нөкөр Сталин айткан.

Бис орооныбысты бешжылдыктын планы аайынча кубултканыбыс. Бисте капиталисттер, помещиктер ле өскө дө базыначылар јогынанг ишкүчиле јаткандардын јайым ла ырысту жүрүми—социализм тзөйлгөн.

Социалистический промышленностьты тзөбөри учун өткүрген тартыжу.

Коммунистический партиянынг башкарганыла СССР-динг ишкүчиле јаткандары ишти жаан тебүлү баштап, жаңы фабрикалар, заводтор, шахталар ла электростанциялар тударын баштагандар. Азыйда агашту эмезе ээн болгон жерлерде жаңы городтор тзөйлөп, темир јолдор салынып турган.

Сибирьдинг, Закавказьенинг ле өскө дө жерлердинг азыйда сондогон райондорында көп заводтор тудулып турган. Орус ишмекчилер, инженерлер ле техниктер социализмди тзөп бүдүреринде СССР-динг өскө дө албатыларына болужып тургандар.

Бастыра стройкаларда ла предприятиелерде ишкүчиле јаткандар мөрөйлөжип, эрчимдү иштегендер. Коммунисттер, азыйда јууда чылап ок, иште озочылдар болгон. Ишкүчиле јаткандар коммунисттерди ээчий баргандар.

„Бешжылдыкты төрт жылга бүдүрерибис“—деп, омор айткан. Заводтордо „Бешжылдыкты төрт жылга“ деп плакаттар туратан.

Чындап та ондый болды, бешжылдыктын планы өйиненг озо, төрт жыл үч ай өдөрдө, 1932 жылда бүдүп калган.

Азыйда Россияда качан да болбогон тракторный, авиационный, автомобильный ла оонг до өскө көп промышленность баштапкы бешжылдыктын туркунына төзөлгөн. Бешжылдыктын учы јаар тангынан улустын колында бир де фабрика, бир де завод, бир де шахта, бир де электростанция артпаган.

Бистин промышленность социалистический промышленность боло берген.

Деревнеде коллективный хозяйстволорды төзөөри учун тартыжу.

Баштапкы бешжылдыктын планы аайынча жаңыс та промышленность эмес, је журт хозяйствоны да кубултып жарандыраар керек болгон.

Деревнеде кулактарды жоголтолок болгон. Кулактар крестьяндарды базынганча болгон. Жоктулар арга жокто бай айылдажынан ат, салда, кезикте үрен аш сурап алып, төлүге түжүп туратандар. Онойып алган немелер учун жокту кижжи кулакка иштеер учурлу болгон.

Баштапкы бешжылдыктын жылдарында ийде-күчтү промышленность төзөлгөн шылтузында крестьяндардын да жүрүми кубула берген. Тангынан иштебей, коллективке биригип алаала, кожо иштегер деп, Коммунистический партия крестьяндарга кычыру эткен. Кажы ла деревненин ишкүчиле јаткан крестьяндары оок хозяйстволорын бирлик јаан хозяйствого бойлорынын күүндериле бириктиргилеген. Ондый бирлик хозяйство коллективный хозяйство деп адалып јат эмезе кыскарта колхоз деп адалат. Крестьяндарды колхозторго бириктиргени коллективизация өгкүргени деп адалат. Баштапкы бешжылдыкта журт хозяйстводо коллективизация өткүрери онойып башталган.

Көп улус биригип алып, өмөлөжип иштегени тангынан иштегенинен јакшы да, јенил де. Бастыра колхозчылар бойыннн колхозынын эелери болуп јат. Көп, јакшы иштеген кижжи колхозтон не ле немени көп алып јат. Баштапкы бешжылдыктын жылдарында көп заводтор тудулган, ол заводтор база заводторго керектү жүзүн-јүүр машиналар ла журтхозяйственный машиналар эдип чыгарып турган. Колхозчылар тракторлорло, комбайндарла, оонг до өскө машиналарла иштегилей берди. Деревнеде түренги жүрүм жоголгон, ишмекчилердин ортозында дезе иш јок болоры жоголгон.

Экинчи бешжылдык.

В. Карцов.

Ийде-күчтү социалистический промышленностьту болуп алала, бис орооннын бастыра хозяйствозын жарандыра кубултып, промышленностьты да, журт хозяйствоны да, транспортты да жангы машиналарла жеткилдеер аргалу боло бергенис. Экинчи бешжылдыктын жылдарында бу да керек бүткен.

Бистинг орооныбыс сондоп калган ороон болгон. Бешжылдыктарды бүдүргөн шылтузында, сырангай озочыл ороон болуп кубула берген. Бисте мундар тоолу жангы заводтор ло фабрикалар бүткен. Кааннын Россиязында фабрикалардын ла заводтордын көп сабазын орооннын төс жеринде тудатандар, каанга базынчыктадып турган албатылар журтап жаткан жака жерлерде дезе фабрикалар ла заводтор жок болгон. Бистинг Советский ороондо сондоп калган областытар ла сондоп калган албатылар болор учуры жок—промышленность бастыра жерлерибисте өзө берди.

Бистинг ороондо көп темир кайылтып, машиналарды, өскө ороондорго көрө, чик жок көп эдип жат. Электричествонын күчин тузаланары жанынан СССР телекейде ороондор ортозында он бежинчи жерде турган болгон. Экинчи бешжылдыктын учында дезе үчүнчи жерде турар болды.

Азыйда бистинг ороондо тракторлорды, комбайндарды, самолётторды ла автомобильдерди торт этпейтен болгон. Эмди оны ончозын эдип чыгарып жат. Бистинг ороондо баштапкы ла экинчи бешжылдыктардын туркунына жаан ийде-күчтү промышленность төзөлгөн. Оны Коммунистический партияга ла Советский башкаруга баштадып, ишкүчиле жаткан албаты бойлоры, капиталисттер жокко төзөп алгандар. Бистинг промышленность бастыра албатынын жөөжөзи болуп жат. Оны албатыдан чыккан улус башкарат.

Сурактар.

1. Бешжылдыктардын улу планынын төс амадузы кандый болгон?
2. Баштапкы бешжылдык качан башталган? Качан божогон?
3. Социалистический промышленностьты төзөп аларга кандый иштер эдилген?

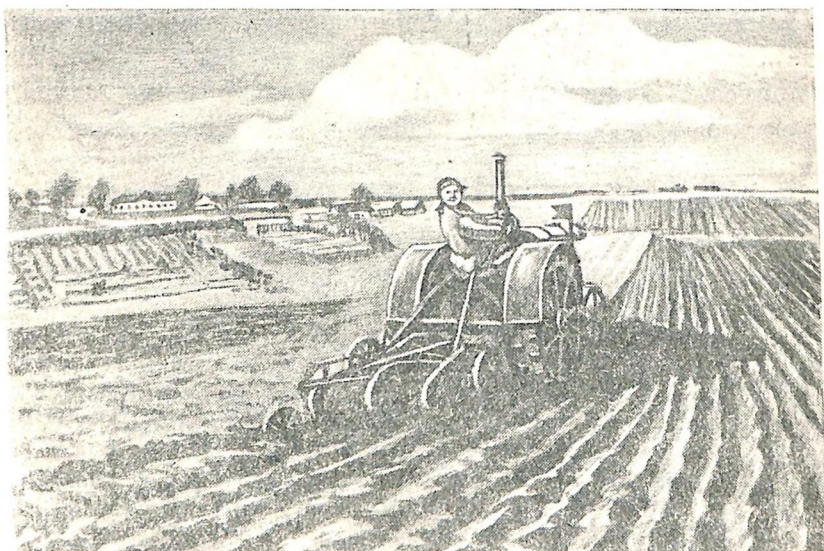
4. Журт хозяйство канайып кубулган?
5. Орооннын бастыра хозяйствозын кубултып аларга, социалистический промышленность канайып болушкан?
6. СССР-дин жака жерлеринде бешжылдыктардын жылдарында кандый иштер бүткен?
7. Бешжылдыктарды бүдүрерде, советский улус канайып иштеген? Олор ненин учун онойып иштеген?

Машинно-тракторный станция.

Е. Пермяктын бичигени айынча.

Азыйда жалаң ижине машиналарды тузаланбайтандар. Советский жаң турган кийининде тагынан жаткан крестьяндар бойлорынын хозяйстволорын колхозко бириктирип алала, государством машиналар алгандар. Тагынан жаткан улустын тапчы кыраларында машиналар иштеер арга жок болгон. Сондоп калган, уйан журт хозяйствоны кубултып, озочыл хозяйство эдип аларга, бистинг государство журтхозяйственный машиналар эдерине миллиард салковой акча чыгымдаган.

Бистинг ороондо мундар тоолу машинно-тракторный станциялар төзөлгөн, бу станциялар жуугында жаткан колхозтор-

ло договор эдип, олордын журтхозяйственный иштерин бұдү-
рип жадылар.

Машиналар колхозчылардын кўчин жеңилтип, элбек жер-
лерди кыралаарга ла аштын азыйда улус санаып та бол-
богон бийик тўжўмин алар арга берет. Комбайнды темдек
эдип көрөли. Буудай салган эмезе арыш салган кыраны эс-
ке алыныгар. Быжып калган мажактар, тирў аштын уурына
бастырып, ээлип турадылар. Комбайн келеле, ашты кезип,
согуп, арулап алала, ағылу кайырчагына уруп турат. Мы-
найып бир машина жүстер тоолу аш кезечилердин ле аттар-
дын, ондор тоолу веялкалардын ла аш согор машиналардын
ижин эдет.

Трактор парлаган жерди катап сўрўп жат. Тракторист кыс
трактордын отуратан жерине эптў отурып алат. Темир ат
бойынын кыра сўречизин тартып апарат.

Бу ат кўчтў де, чыдамкай да.

АДА-ТӨРӨЛ УЧУН УЛУ ЈУУ.

Албатыга мак.

М. Исаковский.

Сибирьдин куйузы јок јерлериненг ала
Полесский агаштарга ла састарга јетире
Бистинг улу советский албаты
Баатыр кеберлү туруп чыкты.

Ол јайымды ла чындыкты коруп,
Төрөл орооны учун турушкан.
Јуулап келген өштүлерге
Калапту јууда удурлашкан.

Ташты, темирди јоткондый оодып,
Ол өштүни кайрал јок кырган.
Берлиннин үстүне чындыктын

маанызын —

Јенүнин маанызын тургускан.

Бойынын јолынан кыйа баспаган
Ат-нерелү албатыга мак!
Сууны да, отты да јалтанбай өткөн
Онын Кызыл Черүзине мак!

Сталинград.

В. Овечкиннин бичигени аайынча.

— Төртөн эки жылдын кийининде Сталинградта болбодым,
оны база бир көрөтөн болзом—деп, Сталинградтын козузын-
да турушкан сибиряк кижии айтты.—Ол бастыра городтордын
эн јакшызы...

Нөкөрлөр, Советский Союзта, бистинг Сибирьде, талай деп адагылайтан Байкал деп көл бар. Бу көл сүрекей ару, сүрекей жараш учун, оныла пароходло эмезе кемеле барадала, папиростын артканын да ого таштаарга эп жок. Жарадынан одус метр жерде көлдинг түбинде жаткан таштар ла ракушкалар көрүнип жадат.

Бир де неме керектебейтен де кижиге эмди Сталинградтын тротуарына түкүрбес деп, бодоп турум. Ондо бастыра жер бистинг каныбысла јунулган. Ондо кажы ла алтамнын бажында да памятниктер турар учурлу:

„Мында мындый гвардеецтер өлгөнчө тартышкандар...“
„Мында үч кижиге бир ротага удурлашкан“.

Сталинград—ол бистинг жүрүмбисте јаан керектер бүткен жер. Бис ого ончобыс јакшы јуучылдар, јакшы улус болуп келген эмезибис... Ондо эзен артала, онон ары јуулажып барган кижиге сырагај өскө кижиге болуп кубулган... Јууда јенүлү согулта өскө жерде эмес, ондо болгон учун ондый болор бо. Бу город Сталиннинг адыла адалган.

Э н е.

В. Адаров.

Эне, сенин санаага кирет пе
Казыр шуурганду кыштын күни?

Адам фронтко көндүгерде,
Шуурганду күнде үйдешкенин?

Сен мени, алдындагы чылап,

Јымжак төжинге јаба туткан.

— Кайран уулым, түргөн өс—деп,

Јоткон ортозында шымыранган!

Алтайдын бийик туулары,

Неге де ачынгандый, казыр болгон.

Бийик мөңкүлү баштары

Бактырбас омок туратан.

Түнде уйку жок, кийим көктөп,

Јарыткыш јанында отуратан.

Түште колхозтын койлорын айдап,

Каруулу ишке баратан.

Карлу салкын жүзиге сенин
Карамы жоктон соготон.
Кату жолдорды сен жететен,
Кожонун жараштыра коолойтон...
Менин санаама жарт кирет
Февральдын боромтык күндери.
Колунда кандый да чаазын тудунып,
Көзүңнүн жажы төгүлгени.
Бу күндерде менин адам
Сталинградта жыгылган эмитир.
Оштунун жолун төжиле бөктөп,
Ырыс учун өлгөн эмитир.
— Уулым менин, эрке уулым,
Түргөн үренип чыдазан.
Сенин элбек төрөлүн жайым,
Лиит шонкорым, корузан.
Же ол тужунда меге
Барарга жаш жетпеген.
Бу сөстөр менин жүрегимде
Эмдиге жетире артып калган...

Торчыгаш.

П. Цвирка.

Жуу-согуш токтой ло берерде, немецкий отряд деревнеге кирип келген. Күйүп калган туралардын кубалы оромнун эки жанында карарып жаткан. Ээн арткан садтарла күйүп, чалдыгып калган агаштар тургандар.

Жайгы тымык күнде жаңыс ла торчыктын кожонгы угулат. Бу кожон кезек ойгө токтой берип, катап ла тынып турды.

Солдаттар ла лейтенант аяктангылап, эбиреле турган жырааны ла жол жаар салактап турган бүри жок кайындарды көргүлөп турала, сырангай жуугында, жолдын жууказына буттарын салактадып алала, отурган уулчакты көрүп ийдилер. Жажыл тонду, бөрүги жок уулчак төжине жаба тудуп алган агашты жонуп, нени де эдип отурды.

— Эй, бери бас!—деп, лейтенант уулчакты бойы жаар кычырды.

Уулчак бычагын карманына сугуп ийеле, тонына жапшынган такпайды кактап, офицер жаар базып келди.

— Кайда, бери көргүс—деп, немец айтты.

Уулчак нени де оозынан алып, немецке туда береле, сүйүнчилү чанкыр көстөриле офицер жаар көрүп турды...

Берген немези кайынгнан эткен сыгырткыш болгон.

— Эптү эткен эмтирин, уулчак, эптү—деп айдала, лейтенант бажын жайкап, каткырып ийди, онын кунукчыл, жескинчилү чырайы кезек ойгө жарый берди.—Онойып сыгырарга сени кем үретти?—деп сурады.

— Мен бойым үренип алгам. База күүк те эткен чилеп билерим—деп, уулчак айтты.

Уулчак, күүк чилеп, эдип ийди. Онын кийининде сыгырткыжын оозына салып ийеле, сыгырып турды.

— Деревнеде сен жангыскан арттын ба?—деп, немец, бинокльды көзи жаар көдүрип, оңон ары шылады.

— Жангыскан дедигер бе? Мында боро кушкаштар да, каргаалар да, торлоолор до көп, торчык—жангыс мен!

— Тербезен! Мен сенен, мында улус бар ба деп, сурап турум ине!—деп, офицер адылып айтты.

— Жуу башталардан ала мында улус жок.—Мылтыктын табыжы жынгырап, деревне күйе ле берерде, „Аңдар, казыр аңдар келип жат“—деп кыйгырыжып, ончо улус качкылай берген—деп, уулчак токуналу каруузын берди.

„Тенек“—деп, лейтенант сананала, күлүмзиренди.

— Сурмонтас жаар барар жолды билерин бе? Ол жер онойып алалып турган бе ди?

— Канайып билбейтем—деп, уулчак бүдүмчилү айтты.—Таайымла экү теерменнин буунтызына балыктап жүрөтенибис.

— Якшы, якшы, биске жол башта. Чике баштап апарзан, сеге бу немени берерим—деп, лейтенант карманынан жапгалка көргүсти.

— Жолдон жастыра апарзан, бажынды толгоп саларым. Жарт па?

Отряд ичкери болды. Олордын алдынан походный кухня барды, оны ээчий уулчак лейтенантла коштсй базып баратты. Уулчак кезикте торчык болуп, кезикте күүк болуп

әдип, колдорула жолдың жанында салактап турган бұрлерге табарып, чочогойлар аларга энчейип, оларды будыла тееп, оны ээчий барып жаткан солдаттарды сырагай ундуп салгандый баратты.

Агаш там ла койулып турган, бараткан жолы койу өскөн жаан кайынаштардың ортозыла барып, ононг барбак чибилу межеликтерди эбирип турды.

— Слерде партизандар керегинде улус нени айдыжат? Олор мында бар ба?—деп, лейтенант сурады.

— Ол не ондый, мешкелер бе? Жок, ондый немелер бисте

жок. Бисте жаңыс ла рыжиктер, кайынның төзинде ле төнөштөрдө өзөтөн мешкелер бар—деп, уулчак каруузын берди.

Офицер уулчактанг онду сөс угуп болбозын билип, оныла эрмектешпей барды.

Ыраакта, агап ортозында, мылтыктарын агашка жөлөп койоло, бир кезек партизандар жаткылаган. Жаш чибилердин ортозынан мыйрыйып барган жолды айкап көрүп тургандар. Олор кажы бирде кыска сөстөрлө эрмектежип, чибинин бұрин араай ачып, ырада көрүп тургандар.

— Угуп туругар ба? Торчыгаш!—деп, партизандардын бирүзи өрө көдүрилип, агаштын шылыртынын ортозынан кушкаштын уни угулып турган жер жаар бурулып айтты.

— Сеге онойып эбелди эмеш пе?—деп, экинчизи сурады.

Бойы тындап угала, бир де неме укпады. Оңдый да болзо, төңгөштин төзинен төрт гранатаны чыгарып, алдына салып алды.

— Эмди угуп турун ба?

Торчыктын ўни там ла тыгыда жаңыланып турды.

Торчыктын ўнин озо уккан партизан, турган јеринде то-нуп калган чылап, кыймыктабай тура тўшти. Торчыктын ўнин „Бир, эки, ўч, төрт...“—деп, колыла жаңып, тоолоп турды.

— Одус эки фриц...—деп, торчыктын кожоньнан парти-зандар билип алды. Кўўктын ўнин угала—эки пулемёт деп, јарт билди.

— Чыдажарыбыс—деп, јаан сагалду кижн, мылтыгын ко-лына алып, кайыш курында патронду каптыргазын белетеп, айтты.

— Чыдажар керек—деп, кушкаштын кожоньн угуп тур-ган кижн айтты.—Бис Степан таайла экў оморды ичкери ўт-кўрип ийеле, слер адышты баштаган тужунда, кийин јаны-нан ижин берерибис. Је бисле не-не болгожын, Торчыгаш-ты ундуба.

Бир канча минуттын бажында јаш чибилердин кийининен немецкий отряд кўрўнип келди. Торчык ол ок аайынча сы-гырып турган, је агаштын ортозында јажынып јаткан улус-ка онын кожоньнда эмди бир де солун неме јок болгон.

Немецтер агаш ортозында кичинеке ак јерге чыгып келди-лер. Уулчактын сыгырганына каруу эди, агаштын ортозы-нан база сыгырт угулды. Уулчак кенетийин тура тўжеле, агаштын ортозы јаар бура сокты. Агаш ортозында мылтык-тын табыжы јынгырай берди. Немецкий лейтенант колмылты-гын ушта согорго јетпей, тозунду јолго јыгыла берди. Авто-маттын огынан немецтер ээчий-деечий јыгылып турдылар. Онту, кыйгы агаштарга жаңылана берди.

Экинчи кўнде кўйўп калган деревненин јаказында, ол ок јерде, канаванын јанында, јажыл тонду уулчак база отурды. Деревне јаар барган јолды ајыктап, нени де јонуп отурды.

Онын ўйелендириш турган кожоньн торчыктын ўнинен кем де ангылап болбогодый.

ЛУУНЫҢ КИЙИНИНДЕГИ СТРОИТЕЛЬСТВО.

Ленин бисле кожо.

В. Маяковский.

...Кандый ла керекте,
Кайда да болзо,

Ленин
бисле кожо.

Онын,
Ильичтин, маанызын бис
апарганыс,
апарарыс,
апарып та турус!

Бешјылдыктын планы.

М. Ильин.

Сен сыраңай кичинек болорыңда, бистинг албаты өштү-
ле јуулашкан.

Казыр өштү бистинг төрөлгө табарала, көп заводторды, го-
родторды, шахталарды ла электростанцияларды коскорып
салган.

Советский Черү өштүни чыгара сүреле, оодо согуп сал-
ган. Бистинг албаты амыр-әнчү ишти катап ла баштаган.

Озо баштап өштү коскоргон не ле немени орнуктырар ке-
рек болгон. Онын кийининде дезе бистинг ороондо болот, тап

көмүр, нефть, машиналар жуудан озогызынан көп болзын деп, көп жаңы заводтор, шахталар, рудниктер эдер керек болгон.

Бисте ишке болужатан машиналар канча ла катап көп болзо, бистин төрөлибис анча ла катап күчтү болуп, бистин ижибис анча ок катап жеңил болуп, жадын-жүрүмибис жаңарар.

Өштү бистин көп журт жерлибисти өртөп, бистин колхозторды тоноп барган. Өштүнүн жетирген чыгымын ончозын орнуктырар керек болгон. Биске аштын, огород ажынын, яблоколордын, грушанын түжүмин көп берзин деп, жерди алдындагызынан артык иштеер керек.

Жуунын кийининдеги жаңы бешжылдыктын планын шүүжерге, Москвага орооннын бастыра талаларынан депутаттар жуулыжып келгендер.

Депутаттар планды жарадала, оны закон эдип, жөп тургускандар. Закон болуп турганда—оны кажы ла гражданин бүдүрер учурлу.

Бистин заводторыс, шахталарыс, рудниктерис планын бүдүрип салгандар. Олор календарды озолоп, келер өйдин башталгалак бешжылдыгын бүдүрип жадылар.

Өштү коскорып койгон Сталинградский завод тракторлорды катап ла эдип, чыгарып туру.

Оодо чачтырып койгон Днепровский гидростанция катап ла иштей берди.

Көп жаңы заводтор тудулган.

Жер жылдын сайын там ла көп аш берип туру.

Бисте кайда да болзо—соок түндүктеги талайлардын ортолыктарында, түштүктин ээн чөлдөринде, жака жерлерде ле кырлардын бажында, кургак жерлерде, сууда ла кейде өйди озолоп барарга, бешжылдык планды өйинен озо бүдүрип аларга, советский улус чылазыны жоктон иштегилейт.

Төрөлиске мак.

М. Исаковский.

Ишкүчиле жаткан ороон,
Бистин советский ороон
Узак жылдарга эзендик болзын,
Бастыра өйлөрдө бектен бек турзын!

Жайым учун, јер ле јанг учун
Оштўлерле канду согуштан
Кўчтў ле јайым держава болуп,
Ол јенўлў оңдўйип чыккан.

• • Тўжисле оны коруп алдыбыс,
Кўўндерис ого берип койдыбыс.
Бойынын улу сўўгениле
Улу Ленин оны јылыткан.

Баштапкы катап бойынын кўнип
Албатылар онын ўстўнде кўрди.
Онын ады јаркындап турзын,
Иштемкей колдоры эзендик болзын!..

Кижии сууларды канайып тузаланат.

I.

Тоозы јок суулар, јаан иштер бўдўрип, тўжи-тўниле агып
јадылар. Тўс јерлердинг суулары менгебей, араай агат,
бийик туулардын суулары табышту, мендеп агып турулар.

Суулар кижиге кандый тузазын јетирет?

Кичинек те суулар кижиге узактан бери иштеп келди-
лер. Кичинек ле араай агып турган суудан ыраак јок ага-
штардын ортозыла баратсагар табыш угулар. Эмеш јууктап
барзагар, буунты кўрўнер. Ол суунын јарадында теермен иш-
теп турганы.

Промышленностько канча кире суу керек! Суу керексибес
фабриканы ол эмезе заводты табарга да кўч. Кажы ла јаан
город бир кўнде миллиондор тоолу кўнўк суу чыгымдайт.
Оны кайдан алар?

Агын суу улусты да, промышленностьты да суула јет-
килдеер аргалу.

II.

Электрический энергия аларга электростанцияларда кў-
нўн сайын кўп таш кўмўр, нефть ле торф кўйдўргилеп јат.

Олорды јерден казып алар карек, бу ишке көп ийде-күч ле акча чыгымдап јат.

Мындый баалу одуруны суу солуп алар. Јаан ийде-күчтү электростанциялардын турбиналарын түжүп турган суу айландырап аргалу.

Гидроэнергия, јартап айтса, түжүп турган суунун күчи—бу сырагай ла јенгил ийде-күч болуп јат.

Кандый ла одуру бир канча өйдин кийининде божоп калар. Гидростанцияларда дезе түжүп турган суунун күчи электрический ийде-күчке кубулып туру. Күчи качан да түгенбес сууда тургузылган гидроэлектростанция төлү јок одурула јеткилделип турар.

III.

Бистин промышленностьто, јуртхозяйстводо, јадын-јүрүмде электричествонын учуры јылдын сайын бийиктеп туру.

Гидроэлектростанциялардын строителъствозы јылдын сайын элбеп туру. Днепровский буунты сууны көдүрип ийерде кереп јүрүп болбос јерлерде эмди керептер јүрер аргалу болды. Буунтылар Волганы теренжидип ле элбедип койды. Колхозтор оок сууларда мундар тоолу электростанциялар тудуп турулар.

Бистин Төрөлибистин јайым јерлеринде, онын јаан сууларында телекейде эн јаан электростанциялардын строителъствозы јылдын сайын элбеп туру.

Је бу да эн јаан строителъство—ол иш јүк ле башталып турганы болуп јат. 1956 јылда февраль айда Москвада Советский Союзтын Коммунистический партиязынын XX съезди өткөн. Алтынчы бешјылдыктын туркунына орооннын эн јаан деген сууларында јаан гидроэлектростанциялар эдер деп, съезд темдектеди. Анчадала јаан электростанциялар Сибирьде, Енисей ле Ангара сууларда бүдер.

Бу өйдөги улу стройкалар јаан сууларла колбулу болуп турганы тегин учурал эмес. Суулар бойларында јаан ийде-күчти јажырып турулар.

Суулар кижиге там ла көп иштер бүдүрер учурлу. Көп гидроэнергияны бистин Төрөлибистин городторы, јурттары ла јаландары јангы гидроэлектростанциялардан алып турулар.

Аш кыралап турган јаландар элбейт, јурттарда элек-
трический оттор јарыйт, городтордо јангы заводтор ло фабрика-
лар көптөйт—советский улус там ла бай ла күчтү болуп ту-
рулар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Улус сууларды канайып тузаланып турулар?
2. Јүзүн-јүүр одуруны суу канайда солуп јат?
3. Суунын ийдези ненин учун сырангай јенгил ийде бо-
луп јат?
4. Сууларда ненин учун буунтылар эдип јат?
5. Партиянын XX съезди керегинде айдылып турган јер-
ди кычырыгар.
6. Советский улустын бай ла күчтү болуп турганы кере-
гинде айдылып турган јерди кычырыгар.

Советский Союз керегинде кожон.

М. Исаковский.

Талай-тенистерди кечип барыгар,
Бастыра јердин үстүле учугар:
Ак-јарыкта кандый ла ороондор бар,
Је бистин төрөлдий ороонды таппазыгар.

Бистин сууларыс терен агат,
Бистин јерибис телкем јайылат.
Ўн серитпей, заводтор күркүрейт,
Јаландар шуулап, чечектейт.

Кажы ла күн—биске ырыс,
Кажы ла күн бисте аяс,
Талай-тенистерди кечип барзагар,
Бистен бай ороон табылбас.

Јалакай јүректү, ойгор шүүлтөлү
Башчыбыс улу најылык төзөди.
Бистин ороондо ончо албаты,
Јангыс биледий, нак јадыры,

Олор ончозы карындаш улустый,
Иштеерге, өзөргө јер једер,
Талай-тегистерди кечип барзагар,
Бистен нак ороон јок дежер.

Бистин јенгүчил јуучыл мааныны
Кандый ла тилдү улус мактайт,
Бистин орооннын алтын кўни
Бастыра јеристи јарыдып, јылыдат.

Бистин јылдыстарды туман өткүре
Кажы ла јерден иле көрөрин.
Талай-тегистерди кечип барзан,
Бистин ороондый ороон таппазын.

Граннын јанында өштү баспазын—
Бистин јерге өдүп ол болбос.
Ороонды күреелей турган черүбисти
Кандый да өштү јенип болбос.

Төрөлибисти јеткерден коруурга
Тоозына чыкпас албаты турар.
Талай-тегистерди кечип барыгар,
Бистен күчтү ороон таппазыгар.

БАЖАЛЫКТАР.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ БӨЛҮК.

Жайды эске алынганы.

Кеен жай. <i>И. Соколов-Микитов</i>	3
Жайды үйдешкени. <i>Е. Благинина</i>	3
Жилектеп жүргени. <i>Л. Толстой</i>	5
Жайгыда. <i>А. Твардовский</i>	8
Айу балдарын сууга жүнганы. <i>В. Бианки</i>	8
Жаңылга. <i>Н. Некрасов</i>	10
Бастыра чөл—колхозтын идиргени. <i>А. Яшин</i>	10

Күс.

Кеткин кушкаштар учкулайт. <i>М. Исаковский</i>	11
Күс. <i>Е. Ушинский</i>	11
Эрте күс. <i>А. Саруева</i>	13
Күскиде колхозто. <i>Н. Незлобин</i>	14
Карагайлар ненин учун өспөгөн. <i>П. Кондратьев</i>	17

Школ, нөкөрлөр, биле.

Эң жакшы үренчик. <i>М. Кузнецов</i> . 19	
Балдарга бичиген письмо. <i>Н. Крупская</i>	21
Лениннинг маанызы. <i>С. Маршак</i> . 23	
Пионер Ваня. <i>И. Кожедубов</i> ын жүрүминен	23
Пионерский галстук. <i>С. Щи- начев</i>	25
Бир куучын. <i>Л. Кассиль</i>	25
Бала тужундагы нөкөрлөрүм. <i>М. Горькийдин</i> бичигени	

аайынча	27
Жаңы биледе. <i>Л. Воронкова</i>	29
Ильичтин бала тужундагы ла школдо үренер тужундагы жыл- дары. <i>А. Улянова</i>	35

Кыш.

Кышкы эгир. <i>А. Пушкин</i>	40
Кышкы жол. <i>А. Пушкин</i>	41
Кыш. <i>Н. Надеждина</i>	41
Кыш. <i>А. Саруева</i>	43
Кыш керегинде. <i>С. Барыбин</i>	43
Бистиг ле менин. <i>Ф. Баранов</i>	44

Чөрчөктөр лө баснялар.

Бөрү ле турна. <i>И. Крылов</i>	49
Жараш жазалду көрүк	50
Түлкү ле виноград. <i>И. Крылов</i>	53
Торко-Чачак	54
Арбанын чарактары	58

Жас.

Жер көрүнүп келди. <i>М. Приш- вин</i>	62
Жалаңда калганчы кар кайылат. <i>А. Толстой</i>	63
Жас. <i>Л. Толстойдын</i> бичигени аайынча	64
Кошевой Олегтин энезинин куу- чысы	64
Жас. <i>М. Исаковский</i>	65
Айылдаштарыбыс болушты. <i>В. Овечкин</i>	66
Жас. <i>А. Саруева</i>	66
Алтын күүк. <i>А. Модоров</i>	67

Адару. *А. Саруева* 67

Баштапкы май азыйда ла эмди.

Е. Ильин 68

Баштапкы май. *С. Маршак* 69

Городтор ло жолдор.

Эзен Москва! *А. Саруева* 71

Москва. *И. Лопатин, И. Романовский* 71

Москванын алдында мрамордон эткен город 74

Полюска учуп барганы. (Советский Союзтын Геройы лётчик *М. Водопьяновтын*

куучыны) 75

Талайлар ла маяк керегинде үлгерлеп бичиген бичигим. *В. Маяковский* 79

ГЕОГРАФИЯДАН ЛА АР-БҮТКЕН КЕРЕГИНДЕ ҮРЕДҮДЕН.

Жердин аайын билери.

Мен кунди канайып ајыктагам 80

Горизонт 81

План дегени не 81

Колхозтын јерлери. *С. Покровский* 84

Командирдин картазы 86

Маша агаш ортозында јолды канайып таап алды. *С. Меч* 88

Компас 90

Кыра.

Аш тужуми керегинде кожон.

М. Исаковский 92

Кырачынын сөзи. *Ч. Чуннижеков* 92

Аш өзүмдер 93

Јер иштеечилердин каршулу бштүзи 96

Ашту јалаңдагы јуу. *К. Клоков* 97

Аш тужуминин төрт бутту бштүлери. *А. Формозов* 99

Өркө тудачы кичинеке анчы 100

Бистин чындык најыларыбыска—куштарга килемји јетирели! 101

Баарчык. *Ч. Чуннижеков* 104

Азыранты тындулар.

Степанка ла Чыйрак. *Р. Фраерман* ла *П. Зайкин* 105

Паша—бозу азырачы. *Ф. Панфёровтын* бичигени аайынча 108

„Сүтле аккан суулар“ керегинде чөрчөк чындыкталзын. Академик *Е. Лискин* 110

Төб. *П. Мантейфельдин* ле *Л. Кастальскаянын* бичигени аайынча 112

Сад.

Төрөлим чечекте! *С. Барыбин* 114

Мичурин. *С. Пожеский* 114

Төрөлисти садтарла кееркедели 119

Яблоня. *И. Кочеев* 119

Агаш.

Агаш ортозында. *И. Тургеневтин* бичигени аайынча 121

Агаштын тузазы керегинде. *К. Паустовскийдин* бичигени аайынча 122

Чобра јийтен конус. *Мольденгауэр* 122

Агаштын барабаншиги. *Мольденгауэр* 126

Јажыл аптека. *Академик Н. Цицин* 127

Жердин үстүнин кеберлери.

Туунын бажына чыкканы 129

Болот Тырмак. *Эль-Регистан* 132

Алтай. *П. Кучияк* 137

Таштар кожондогоны. *П. Кучияк* 137

Ар-бүткендеги суу.

Күркүрек кара суу 139

Москванын адыла адалган канал 141

Чемал. *П. Кучияк* 142

Сууда жүретен тындулар.

Көлдө. *З. Кривоносова* 143

Кит. *В. Дальдын* бичигени аайынча 145

Јерде де, сууда да жүрер аргалу
тындулар ла жыландар.

Баканың чыдап өзөри 148
Уж ла жылан 150

Климат.

Салкын неденг улам болуп јат.
Л. Толстойдың бичигени
аайынча 153
Барометр. А. Толстойдың би-
чигени аайынча 154
Күннинг аайын кемге, не учурлу
билер керек 157
Климат дегени не? 158

Улу орус изобретательдер ле
јорукчылар.

Иван Иванович Ползунов—двигате-
льдинг изобретатели. Л. Гу-
милевский 159
Улу орус изобретение. Л. Гуми-
левский 161
Николай Михайлович Пржеваль-
ский 163

ИСТОРИЯДАН.

Бистин орооныбыстың озогы
јүрүминенг.

Славяндар канайып јуртаган.
М. Коваленскийдин бичигени
аайынча 166
Александр Невский 168
Москваның төзөлгөни. М. Кова-
ленский 170
Москва 173
Куликово деп јаланда.
Г. Шторм 173
Минин ле Пожарский. В. Косты-
лёвтың бичигени аайынча . . 176
Шведтерле јуулашканы 179
Петербургты төзөгөни 180
Полководец Суворов 182
Измаилди јуулап алганы. С. Гри-
горьев 183
1812 жылда Ада-Төрөл учун бол-
гон јуу. М. Брагин 185

Эјезине айылдап жүргени. М. Сал-
тыков-Щедрин 190
Көкбөш. Ч. Чунисеков 192
Крестьяндардың помещиктерге
удурлажып тартышканы . . . 193
Николай Петрович (Ишмекчи
Князевтин куучынынан) . . 195
Канду воскресенье. Л. Гумилев-
ский 198
Каанды антарганы 201

Бистин социалистический
төрөлибистин историязынанг.

Кышкы өргөгө табару эткени.
Л. Савельевтин бичигени
аайынча 204
Гражданский јуу 207
Ворошилов фронтто. А. Тол-
стойдың бичигени аайынча . 208
Щорстың јүрүминенг. Н. Ходза-
нын бичигени аайынча . . . 212
Чапаев јууда. Д. Фурмановтын
бичигени аайынча 214
Чапаевтинг өлгөни. З. Алексан-
дрова 217
Тура. Я. Тайц 219
Кашиного барып жүргени.
А. Кононов 220

Бешјылдыктардың пландары.

Баштапкы бешјылдык. В. Кар-
цов 224
Экинчи бешјылдык. В. Карцов . 227
Машинно-тракторный станция.
Е. Пермяктын бичигени
аайынча 228

Ада-Төрөл учун Улу јуу.

Албатыга мак. М. Исаковский . 230
Сталинград. В. Овечкиннин
бичигени аайынча 230
Эне. В. Адаров 231
Торчыгаш. П. Цвирка 232
СССР-дин албатыларының мар-
шы. В. Гусев 236

Жуунун кийининдеги
строительство.

Ленин бисле кожо. В. Маяков-
ский 238
Бешжылдыктын планы. М.Ильин 238

Төрөлiske мак. М. Исаковский . 239
Кижн сууларды канайып тузала-
нат 240
Советский Союз керегинде ко-
жонг. М. Исаковский 242

Табышкактарды табары.

Стр. 7. Кой јилек
Стр. 8. Адару.
Стр. 42. 1. Тош. 2. Кар. 3. Кар. 4. Соок.

Стр. 63. 1. Кара таан 2. Кара баарчык.
Стр. 142. 1. Суу. 2. Суу, кеме,
кайык

Зоя Николаевна Парасева.

Книга для чтения в III классе начальной школы. На алтайском языке.

Редактор *Е. Н. Плеханова.* Художественный редактор *В. С. Федоров.*

Технич. редактор *М. И. Тихтиев.*

Корректор *С. С. Сабашкина.*

* * *

Сдано в набор 18/V—1956 г. Подписано к печати 5/VII—1956 г. Формат 60×92¹/₁₆. Печ. л. 15,5. Уч. изд. л. 16,23. Тираж 1500 экз. АН 08679. Заказ № 739. Цена без переплета 1 руб. 65 коп. Переплет 50 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство
г. Горно-Алтайск, дом Советов.

* * *

Типография № 15, Крайполиграфиздата,
г. Горно-Алтайск, проспект им. Сталина, 17.

A. P. 3

45958

БААЗЫ 2 салк. 15 акча
ЦЕНА руб. коп.